ŚIŚUPÁLA BADHA.

by

MÁGHA.

PART IV.

WITH THE COMMENTARY

OF

MALLINÁTHA.

CALCUTTA:

PRINTED AND PUBLISHED

BY

[illegible]ANA CHANDRA VASÁKA,

[illegible] Sangbáda Jnánaratnákara Press,

[illegible]. 8. Nimtallah Ghaut Street.

1869.

घनजालनिभैर्दुरासदाः
परितोनागकदम्बकैस्तव ।
नगरेषु भवन्तु वीथयः
परिकीर्णावनजैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥
सकलापिहितस्वपौरुषो
नियतव्यापदवर्द्धितोदयः ।

चितिः क्षतहानिः । भवेदपचितिः पूजाव्ययहानिषु निष्कृताविति विश्वः । अतएव द्विषतां बलेराहितसाध्वसोभीषितः सन्महतां क्षमाभृतां भूधराणामुपरि सानुषु चरतीति सानुचरः स भव । चरेष्टः । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ ६ ॥

घनेति । तव नगरेषु वीथयोरथ्याः घनजालनिभैर्मेघसमूहतुल्यैः वनजैर्वनभवैर्मृगादिभिः मृगप्रभृतिभिर्भद्रोमन्द्रोमृगश्चेत्येवं त्रिविधैरपीत्यर्थः । नागकदम्बकैर्गजवृन्दैः परितः परिकीर्णाः व्याप्ताः अतएव दुरासदाः दुष्प्रवेशाभवन्तु । राज्ञा सन्माने महैश्वर्य्यं च ते भविष्यतीत्यर्थः । पक्षेत्तु । घनजालनिभैः सान्द्रानायतुल्यैः । आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः । नागकदम्बकैः सर्पसङ्घैर्वनजैर्मृगादिभिर्मृगव्यालपुलिन्दप्रभृतिभिः । अथवा मृगादिभिः मृगाभघकशृगार्दूलादिभिः दुरासदाभवन्तु राजविग्रहादरण्यप्रायं गताभवन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

सकलेति । उन्नतमुदारं धीरमविकारं चेतोयस्य तस्य ते तव रिपुः सकलैरपिहितं तिरस्कृतं स्वपौरुषं यस्य सः । नियतानित्याव्यापदोविशिष्टापदोयस्य सः । अवर्द्धितोदयः असम्पूरिताभ्युदयः सततव्याधिः सततरोगः । अनीतिर्नीतिरहितः एवं विधोऽस्तु । पक्षेत्तु । अचेतसः आमनस्विनः ते रिपुस्त्वैद्यः सकलैरपिहितस्वपौरुषः अतिरस्कृता-

प

रिपुरुन्नतधीरचेतसः
सततव्याधिरनीतिरस्तु ते ॥ ११ ॥
विकचोत्पलचारुलोचन
स्तव चैद्येन घटामुपेयुषः ।
यदुपुङ्गव बन्धुसौहृदा
त्त्वयि पाता ससुरोऽनवासवः ॥ १२ ॥

त्वद्विक्रमः । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यलोपे नञ्समासः । नियतं नित्यं व्यापत् विगतापत् अवर्द्धितोदयः अच्छिन्नोदयः । वृधुच्छेदने वृद्धाविति धातोः कर्मणि क्तः । उन्नतधीरुदारबुद्धिः सततव्याधिर्विगताधिर्मनोव्यथारहितः । अनीतिरीतिबाधरहितोऽस्तु । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः । अत्र सर्वत्र पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतिपादनाज्जतुकाष्ठवदेकशब्दप्रतीतेः शब्दश्लेषः ॥ ११ ॥

विकचेति । पुमान् गौरिव पुङ्गवः पुरुषर्षभः । उपमित समासः । गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । यदुषु पुङ्गव यदुश्रेष्ठ । श्रेष्ठोत्तमौ तु पुङ्गवाविति वैजयन्ती । चैद्येन कर्त्रा घटां घनसन्धिम् उपेयुषस्तव सम्बन्धीनि विकचोत्पलानि वासनार्थं विहितानि तान्येव चारुलोचनानि यस्य सः । सह सुरया माध्व्या गौड्या वा ससुरः । गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया सा सुरा त्रिधेति वचनात् । अत्र राजन्यवैश्ययोः पैष्ट्यामेव निषेधः । नवासवेनानवमद्यं नालिकेरादिकमिति सुरासवयोर्न पौनरुक्त्यम् । बन्धुसौहृदात् बन्धौ त्वयि स्नेहात् पाता पास्यते त्वद्गृहे सह पानं करिष्यते सम्प्रति ते सन्निपत्वादिति भावः । पिबतेः कर्मणि लुट् । पक्षस्तु । हे यदुपुङ्गव यादवबलीवर्द चैद्येन सह घटाम् उपेयुषः समराभियोगङ्गतस्य तव विकचो-

चलितानकदुन्दुभिः पुरः
सबलस्त्वं सह सारणेन तम् ।
समितौ रभसादुपागतः
सगदः सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
समरेषु रिपून्विनिघ्नता
शिशुपालेन समेत्य सम्प्रति ।

त्पलचारुलोचनः । ससुरः सदेवो वासवोऽपि बन्धुसौहृदात् उपेन्द्रे त्वयि सौभ्रात्रादित्यर्थः । पाता त्राता न किं पुनर्मागकाभीष्टादयइति भावः । पातेस्तृच् । सुहृदयस्य भावः सौहृदमिति विग्रहः युवादित्वादण्प्रत्ययः हृदयस्य हृल्लेखेति हृद्भावविधानसामर्थ्यान्न हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः अतएव सौहृददौहृदशब्दाभ्यामणि हृद्भावाविति वामनः सुहृदस्तु सौहार्दमेव । शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ १२ ॥

चलितेति । रभसाद्धर्षादुपागतः प्राप्तस्त्वं चैद्यं त्वं पुरश्चलितानकदुन्दुभिः पुरोगतवसुदेवः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिरित्यमरः । सबलो बलभद्रसहितः । सारणेन सारणाख्येन पुत्रेण सह सगदः गदाख्येन अनुजेन सहितः समितौ सभायां सम्प्रतिपत्तुं सम्भावयितुम् अर्हसि सर्वबन्धुसमेतः प्रत्येतुमर्हसीत्यर्थः । परत्र पक्षस्तु । समितौ समरे रभसाद्वेगादुपागतः । रभसो वेगहर्षयोः । समितिः समरे साम्ये सभायामपि संगतेत्युभयत्रापि विश्वः । तं चैद्यं पुरतः चलिता आनकाः पटहाः दुन्दुभयो भेर्यश्च यस्य सः । आनकः पटहोऽस्त्री स्याद्भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानित्यमरः । सबलः ससैन्यः । सगदः गदया कौमोदक्या सहितः सन् सहसा झटिति । रणेन युद्धेन सम्प्रतिपत्तुमभियोक्तुमर्हसि । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ १३ ॥

समरेष्विति । किञ्च समरेषु रिपून् विनिघ्नता अतिक्रूरेणेत्यर्थः ।

सुचिरं सह सर्वसात्वतै-
र्भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥
विजितक्रुधमीक्षतामसौ
महतां त्वा महितं महीभृताम् ।
असकृज्जितसंयतं पुरो
मुदितः सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥

शिशुपालेन समेत्यैक्यं प्राप्य सम्प्रति सुचिरं बहुकालं सत्वतः अपत्यानि पुमांसः सात्वताः यादवाः । उत्सादिभ्योऽञ् । तैः सर्वैः सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनः शिशुपालभयनिवृत्तिविस्रब्धविलासिनीजनोभव । समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः । परुषस्तु । रिपुघातिना शिशुपालेन सह समरेषु समेत्य सङ्गत्य मृत्वैव सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनोभव । विश्वस्ता विधवा समे इत्यमरः । आदितश्चेति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थाच्छ्वसेर्निष्ठायामिटप्रतिषेधः । शिशूनामनुद्धतानामेवायं पालयिता नोद्धतानामिति सर्वथा यादवानद्यैव हनिष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति । असौ महीपतिश्चैद्यः मुदितः सन् विजितक्रुधं मैत्री बन्धान्निरस्तक्रोधं महतां महीभृतां राज्ञां महितं पूजितम् । गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः तद्योगे षष्ठी । असकृद्बहुशो जिताः संयतः आजयोयेन स तम् । समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । सप्रमदं सहर्षं त्वा त्वाम् । द्वितीयायाश्चेति त्वादेशः । पुरोऽग्रे ईक्षतां पश्यतु । परुषस्तु विजितक्रुधं संत्यक्तक्रोधं महतां महीभृतां चैद्यादीनामहितमरिमसकृज्जितश्चासौ संयतश्च । स्नातानुलिप्तवत्पूर्वकालेति समासः । बद्धो नद्धश्च संयत इति वैजयन्ती । सप्रमदं सस्त्रीकं त्वामिति पदच्छेदः असकृदीक्षताम् ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थितं द्विषः
प्रणिधिङ्गामभिधाय सात्यकिः ।
वदति स्म वचोऽथ चोदित
श्चलितैकभ्रु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

मधुरं बहिरन्तरप्रिय
ङ्कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।
सकलार्थतया विभाव्यते
प्रियमन्तर्बहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

इतीति । इतीत्थम्भूतां गां वाचम् अर्ज्जुनीनेत्रदिग्बाण भूवाग्वा-रिषु गौर्मतेति विश्वः । अभिधाय जोषमवस्थितम् । तूष्णीं जोषं भवेन्मौनइति वैजयन्ती । द्विषः प्रणिधिं दूतं सात्यकिः शैनेयः अथ दूतवाक्यानन्तरं रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तेन रथाङ्गपाणिना हरिणा। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतइति पाणेः परनिपातः । चलिता प्रेरिता एका भ्रूर्यस्मिन् कर्मणिरत् । गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्येति ह्रस्वः । चोदितः अस्योत्तरं देहीति भ्रूसंज्ञया प्रेरितस्सन्नित्यर्थः वचोवदति स्मावादीत् ॥ १६ ॥

किन्तद्वचस्तदेकविंशतिश्लोकैराह । मधुरमित्यादि । कृतिना-कुशलेन त्वया बहिः प्रकाशे मधुरं प्रियम् अन्तर्गर्भे अप्रियं वचस्तथा तेन प्रकारेणावाचि उक्तम् । वचेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । यथा येन प्रकारेण सकलार्थतया सम्पूर्णोभयार्थतया हेतुना अन्तःप्रियं बहिर-प्रियं विभाव्यते अवधार्य्यतेऽप्रियगर्भं प्रियं यदुक्तं तदस्माकं तु प्रियगर्भ-मप्रियञ्चैव प्रतीयते । इदमुक्तचातुर्य्यं तवैवेत्यभिप्रेत्योक्तं कृतिनेति अतोन अज्ञेयमिदं वचइति भावः ॥ १७ ॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः
सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।
वहति स्फुटमेकमेव ते
वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥

प्रकटम्मृदु नाम जल्पतः
परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।
शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः ।
पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशात् ॥ १९ ॥

अथ वा वहिरेव प्रियम् अन्तरेवाप्रियं तथापि न ग्राह्यमित्युपमया व्यनक्ति । अतीति । एकतोवहिरतिकोमलम् अन्यतः अन्तः सरसमार्द्रं यदम्भोरुहस्य वृन्तं प्रसवबन्धनं तदिव कर्कशं परुषम् एकमेव ते तव वचनम् ईषदसमाप्तं शाकपलाशं महापत्राख्यतरुपत्रं तत्तुल्यम् । शाकः पत्राशसारः स्यात् वरदारुः करच्छदः । महापत्रो महाशाकः स्थिरदारुर्हनीटकइत्यभिधानरत्नमालायाम् । ईषद समाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयइति देश्यप्रत्ययः कल्पदेश्यदेशीयानि सादृश्यवाचकानीति दण्डी । तस्य भावस्तत्ता तां स्फुटं वहति । अन्तः परुषस्य वहिर्माधुर्यं शाकपलाशवदिति भावः । अत्र शाकपलाशोपमायाः पद्मवृन्तोपमासापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ १८ ॥

नन्वप्रियगर्भेऽपि वाक्ये गुणग्राहिभिः प्रियमेव ग्राह्यतां हंसैः क्षीरमिवाम्भसीत्याशङ्क्याह । प्रकटमिति । प्रकटं प्रकाशं मृदु नाम मृदुकल्पं जल्पतः कथयतः । अन्तरान्तः परुषमनिष्टमर्थं सूचयतः ईदृशादन्तःशुद्धिशून्यात्पुरुषादीदृशः शकुनादिव वहिः शुभङ्करं कुर्वतोऽन्तरा परुषं सूचयतः पिङ्गलादिपक्षिणइव मार्गवर्त्तिभिरध्वगैश्च उद्विजि-

हरिमर्च्चितवान् स भूपति
र्यदि राज्ञस्तव कोऽत्र मत्सरः।
व्यसनाय ससौरभस्य क
स्तरुसूनस्य शिरस्यसूयति॥ २०॥
सुकुमारमहो लघीयसां
हृदयन्तद्गतमप्रियं यतः।

तव्यं मवांशतोऽपि ग्राह्यं विषसंपृक्तान्नवदखिलस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः। विजद्रुडीतीट् किल्वान्न गुणः॥ १९॥

एवं दूतं निर्भर्त्स्य अथ चैद्यं तद्दोषोद्घाटनपूर्वकं भर्त्सयते। हरिमित्यादि। स भूपतिर्युधिष्ठिरोहरिमर्च्चितवान् यदि पूजितवांश्चेत्। अत्र हर्यर्च्चनेन तव राज्ञश्चैद्यस्य मत्सरः कः निरर्थकइत्यर्थः। ससौरभस्य परिमलयुक्तस्य तरुसूनस्य। तरुग्रहणं सूनस्य साधारणताद्योतनार्थम्। शिरसि व्यसनायार्पणाय कोऽसूयति न कोऽपीत्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा। सर्वत्र गुणतरुस्तु गुणज्ञैर्वन्द्य मन्यते तटस्थानां किमत्र वृथा सन्तापेनेति भावः। अत्र हरितरुसूनयोर्वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बभावेनार्च्चाशिरोधारणरूपसमानधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः॥ २०॥

अथ कथं महान् महतः पूजां सहतइत्याशङ्क्य हरिचैद्ययोर्महदन्तरं मनसि निधाय सामान्यतः सुजनदुर्ज्जनयोरन्तरं चतुर्भिराह। सुकुमारमित्यादि। लघीयसामल्पीयसां हृदयं सुकुमारं तनु कुतः यतोऽमी लघीयांसस्तद्गतं हृदयगतम् अप्रियं सहसैव झटित्येव समुद्गिरन्ति समुद्घाटयन्ति मनोषिणस्तु तदप्रियं कथञ्चित् सम्भाव्यमानमपीति शेषः अन्तरेव चपयन्ति जरयन्ति न तूद्गिरन्तीत्यर्थः। अहो इत्याश्चर्य्ये। चैद्यस्तोद्गिरति नैवं हरिरिति अहो महदन्तरमनयोरिति

सहसैव समुद्गिरन्त्यमी
त्रपयन्त्येव हि तन्मनीषिणः ॥२१॥

उपकारपरः स्वभावतः
सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।
असतामनिशन्तथाप्यहो
गुरुहृद्रोगकरी तदुन्नतिः ॥ २२ ॥

परितप्यतएव नोत्तमः
परितप्तोऽप्यपरः सुसंवृतिः ।

भावः । अतएवा प्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतिपत्तिरूपोऽय-मप्रस्तुतप्रशंसाभेदः । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्र-स्तुत प्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रितेति लक्षणात् । आदिशब्दात्सा-मान्यविशेषसङ्ग्रहः । एवमुत्तरश्लोकत्रयेऽपि द्रष्टव्यं विशेषन्तु वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपकारेति । किञ्च सज्जनः स्वभावतः सततं सर्वजनस्योपकार-परोभवति नतूपाधिवशात् कदाचित्कस्यचिदेवेति भावः । तथापि सर्वोपकारित्वेऽपि तदुन्नतिस्तस्य सज्जनस्योत्कर्षः असतामसाधूनामनिशं गुरुहृद्रोगकरी अत्यन्तहृदयसन्तापकारिणी अहो आश्चर्यम् । कृञो-हेत्वित्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्यये टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । हरि-चैद्यावेवम्भूताविति सैवाप्रस्तुत प्रशंसा ॥ २२ ॥

परितप्यतइति । किञ्च उत्तमः परवृद्धिभिर्न परितप्यते न व्यथते एव उत्तमस्यापरशुभद्वेषएव नास्तीत्यर्थः । अपरोमध्यम एवेत्यर्थः परितप्तोऽपि शोभना संवृतिः परितापगोपनं यस्य सः सुसंवृतिः सन्त-

परद्विड्भिराहितव्यथः
स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥
अनिराकृततापसम्पद
म्फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।
खलताङ्खलतामिवासती
म्प्रतिपद्येत कथम्बुधोजनः ॥ २४ ॥

मपि परशुभद्वेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः । अधमस्तु परद्विड्भिराहितव्यथः उत्पादितसन्तापः तथा स्फुटं निर्भिन्नः प्रकाशितोदुराशयः परशुभद्वेषलक्षणोदुरभिप्रायोयस्य सः परशुभद्वेषं प्रकाशयत्येवेर्थः । चैद्यस्याधमोहरिस्तूत्तमइति प्रतीतेः पूर्वोक्तएवालङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु मानिनां परोत्कर्षे परद्वेषोभूषणमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह । अनिराकृतेति । अनिराकृता अनिवारिता तापसम्पत्तापातिशयोययाताम् एकत्र सन्तापजननैकस्वभावादपरत्रासतच्छायाविरहाच्चेति भावः । तथा फलहीनाम् एकत्र इहामुत्र चोपकारशून्यां प्रत्युतो भयत्राप्यनर्थकरीं चेति भावः । अन्यत्र सर्वार्थरहितां सुमनोभिर्बुधैरुज्झिताम् अन्यत्र पुष्पैर्वर्जिताम् । सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्निति वैजयन्ती । असतीं दुष्टाम् अन्यत्र निरुपाख्यां खलस्य भावः खलता तां खलतां दुर्ज्जनत्वम् । खस्य लता तां खलतां गगनलतिकामिव बुधोजनः सदसद्विवेककुशलोजनः कथं प्रतिपद्येतावलम्बेत न कथमपीत्यर्थः । वृथा मत्सरोन कस्यापि गुणइति भावः । तथापि स खलतां प्रतिपद्यते न चैवं हरिरिति प्रतीतेः सैवाप्रस्तुतप्रशंसा खलतामिवेत्युपमया सङ्कीर्य्यते । सत्यं न सत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हीति न्यायादसत्या अपि खलतिकायाः प्रतीतिसत्यतया खलतोपमत्वप्रसिद्धिः ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः
शपमानाय न चेदिभूभुजे ।
अनु हुङ्कुरुते घनध्वनि
न्नहि गोमायुरुतानि केशरी ॥ २५ ॥
जितरोषरया महाधियः
सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।
विजितेन जितस्य दुर्मते
र्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ॥ २६ ॥

नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तथा सदसि राज्ञा निर्भर्त्स्यमानो मौनमास्थित इत्याशङ्क्य सत्यमनादरान्न तु कातर्यादित्याह । प्रतीति । केशवः शपमानाय क्रोशते । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । चेदिभूभुजे । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं नादत्त । केशरी सिंहो घनध्वनिमनुहुङ्कुरुते प्रतिगर्ज्जति गोमायुरुतानि शिवारुतानि नानुहुङ्कुरुते । स्त्रियां शिवा भूरिमाय गोमायुमृगधूर्त्तका इत्यमरः । महतामधमेष्ववज्ञैव नीतिरिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २५ ॥

किञ्च राज्ञो हरिणा विरोधोऽपि न योग्य इत्याह । जितेति । महाधियः सुधियो जितो रोषरयो यैस्ते तथोक्ताः । लघुरल्पो जनस्तु सपदि क्रोधजितः एवं विजितेन जितक्रोधेन जितस्येत्यर्थः । दुर्मतेर्मूर्खस्य मतिमद्भिः पण्डितैः सह विरोधिता स्पर्द्धा का । मूर्खपण्डितयोर्मैत्रीव स्पर्द्धापि न सङ्गतेत्यर्थः । मूर्खस्यायं चैद्य इति अप्रस्तुतात् सामान्यात् विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ २६ ॥

नापि चैद्यप्रलापैः कृष्णस्य किञ्चिल्लाघवमित्याशयेनाह । वचने

वचनैरसतां महीयसो
न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः ।
किमपैति रजोभिरौर्वरै-
रवकीर्णस्य मणेर्महार्घता ॥ २७ ॥

परितोषयिता न कश्चन
स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।
परदोषकथाभिरल्पकः
स्वजनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ २८ ॥

वचनैरिति । उद्धतैर्निष्ठुरैरसतां दुर्ज्जनानां वचनैर्महीयसो महत्तमस्य गुरुत्वं गौरवं न व्येति नापैति खलु । और्वरैर्भौमैः । उर्वरा सर्वशस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रकइति विश्वः । रजोभिरवकीर्णस्य छन्नस्य मणेर्महार्घता महामूल्यत्वम् । मूल्ये पूजाविधावर्घइत्यमरः । अपैति किं नापैत्येवेत्यर्थः । अत्र मणिमहीयसोर्वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः । महीयसइति सामान्याद्धरेरिति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः हरिमत्स्योरुपमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तञ्चैतत्पारुष्यं दुरात्मनामित्याह । परीति । यस्य देहिनो जन्तोः परितोषयिता परेषामानन्दयिता स्वगतोगुणः कश्चन कश्चिदपि नास्ति अल्पकः तुच्छस्स इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । परदोषकथाभिरन्यजनदोषोक्तिभिः स्वजनं न तु मध्यस्थमिति भावः । तोषयितुमिच्छति किल ईहते खलु । चैद्यस्यापि निर्गुणत्वात्परदूषणं युक्तमिति अतएवाप्रस्तुतप्रशंसा भेदः ॥ २८ ॥

नन्वात्मनोनिर्दोषत्वाभिमानादित्थं विजृम्भणमित्याशङ्क्याह । सहजेति । असाधवः खलाः स्वदुर्नये स्वदोषे महत्यपीति भावः । सहजा

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये
परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।
स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः
परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥

प्रकटान्यपि नैपुणं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विवरीतुमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

स्वाभाविकी अन्धा अपश्यन्ती दृग्येषां ते जात्यन्धा इत्यर्थः । परदोषाणां सूक्ष्माणामपीति भावः । ईक्षणे दर्शने दिव्यचक्षुषोऽप्रतिहतदृष्टयः । किन्तु स्वगुणेषूच्चगिरः आत्मप्रशंसायामति प्रगल्भवाच इत्यर्थः परवर्णग्रहणेषु परस्तुतिवचनेषु । स्तुतौ वर्णन्तु वाक्षर इत्यमरः । मुनिव्रता मौनव्रतिनः । अर्शादिभ्योऽच् । चैद्यश्चैवं विध इति प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २९ ॥

साधवस्तु नैवमित्याह । प्रकटानीति । आर्य्यचेतसां सुमनसां प्रकटान्यपि परवाच्यानि परदूषणानि चिराय गोपितुं गोपायितुं संवरितुमित्यर्थः । आयादय आर्द्धधातुके वेति विकल्पादाय प्रत्ययाभावः । महन्नैपुणं कौशलम् । अथेति वाक्यारम्भे । अथात्मनो गुणान् विवरीतुं प्रकटयितुं आत्मप्रशंसां कर्त्तुमित्यर्थः भृशमाकौशलमत्यन्तमकौशलं साधवो न परान्निन्दन्ति नवात्मानं प्रशंसन्ति । आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेदित्याप- स्तम्बीये निषेधस्मरणादिति भावः । नञः शुचिस्वरचेत्रज्ञकुशलनिपुणानामिति विकल्पान्नञ् पूर्वपदस्यापि वृद्धिः । कृष्णस्त्वेवम्भूत इति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥

किमिवाखिललोककीर्त्तितं
कथयत्यात्मगुणं महामनाः ।
वदिता न लघीयसोऽपरः
स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥
विसृजन्त्यविकत्थिनः परे
विषमाशीविषवन्नराः क्रुधम् ।
दधतोऽन्तरसाररूपतां
ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

किमिति । किञ्च महामना महात्मा । अखिललोककीर्त्तितं स्वत-एव सर्व्वलोकप्रख्यातमात्मगुणं किमिव किमर्थं कथयत्येव स्वतएव। सर्वैः लोकैः कीर्त्यमानत्वादित्यर्थः । लघीयसस्तुच्छस्य तु स्वगुणं वदिता वक्ता । वदेस्तृच्प्रत्ययः । अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रति-षेधः । अपरोऽन्योनास्ति तेन कारणेनासौ लघीयान् स्वगुणं स्वयमेव वदति न केवलं निषेधात् किञ्च प्रयोजनाभावादपि महान् आत्मप्र-शंसां न करोति तुच्छस्तु वक्त्रन्तराभावात् स्वयमेव तां प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वार्द्धे पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं उत्तरार्द्धे वाक्यार्थहेतुकं चोन्नेयम् । लक्षणैर्व्यौ चैवं विधावितिविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

किञ्च महात्मानः क्रुद्धाः काले पराक्रमन्ति दुरात्मानस्तु केवलं प्रलपन्तीत्याह । विसृजन्तीति । परे नराः सत्पुरुषाः विषमाशी-विषवत् क्रूरसर्पवदित्युपमा । अविकत्थिनोनात्मश्लाघिनएव क्रुधं क्रोधं विसृजन्ति वमन्ति पराक्रमन्तीत्यर्थः । अन्तरन्यन्तरे असा-ररूपतां निःसाररूपतां दधतोदधानाः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः। इतरे जनाद्दुर्जनाः पटहाइव ध्वनिरेव सारोबलं येषां ते ध्वनिसारा-

फ

नरकच्छिदमिच्छतीप्सितं
विधिना येन स चेदिभूपतिः ।
द्रुतमेतु न हापयिष्यते
सदृशं तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥
समनह्य किमङ्ग भूपति
र्यदि सन्धित्सुरसौ सहामुना ।
हरिराक्रमणेन सन्नति
ङ्किल विभीत भियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥

वाक्शूरा एव न तु बाहुबलशालिन इति भावः । अत्रापीदृशौ कृष्णचैद्याविति अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ३२ ॥

अभिधाय तदा तदप्रियमित्यादिना दूतेन युगपत्प्रियाप्रियेऽभिहिते तत्रोत्तरमाह । नरकेति । स महीपतिश्चेदिभूपतिर्येन विधिना येन प्रकारेण सन्धिना विग्रहेण वा । नरकच्छिदं नरकस्याप्यन्तकं किमन्येषामशक्तानामिति भावः । ईप्सितम् इच्छति तस्य विधेः सदृशमुत्तरं प्रतिक्रिया स्नेहोविरोधोवा विधातुं न हापयिष्यते अविलम्बेन विधास्यत इत्यर्थः । जहातेर्ण्यन्तात्कर्मणि लृट् विधानक्रियया अनभिधानेऽपि प्रधानभूतक्रियया अभिहितत्वादुत्तरमिति न कर्मणि द्वितीया । द्रुतं शीघ्रमेतु आगच्छतु आगमने स्वयमेव हीयत इति भावः ॥ ३३ ॥

नन्वभिधायेत्यादौ मया सान्त्वमेव विवक्षितं न विग्रहस्तत् किमुभयाभ्यनुज्ञयेत्याशङ्क्याह । समनह्येति । अङ्गेत्यामन्त्रणे । असौ भूपतिश्चैद्योऽमुना हरिणा सह सन्धित्सुर्यदि सन्धातुमिच्छुः स्येत् । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । किं समनह्य किमर्थं सन्नद्धवान् ततो नायं सन्धित्-

महतस्तरसा विलङ्घ्य
न्निजदोषेण कुधीर्विनश्यति ।
कुरुते न खलु स्वयेच्छया
शलभानिन्धनमिद्धदीधितिः ॥ ३५ ॥
यदपूरि पुरा महीपति
र्न मुखेन स्वयमागसां शतम् ।
अथ सम्प्रति पर्य्यपूपुर
त्तदसौ दूतमुखेन शार्ङ्गिणः ॥ ३६ ॥

स्युरिति भावः । नश्यतेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्तरि लुङि तङ् झलोझलीति सकारलोपः । कृष्णभीषणार्थं सन्नाहइत्यत आह । हरिः सिंहः कृष्णश्च किलाक्रमणेनाभिभवेन याभीस्तया सन्नतिं नम्रतां बिभ्रीत बिभ्यादित्यसम्भवः सम्भवोनास्ति खलुइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथाक्रमणेऽनिष्टमाचष्टे । महतइति । कुधीरासन्नविनाशत्वाद्विपरीतबुद्धिमान् महतोमहानुभावान् तरसा बलेन । तरसा बलरंहसी इति विश्वः । विलङ्घयन्नाक्रामन् निजदोषेण स्वापराधेनैवोल्लङ्घनरूपेण विनश्यति । तथाहि इद्धदीधितिर्दीप्तार्च्चिरग्निः स्वया निजयेच्छया शलभान् पतङ्गान् । समौ पतङ्गशलभावित्यमरः । इन्धनन्दाह्यन्न कुरुते खलु किन्तु ते एव निजौद्धत्यान्निपत्य दह्यन्तइत्यर्थः इतः परन्न चम्यतइति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नन्वसहने शार्ङ्गिणः शतापराधसहनप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत्राह । यदिति । पुरा पूर्वं महीपतिश्चैद्योमुखेन स्ववाचा यत् आगसां अपराधानां शतम् । आगोपराधोमन्तुश्चेत्यमरः । शार्ङ्गिणः कृष्णस्य स्वयं नापूरि नापूरयदित्यर्थः । पूरयतेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना विक-

यदनर्गलगोपुराननः
स्त्वमितोवक्ष्यसि किञ्चिदप्रियम्।
विवरिष्यति तच्चिरस्य नः
समयोद्वीक्षणरक्षितां क्रुधम्॥ ३७॥
निशमय्य तदूर्जितं शिने
र्वचनन्नप्तुरनाप्तुरेनसाम्।
पुनरुज्झितसाध्वसोद्विषा
मभिधत्ते स्म वचोवचोहरः॥ ३८॥

त्वाच्चिण्प्रत्यये तनोलुक्। अथ स्वप्रलापानन्तरं सम्प्रतीदानीमसौ चैद्यः दूतमुखेन दूतवाचा तत् आगसां शतं पर्य्यपूपुरत् परिपूरयामास। दूतमुखत्वात् राज्ञां तेन कृष्णक्रोधावसरदानेन महदुपकृतमायुष्मतेति भावः। पूरयतेर्लुङि णौ चङ्युपधाया ह्रस्वश्च भ्यासदीर्घः॥ ३६॥

निगमयन् फलितमाह। यदिति। अनर्गलमविष्कम्भं विवृतमिति यावत्। तद्विष्कम्भोऽर्गलं न नेत्यमरः। यद्गोपुरं पुरद्वारं तदिवाननं यस्य स वाच्यावाच्यविवेकशून्य इत्यर्थः। त्वमितः दूतः परं यदप्रियं वक्ष्यसि तदप्रियं चिरस्य चिरात्प्रभृति। चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यव्ययेष्वमरः। समयोद्वीक्षणेन संवित्प्रतीक्षणेन रक्षितां रुद्धामित्यर्थः। समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः। क्रुधं क्रोधं विवरिष्यति। वृतोवेति दीर्घविकल्पः। दूतः परं त्वमपि दण्ड्य एवेति भावः॥ ३७॥

निशमय्येति। एनसामनाप्तुः अस्पृष्टुः सत्यवादिन इति भावः। आप्नोतेस्तृच्। शिनेर्नाम्नः कस्यचिद्यादवस्य नप्तुः पौत्रस्य सात्यकेरिति भावः। तदूर्जितम् अर्थयुक्तं वचनं निशमय्य श्रुत्वा। ल्यपि लघुपू-

विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः
स्वयमेव स्वहितम्पृथग्जनः ।
यदुदीरितमप्यदः परै
र्न विजानाति तदद्भुतम्महत् ॥ ३९ ॥
विदुरेष्यदपायमात्मना
परतः श्रद्दधतेऽथ वा बुधाः ।
न परोपहितन्न च स्वतः
प्रमिमीतेऽनुभवादृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥

र्वादिति योरयादेशः । पुनर्भूयोऽप्युज्झितसाध्वसं त्यक्तभयं यथा तथा द्विषाम् । वचोहरतीति वचोहरो दूतः । हरतेरनुद्यमनेऽच् । वचोऽभिधत्ते स्म अभिहितवान् ॥ ३८ ॥

विविनक्तीति । बुद्ध्या दुर्विधो दरिद्रः बुद्धिशून्य इत्यर्थः । निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतस्व स इत्यमरः । पृथग्जनः पामरजनः स्वयमेव परोपदेशं विनैवात्महितं न विविनक्ति तद्युक्तमेवेति भावः । किन्तु परैरुदीरितम् उपदिष्टमप्यदो हितं न विजानातीति यत् तन्महदद्भुतम् । यतः स्वक्तं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥

अथ किमद्भुतं मूर्खेष्वित्याशयेनाह । विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्तः एष्यन्तमागामिनम् अपायमनर्थमात्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीया । विदुर्विदन्ति । विदो लटो वेति विकल्पाज्जुसादेशः । अथ वा परतोऽन्यस्मादाप्तात् श्रद्दधते विश्वसन्ति आप्तोक्तं गृह्णन्तीत्यर्थः । श्रदन्तरोपसङ्ख्यानमिति उपसर्गसंज्ञोपसङ्ख्यानाद्धातोः प्राक् प्रयोगः । अल्पधीर्मूढस्तु अनुभवादृते स्वानुभवं विना । अन्यारादितरर्त्तेइति पञ्चमी । न प्रमिमीते न जानाति अधमस्तु

कुशलं खलु तुभ्यमेव त
द्वचनं कृष्ण यदभ्यधामहम् ।
उपदेशपराः परेष्वपि
स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

उभयं युगपन्मयोदित
न्त्वरया सान्त्वमथेतरच्च ते ।
प्रविभज्य पृथङ्मनीषया
स्वगुणं यत्किल तत्करिष्यसि ॥ ४२ ॥

स्वानुभवैकप्रमाणादित्यर्थः अधमत्वमिति भावः । अतएवाप्रस्तुतसामान्यात्प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा भेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रस्तुते किमायातं तत्राह । कुशलमिति । हे कृष्ण अहं यद्वचनमभ्यधाम् अभिधायेत्यादिना राज्ञां सन्धिर्गुणाय विग्रहस्त्वनर्थायेत्येवमवोचमित्यर्थः । तद्वचनं तुभ्यमेव कुशलं हितम् । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति चतुर्थी । नन्वहितेषु हितोपदेशात्प्रत्ययः कथमित्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परिहरति । साधवः सुजनाः स्वविनाशाभिमुखेषु प्रबलविरोधादात्मविनाशहेतुभूतकर्मप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । परेषु शत्रुष्वपि उपदेशपराः उपदिशन्त्येव कृपालुतयेति भावः ॥ ४१ ॥

तथापि अर्थद्वये त्वद्वाक्ये किङ्ग्राह्यं तत्राह । उभयमिति । मया सान्त्वं सामादि । अथेति पश्चान्तरे इतरदसान्त्वं विग्रहस्त्वित्यर्थः । युगपदुदितं त्वन्तु मनीषया बुद्ध्या पृथग्भेदेन प्रविभज्य विविच्य यत् स्वगुणं तव द्वयेऽपि त्वरया यच्छुभोदर्कं तत्करिष्यसि किल खलु हंसः क्षीरमिवाम्भसीति भावः ॥ ४२ ॥

अथ वाभिनिविष्टबुद्धिषु
व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ।
रविरागिषु शीतरोचिषः
करजालङ्कमलाकरेष्विव ॥ ४३ ॥
अनपेक्ष्य गुणागुणौ जनः
स्वरुचिन्निश्चयतोऽनुधावति ।
अपहाय महीशमार्च्चिच
त्सदसि त्वान्ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

अथ वा सुजनस्वभावात् कृतोऽपि हितोपदेशोमूर्खेषु निष्फलइत्याह । अथ वेति । अथ वा अभिनिविष्टबुद्धिषु दुराग्रहग्रस्तचित्तेषु विषये सुभाषितं हितोपदेशवचनं रविरागिषु कमलाकरेषु शीतरोचिषः शीतभानोः करजालमिव व्यर्थकतां निरर्थकतां व्रजति । तस्मादलमेव त्वयि हितोपदेशचिन्तयेति भावः ॥ ४३ ॥

नन्वभिनिविष्टोऽपि सुजनैर्बलादपि हिते प्रवर्त्तयितव्यइत्याशङ्क्य न शक्यतइत्याह । अनपेक्ष्येति । जनस्त्वादृशः पृथग्जनः । गुणागुणौ गुणदोषौ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचीति विभाषया न द्वन्द्वैकवद्भावः । अनपेक्ष्याविमृश्य निश्चयतः स्वनिश्चयादेव स्वरुचिं स्वेच्छामनुधावति न तु स्वहितमनुसरतीत्यर्थः । तत्र पार्थएव प्रमाणमित्याह । भीमपूर्वजः भीमाग्रजोयुधिष्ठिरः मूर्खाग्रणीरिति भावः । महीशं चेदिपम् अपहाय सदसि त्वामार्च्चिचत् अर्च्चितवान् खलु । अर्च्चयतेर्णौ चङि अजादेर्द्वितीयस्य नन्द्राः संयोगादयइति रेफवर्जितस्यैकाचोद्विर्भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

पार्थानादरादेव राज्ञोलाघवं ज्ञेयमित्याशङ्क्य परिहरति ।

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः
कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।
प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः
किमवद्यः करिकुम्भजो मणिः ॥ ४५॥

क्रियते धवलः खलूच्चकै-
र्धवलैरेव सितेतरैरधः ।
शिरसौघमधत्त शङ्करः
सुरसिन्धोर्मधुजित्तमङ्घ्रिणा ॥४६॥

त्वयीति । हे कृष्ण त्वयि भक्तिमता प्रेमवता । कुरूणां राट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तेन कुरुराजा कुरुराजेन पार्थेन न सत्कृतोनार्च्चितश्चेदिपोगुरुरेव पूज्यएव । तथा हि प्रियं मांसं यस्य तेन मांसरुचिना मृगाधिपेन सिंहेनोज्झितस्त्यक्तः । करिकुम्भजो मणिर्मुक्तामणिरवद्योगर्ह्यः किम् अनवद्यएवेत्यर्थः मूर्खानादरान्न महतां किञ्चिल्लाघवमित्यर्थः । कुपूयकुत्सिताऽवद्यखेटगर्ह्याणकाः समाइत्यमरः । अवद्यपण्येत्यादिना निपातः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४५ ॥

विदुषां तु पूज्यएव चैद्यइत्याशयेनाह । क्रियतइति । धवलो-निर्मलोधवलैर्निर्मलैरेव उच्चकैरुन्नतः क्रियते खलु । सितेतरैर्मलिनै-रधः क्रियते । तथा हि शङ्करः शिवः सुरसिन्धोरोघं मन्दाकिनीपूरं शिरसा अधत्त उभयोर्नैर्मल्यादिति भावः मधुजित् मधुशत्रुर्विष्णुस्तु तमोघं अङ्घ्रिणा अधत्त स्वयं मलिनत्वादिति भावः । अतोविशेष-विदुषां राजा पुज्यएवेति भावः । विशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्था-न्तरन्यासः ॥ ४६ ॥

अबुधैः कृतमानसंविद
स्तव पार्थैः कुतएव योग्यता।
सहसि प्लवगैरुपासित
न्न हि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम्॥ ४७॥

अपराधशतक्षमन्नृपः
क्षमयात्येति भवन्तमेकया।
हृतवत्यपि भीष्मकात्मजा
न्त्वयि चक्षाम समर्थएव यत्॥ ४८॥

किञ्च यथा पार्थानादराद्राज्ञोन किञ्चिल्लाघवं तथा तदादराच्च न किञ्चिद्गौरवमित्याह। अबुधैरिति। अबुधैरज्ञैः पार्थैः कृते मानसंविदौ पूजातोषणे यस्य तस्य। संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु। सम्भाषणे तोषणे चेति विश्वः। तव योग्यता कुतएव न कुतोऽपीत्यर्थः। तथा हि सहसि मार्गशीर्षे। मार्गशीर्षे सहामार्ग इत्यमरः। प्लवगैरुपासितं सेवितं गुञ्जाफलं काकफलानि। जातावेकवचनम्। काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णलेत्यमरः। सोष्मतामुष्मतां नैति न हि पुंसां मूढपरिग्रहापरिग्रहौ गौरवागौरवयोः प्रयोजकावित्यर्थः अत्र कृष्णगुञ्जाफलयोर्विशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः॥ ४७॥

यदपूरीत्यादिना यत्सात्यकिना शतापराधक्षमत्वमुक्तं तत्रोत्तरमाह। अपराधेति। नृपश्चैद्यः अपराधस्य शतक्षमं राज्ञः शतपराधसहिष्णुं भवन्तम्। एकया क्षमया एकापराधसहनेनेत्यर्थः। अत्येति अतिक्रामति। अपराधकोटीनामपि तदंशेनापि साम्यासम्भवादिति भावः। तामेव क्षमां दर्शयति। त्वयि भीष्मकात्मजां रुक्मिणीं

गुरुभिः प्रतिपादितां वधू-
मपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।
जनकोऽसि जनार्दन स्फुटं
हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

अनिरूपितरूपसम्पद-
स्तमसोवान्यभृतच्छदच्छवेः ।

हतवत्यपि समर्थः प्रतीकारक्षम एव सन्नपि चक्षाम क्षाम्यति स्मेति यत् तया क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

राक्षसः क्षत्रियस्यैवमिति स्मरणात् राक्षसोद्वाहस्य क्षात्रधर्मत्वा-द्रुक्मिणीहरणे कोऽस्माकमपराधः राज्ञोवा कात्र क्षमेत्याकाङ्क्षाया-माह । गुरुभिरिति । हे जनार्द्दन गुरुभिः पित्रादिभिः प्रतिपा-दितां राज्ञे दत्ताम् अतएव स्वजनस्य बभ्रोर्भूपतेर्महाराजस्य वधूं जायामपहृत्य । हतौ धर्मार्थौ येन तत्तया हेतुना हतधर्मार्थतया स्फुटं मनोभुवः कामस्य जनकोऽसि हतधर्मार्थत्वया काममात्रनिष्ठोऽसी-त्यर्थः । नायं राक्षसोविवाहः । हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं तथा । प्रसह्य कन्या हरणं राक्षसोविधिरुच्यते इति कन्या-हरणस्य राक्षसत्वलक्षणात् । अयन्तु परदारापहरणे बन्धुद्रोहोरा-जद्रोहश्च त्वद्दो पापिष्ठस्य कामान्धस्य ते परमसाहसिकत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

सत्यमीदृगेवाहं ततः किमित्याशङ्क्य किमन्यद्वधादित्याह । अनिरू-पितेति । अनिरूपितरूपसम्पदः शैलूषवद्बहुरूपधारित्वादज्ञातरूपवि-शेषस्यावाङ्मनसगोचररूपवैभवस्येति च गम्यते । अन्यत्र आरोपित-कृष्णरूपं तमः तेजोविशेषाभावस्तमइति च मतद्वयेऽपि प्रमाणानवष्टत-रूपसम्पद इत्यर्थः । अन्यभृतच्छदच्छवेः कोकिलपक्षकान्तेस्तव तमसोवा

तव सर्वगतस्य सम्प्रति
क्षितिपः क्षिप्नुरभीषुमानिव ॥५०॥
क्षुभितस्य महीभृतस्त्वयि
प्रशमोपन्यसनं वृथा मम ।
प्रलयोल्लसितस्य वारिधेः
परिवाहो जगतः करोति किम् ॥ ५१॥
प्रहितः प्रधनाय माधवा
नहमाकारयितुं महीभृता ।

तिमिरस्येव । वा स्याद् विकल्पोपमयोरिति विश्वः । सर्वगतस्य क्षितिपस्य दीपोऽभीषुमानंशुमानिव सम्प्रतीदानीमेव क्षिप्नुः क्षेप्ता आहन्तेत्यर्थः शास्तासौ दुरात्मनामिति भावः । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः । न लोकेत्यादिना तद्योगे षष्ठीनिषेधे वेति शेषे षष्ठी पर्य्यवसानात्तु कर्मत्वलाभः । अभीषुः प्रग्रहे रश्मावित्यमरः । विश्वप्रकाशादयः सर्वेऽप्याभिधानिका मूर्द्धन्यान्तेषु पेठुः लोकवदस्योष्ठान्त्यान्तोऽप्युच्यते । अभीशूनां मलिनमित्यादि ॥ ५०॥

तर्ह्यस्मदर्थं त्वया राजा सान्त्वयितव्य इत्याशङ्क्य नेत्याह । क्षुभितस्येति । त्वयि विषये क्षुभितस्यातिक्रुद्धस्य महीभृतो राज्ञो मम प्रशमोपन्यसनं शान्त्युपदेशो वृथा निष्फलः । तथा हि प्रलयोल्लसितस्य कल्पान्तक्षुभितस्य वारिधेः जगतः परिवाहो जगत्कृतो जलनिर्गममार्गः किङ्करोति न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

तर्ह्यसन्धित्सुना राज्ञा किमर्थं भवानिह प्रहितस्तत्राह । प्रहित इति । प्रधनाय युद्धाय माधवान् यादवानाकारयितुमाह्वातुम् । युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् । हूतिराकारणाह्वानमिति

न परेषु महौजसश्छला
दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥ ५२ ॥
तदयं समुपैति भूपतिः
पयसाम्पूर इवानिवारितः ।
अविलम्बितमेधि वेतस
स्तरुवन्माधव मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥
परिपाति स केवलं शिशू
निति तन्नामनि मा स्म विश्वसीः ।

चामरः । महीभृता राज्ञाहं प्रहितः प्रेरितः ननु रन्ध्रे हन्तव्याः शत्रवो नाह्वातव्या इत्यत्राह । नेति । महौजसो महावीराः परेष्वरिषु मलिम्लुचाः पाटच्चरा इव । पाट्टचरमलिम्लुचा इत्यमरः । छलात् कपटात् नापकुर्वन्ति । तस्मादाह्वानं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमुपमालङ्कारसङ्कीर्णम् ॥ ५२ ॥

तदेवागमनप्रयोजनमुक्त्वा हितमुपदिशति । तदयमिति ।तत्तस्मादुक्तार्थत्वादयं भूपतिश्चैद्यः पयसाम्पूरः प्रवाह इवानिवारितः समुपैति हे माधव अविलम्बितं शीघ्रं वेतसः एधि भव तद्वत्तस्मादात्मानं रक्षेत्यर्थः । अस्तेर्लोट् सिचि हेर्धिः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एत्वं धि चेति सकारलोपः । माधव त्वं तरुवत् महावृक्षवत् मा स्म भज्यथा माभज्यस्व अतः आत्मानं न विनाशयेत्यर्थः । भजेः कर्मण्याशिषि लिङः स्मोत्तरे लङ् चेति लङ् न माङ्योगे इत्यडभावः । उपमालङ्कारः ॥ ५३ ॥

ननु राज्ञि शिशुपाले यूनामफलमित्याशङ्क्याह । परिपातीति । स शिशुपालः केवलमित्यवधारणे क्रियाविशेषणम् । शिशून् परिपा-

तरुणानपि रक्षति क्षमी
स शरण्यः शरणागतान्द्विषः ॥ ५४॥
न विदध्युरशङ्कमप्रिय
महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।
भजते कुपितोऽप्युदारधी
रनुनीतिन्नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥

तीति शिशूनेव पालयतीति तन्नामनि तस्य शिशुपालसंज्ञायां मा स्म विश्वसीः मा विश्वासं कुर्वित्यर्थः । श्वसेः स्मोत्तरे लङ् चेति लङि रुदश्च पञ्चभ्यइति ईडागमः । चकाराल्लुङि वा तत्र अस्ति सिचोऽपृक्ते इति ईडागमः ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितामिति वृद्धिप्रतिषेधः न माङ्योगे इत्यडभावश्चूभयत्र । किन्तु क्षमी क्षमावान् । शमित्यष्टाभ्योघि- इनिः । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः रक्षणक्षमः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । स शिशुपालः शरणं रक्षितारमागतान् प्राप्तान् । शरणं गृहरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहइत्युभयत्रापि विश्वः । द्विषः शत्रून् तरुणान् यूनोऽपि रक्षति अतोनिःशङ्कं शरणमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोग्धारः सोऽप्यतिक्षुभितः किल कथं नः पालयेदित्याश- ङ्क्याह । नेति । स्वार्थपराः स्वार्थनिष्ठाः परे शत्रवो महतोऽधिकस्य कथम् अप्रियम् अपकारम् अशङ्कं यथा तथा न विदध्युः कुर्युरेव कार्य्यवशादित्यर्थः । किन्तु उदारधीर्महामतिः । उदारोदातृमहतो- रित्यमरः । स राजा कुपितोऽपि नति मात्रकेण प्रणतिमात्रकेण अनुनीतिम् अनुनयं भजते अनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । प्रणिपातः प्रतीकारः संरम्भोहि महात्मनामिति भावः ॥ ५५ ॥

किं बहुना तवायं हितोपदेशसङ्ग्रहइत्याशङ्क्याह । हितमिति । श्रुतम् अप्रियं हितमिच्छसि यदि अप्रियं हितं श्रुतमाप्तादाकर्णितं ग्रही-

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
यदि सम्वतस्व पुरा न नश्यसि।
अनृतैरथ तुष्यसि प्रियै
र्जयताज्जीव भवावनीश्वरः॥ ५६॥

प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
युधि चैद्येन विजेष्यते भवान्।
ग्रसते हि तमोपहम्मुहु
र्ननु राहाह्वमहर्पतिन्तमः॥ ५७॥

तमिच्छसि चेदित्यर्थः। सम्वतस्व राज्ञा सन्धेहि पुरा न नश्यसि अन्यथा विनङ्क्ष्यसीत्यर्थः। यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट्। अथेति पक्षान्तरे। अनृतैरसत्यैः प्रियैस्तुष्यसि यदि जयतात् जयतु। तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति तोस्तातङादेशः। जीव अवनीश्वरः सार्वभौमोभवः। ततः किमेभिः प्रियालापैः अप्रियमपि प्रियमेव ग्टहाणेति भावः॥ ५६॥

ननु कंसाद्यनेकविजयी कृष्णः कथं विजेष्यते राज्ञेत्याशङ्क्याह। प्रतिपक्षेति। प्रतिपक्षजिदनेकारिहन्तापि भवान् असंशयं संशयो नास्ति। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। युधि संग्रामे चैद्येन शिशुपालेन विजेष्यते। जयतेः कर्मणि लृट् ग्रंथे प्रथमः। तमांस्यपहन्तीति तमोपहं सर्वतमोपहारिणम्। अपे क्लेशतमसोरिति हन्तेर्डप्रत्ययः। अह्नां पतिम् अहर्पतिं सूर्य्यम्। अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानमिति वैकल्पिको रेफादेशः। राहाह्वं राहाख्यं तमः। आख्याह्वे अभिधानं चेत्यमरः। मुहुर्ग्रसते ननु गिलति हि। अत्र हरिसूर्य्ययोराङ्चैद्ययोश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः॥ ५७॥

अचिराज्जितमीनकेतनो
विलसन्वृष्णिगणैर्नमस्कृतः ।
क्षितिपः क्षयितोद्धृतान्धको
हरलीलां सविडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

निहतोन्मददुष्टकुञ्जरा
द्दधतोभूरियशः क्रमार्जितम् ।
न बिभेति रणे हरेरपि
क्षितिपः का गणनास्य वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

किं च न भवानेकएव विजेष्यते किन्तु सर्वैर्यादवैः सहेत्याह । अचिरादिति । स क्षितिपः राजा । अचिरादविलम्बितमेव जितो मीनकेतनः कार्ष्णिः प्रद्युम्नः स्मरश्च येन सः । वृष्णयोयादवभेदा स्तेषां गणैरोघैर्नमस्कृतोभीत्या प्रणतः सन् । अतएव विलसन् दीप्यमानः । अन्यत्र वृष्णीति पदच्छेदः वृष्णि उक्षणि विलसन् वृषारूढ़इत्यर्थः । गणैः प्रमथैर्नमस्कृतः । गणाः प्रमथसङ्घौघाइति वैजयन्ती । क्षयितानाशिताउद्धृतादीप्ताअन्धकायादव भेदाः । अन्यत्रान्धकासुरोयेन सः । हरलीलां शम्भुविभ्रमं विड़म्बयिष्यत्यनुकरिष्यति । अत्र हरलीलामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना श्लेषसङ्कीर्णा ॥ ५८ ॥

ननु देवासुरैरप्यजय्यायादवाः कथं राज्ञा जेष्यन्त तत्राह । निहतेति । क्षितिपस्यैदिपोनिहतउन्मदोदुष्टः कुञ्जरः कुवलया पीड़ाख्योयेन तस्मात् । अन्यत्र हतानेकमत्तमातङ्गात् । अतएव क्रमार्ज्जितं भूरि यशः दधतः हरेः कृष्णात् सिंहात् चेति ध्वनिः । रणे न बिभेति । अस्यैतादृशस्यैवास्य वृष्णिषु यादवेषु मेषेषु च । वृष्णिस्तु यादवे मेषे इति विश्वः । का गणना कस्मगणयतो यादवाः के इत्यर्थः अत्र कुञ्ज-

न तदद्भुतमस्य यन्मुखं
युधि पश्यन्ति भियाव शत्रवः ।
द्रवतान्ननु पृष्ठमीक्षते
वदनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥६०॥
प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः
शरदम्प्राप्य विखण्डितायुधाः ।
दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

रघातिनः सिंहस्य का कथा मेषेष्वित्यर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव न श्लेषः हरेर्वृष्णिविशेषस्यापि श्लिष्टत्वादप्रकृताप्रकृतश्लेषे वदनङ्गीकारादित्युक्तं प्राक् ॥ ५९ ॥

हरेरपि न बिभेति इत्युक्तं तदेव सम्भावयितुं तस्य पराक्रमाना सर्गसमाप्तेर्वर्णयति । नेति । युधि शत्रवोभियाऽस्य मुखं न पश्यन्तीति यत्तन्नाद्भुतम् अत्र कुतः सोऽपि द्रवतां भयात्पलायमानानां विद्विषां पृष्ठं कायपार्श्वाङ्गम् ईक्षते । जातु कदाचित् वदनं न ईक्षते ननु खलु द्वयोरन्यतरमुखेष्वन्योन्यस्य मुखविलोकनासम्भवात्स्वयं विद्विषाम् अभिमुखस्याप्यस्य मुखादर्शनादद्भुतमित्यर्थः अतएव वाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ ६० ॥

प्रतन्विति । शरदम् ऋतुं प्राप्य विखण्डितायुधाः खण्डितेन्द्रचापाः अन्यत्र शरान् ददातीति शरदस्तं शरदं शरवर्षिणं प्राप्य खण्डितशस्त्राः प्रतनूल्लसिताचिरद्युतोऽल्पस्फुरित विद्युतः अन्यत्र प्रतनूल्लसिताः स्वल्पोल्लसितास्ताएवाचिरद्युतोऽस्थिरद्युतः । पयोभृतोमेघाआसारभृतः वृष्टिमन्तः न यदि शरदि वृष्टिशून्यत्वादिति भावः । सुहृद्बल-

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु-
र्द्विषताङ्‌क्षालितमङ्गनाश्रुभिः ।
नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
खलु यस्याङ्‌घ्रियुगं विलिप्यत ॥ ६२॥
समराय निकामकर्कशङ्‌
क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।
धनुषा सममाशु विद्विषा
ङ्कुलमाशङ्कितभङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

मून्याइत्यर्थः । आसारः । प्रसरे वेगवृष्टौ सुहृद्बलइति वैजयन्ती । अस्यारिभिस्तुल्यतां दधते । अत्र पयोभृतामुपमानानामुपमेयभावोक्तेः प्रतीपालङ्कारः तेषामासारसम्बन्धेऽपि संभावनाया तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति भेदस्येति सङ्करः ॥ ६१ ॥

विशेषकमाह । मलिनमित्यादि । मुहुरसकृत् । रणरेणुभिर्मलिनम् अतएव द्विषतामङ्गनाश्रुभिः क्षालितं नाहत्वारीन् रणान्निवर्त्तिन इति भावः । यस्याङ्‌घ्रियुगं चरणयुगलम्।अथ रेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतानां राज्ञां मौलिमरीचयोमुकुटमणिरश्मयस्तैरेव वर्णकैर्विलेपनैश्चन्दनैः । चन्दने चापि वर्णकमिति विश्वः । विलिप्यते विशेष्यते । अत्राङ्‌घ्रियुगस्य विशेषण महिम्ना स्नातानुलिप्तपुरुषसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ६२ ॥

समरायेति । किञ्चेति चार्थः निकामकर्कशमतिकठिनं दुर्द्धर्षमित्यर्थः समराय सम्प्रहारायाकृष्टमाकृतमावर्ज्जितं च क्षणम् आशङ्कितभङ्गं मनसोत्प्रेक्षितस्वपराजयम् अन्यत्रातिकर्षात्सम्भाविवदलनं यस्य विद्विषां कुलम् आशु धनुषा सममानतिं नम्रतामुपैति । अत्र धनुर्नमनकार्य्यं स्व

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः
कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
स्रजमेके भुजगं यथापरे ॥ ६४ ॥
दधतोऽसुलभक्षयागमा
स्तनुमेकान्तरतामभानुषीम् ।
भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
सदृशायस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

द्विषन्मनस्य तत्सहभावोक्तेः कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययनिमित्तरूपातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

तुहिनेति । अमुमेवंविधं चैद्यं सुहृज्जनाः तुहिनांशुं कलयन्ति आह्लादकत्वाच्चन्द्रं मन्यन्ते विरोधिनः उष्णकरं तपनं कलयन्ति । एकस्यानेकप्रतीतिमुपमिमीते । कृतिभिरिति ।कृतिभिः कुशलैरैन्द्रजालिकादिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः जनितदृष्टिविपर्य्ययाएके नराः यथा स्रजं मालां कलयन्ति अपरे तु भुजगं कलयन्ति एकमेव रज्ज्वादिकमिति शेषः । उपमालङ्कारः सचैकस्य निमित्तवशाद्ग्रहीतृभेदान्नादस्यानेकधोल्लिखनात्मोकेनल्लेखेन सङ्कीर्य्यते ॥ ६४ ॥

दधतइति । असुलभक्षयागमाः दुर्लभग्रहप्राप्तयः अन्यत्वामरत्वात् दुर्लभनाशयोगाः । निलयापचयौ क्षयावित्यमरः । एकान्तरतां भयादिजनस्थाने निरताम् अमानुषीं कार्श्यमालिन्यादिना पिशाचादिवत्प्रतीयमानाम् । अन्यत्वैकान्तरतां नियतसुरतां नित्यभोगाममानुषीं दिव्यां तनुं दधतोदधानाः भुवि सम्प्रति क्वचन न प्रतिष्ठिताः राज्य-

अतिविस्मयनीयकर्म्मणो
नृपतेर्यस्य विरोधि किञ्चन ।
यदमुक्तनयोनयत्यसा
वहितानाङ्कुलमक्षयङ्क्षयम् ॥६६॥
चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदो
मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ।
अतरत्स्वभुजौजसा मुहु
र्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

शांशात् क्वापि स्थितिमप्राप्ताः अन्यत्र च भुवं न स्पृशन्तीत्यर्थः देवत्वात् । यस्यारातयः सुरैः सदृशाः अत्राप्यमुमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः श्लिष्टविशेषणेयमुपमा श्लेषएवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥

अतीति । अतिविस्मयनीयकर्म्मणः अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । स्मयतेरनीयर्प्रत्ययः । यस्य नृपतेश्चैद्यस्य विरोधि चेष्टितं द्वेषि रूपं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः यस्मादमुक्तनयोऽत्युक्तनीतिमार्गोऽसौ अक्षयमविनाशि पूर्वं केनापि क्षयं न नीतमित्यर्थः अहितानां कुलं शत्रुजातं क्षयं नाशं नयति । नीतिपौरुषाभ्यां द्विषन्निर्मूलयितुरस्य का विरोधिवार्त्तेति भावः अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेतृभेदेन परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

चलितेति । असौ चैद्यश्चलिताः प्रवृत्ताऊर्द्ध्वाउत्थिताकबन्धसम्पदः शिरोहीनकलेवरसम्पदएव कबन्धसम्पदः उदकसम्पदयो येषु तान् । श्लिष्टरूपकम् । कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्द्धकलेवर इति वैजयन्ती । मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासाः तएव मकरव्यूहाइति श्लिष्टरूपकम् । व्यूहौ सम् हविन्यासाविति वैजयन्ती । निरुद्धवर्त्मनोनिरुद्ध-

न चिकीर्षति यः स्मयोद्धतो
नृपतिस्त्वच्चरणोपगं शिरः ।
चरणं कुरुते गतस्मयः
स्वमसावेव तदीयमूर्द्धनि ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलायुध
श्चतुरङ्गामपहाय वाहिनीम् ।
बहुशः सह शक्रदन्तिना
स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६९ ॥

प्रवेशमार्गान् । अतएव महतोदुस्तरान् सङ्गरसागरान् समरसमुद्रान् स्वभुजौजसा निजभुजबलेनैव मुहुरसकृत् अतरत् भुजेनाब्धितरणमदृष्टचरमत्यद्भुतमिति भावः । अत्र कबन्धाएव कबन्धाः मकरव्यूहाएव कच्छपादिव्यूहाइति श्लिष्टरूपकस्य सङ्गरेषु सागररूपेणहेतुत्वात्केवलं श्लिष्टपरम्परित रूपकम् ॥ ६७ ॥

नेति । स्मयोद्धतोगर्वेण दुर्विनीतोन्टपतिः शिरोनिजोत्तमाङ्गं तस्य शिशुपालस्य चरणमुपगच्छतीति तच्चरणोपगन्तत्पादगतं योन चिकीर्षति कर्त्तुन्नेच्छति तदीये तस्य न्टपतेः सम्बन्धिनि मूर्द्धनि गतस्मयोविगर्वोऽसौ शिशुपालएव स्वं चरणं कुरुते निधत्तइत्यर्थः अनम्रान् सद्योनमयति नम्रानवतीति तात्पर्य्यम् ॥ ६८ ॥

स्वेति । स चैद्यश्चत्वार्य्यङ्गानि हस्त्यादीनि यस्यास्तां चतुरङ्गां वाहिनीं सेनामपहाय स्वभुजद्वयं केवलमेकमायुधं यस्य सः सन् शक्रदन्तिना ऐरावतेन सह । चत्वारोदन्तायस्मिन् तं चतुर्दन्तम् आहवं रणं बहुशोऽगच्छत् चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्द्वयेन योद्धुं चैद्यं विना

अविचालितचारुचक्रयो
रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।
युवयोरिदमेव भिद्यते
यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥
भृतभूतिरहीनभोगभा
ग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।

कोऽन्यः शक्त इति भावः दन्तिनो राहवश्चतुर्दन्त इत्युक्तं न तु मनुष्यद-न्तिनोरिति विरोधः स च शक्रदन्तिनेति परिहृतः तस्य चतुर्दन्तत्वा-दिति विरोधाभासः ॥ ६९ ॥

अविचालितेति । अविचालितं परैरपर्य्यासितम् अतएव चारुशो-भनं चक्रं सुदर्शनं राष्ट्रं च ययोस्तयोः । चक्रं राष्ट्ररथाङ्गयोरिति विश्वः । श्रिया कमलया सम्पदा चानुरागादुपगूढयोराश्लिष्टयोर्युव-योस्तव तस्य च । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । इदमेव भिद्यते विशेष्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । किं तदित्यत्राह । त्वमिन्द्रमुपगत-उपेन्द्र इन्द्रानुजः तदनुचर इति यावत् । स तु इन्द्रमतिक्रान्तः अतीन्द्रः इन्द्रविजयीति यावत् इदमेव भिद्यते इति सम्बन्धः । इन्द्रकिङ्करेन्द्र-जयिनोः का साम्यकथेति भावः । अत्रोपमानात् कृष्णादुपमेयस्य चैद्यस्याधिक्याद्भेदप्राधान्यसाधर्म्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च त्वत्तोऽप्यधिको राजेत्यवाच्योऽयमर्थः यदीश्वरादप्यधिक इत्याह । भृतेति । भृता भूतिर्भस्म सम्पच्च येन स तभूतिः । भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । अहीनां भोगिनामिनोऽहीनः शेषः तस्य भोगं कायं भजतीत्यहीनभोगभाक् शेषभूषण इत्यर्थः । अन्यत्र अहीनमन्यूनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहीन भोगभाक् । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृताव-हेश्च फणकाययोरित्यमरः । विद्विषां विजितानेकपुरः वि-जितानेक-

रुचिमिन्दुदले करोत्यजः
परिपूर्णेन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥
नयति द्रुतमुद्धतिश्रितः
प्रसभं भङ्गमभङ्गुरोदयः ।
गमयत्यवनीतलस्फुर
द्भुजशाखं भृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥

विद्विट्पुरइत्यर्थः एकत्र त्रिपुरविजयादन्यत्र शत्रुनगरविजयाच्चेति भावः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एवम्भूतोऽप्यजोहरः । अजाविष्णुहरच्छागाइत्यमरः । इन्दुदले चन्द्रखण्डे विषये रुचिमभिलाषं करोति इन्दुदले या रुचिः शोभा तां करोति दधातीति चार्थः सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा । महीपतिस्तु परिपूर्णेन्दोर्रुचिरिव रुचिः शोभा यस्य सः तस्मिन् रुचिरभिलाषोयस्येति च परिपूर्णेन्दरुचिः । रुचिर्मयूखे शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोरिति विश्वः । अत्र हरः खण्डेन्दुरुचिः राजा पूर्णेन्दुरुचिरिति व्यतिरेकः स च रुच्योरभेदाश्रयादिति श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ७१ ॥

अथ कलापकमाह । नयतीत्यादि । यः तटद्रुमैः सरितामुदकस्य पूरइव भूभृतां गणैः क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति तत्क्रीडाप्रकारं त्रिभिर्वर्णयति । अभङ्गुरोदयः स्थिरवृद्धिः यउद्धति श्रितश्चौद्धत्यभाजः अनम्रानिति यावत् । श्रयतेः क्विप् । नृपान् द्रुमांश्चेत्यर्थः । द्रुतं शीघ्रं प्रसभं प्रसह्य भङ्गं नयति । अवनीतले स्फुरन्त्यौ भुजौ शाखे इव भुजशाखे यस्य तं भुजौ प्रसार्य भुवि प्रणिपतितमित्यर्थः · न्यं नृपं द्रुमं च वेतसादिकं भृशमुन्नतिं गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्येति । किञ्चेति चार्थः । अन्तरामण्डलमध्ये आलवालमध्ये

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा
जनयन्मण्डलभेदमन्यतः ।
खनति क्षतसंहति क्षणा
दपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

घनपत्त्रभृतोनुगामिन
स्तरसाकृष्य करोति कांश्चन ।
दृढमप्यपरम्प्रतिष्ठित
म्प्रतिकूलन्नितरान्निरस्यति ॥ ७४ ॥

इति पूरइवोदकस्य यः
सरितामाप्रषिजस्तटद्रुमैः ।

च रन्ध्रमवकाशं शुषिरं चाधिगम्य । अन्यतः मण्डलस्यामात्यादिचक्रस्य भेदमुपजापं जनयन् अन्यत्र मण्डलस्याधारदेशस्य भेदं विदारणं कुर्वन्नित्यर्थः । क्षता संहतिरैकमत्यं मूलानामाश्लेषश्च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा क्षणात्कस्यचिद्राज्ञः द्रुमस्य च महान्ति मूलानि मुख्यान् जनानपि खनति तापयति अन्यत्राद्रीनपिं खनत्यवदारयति ॥ ७३ ॥

घनेति । घनानि सान्द्राणि पत्त्राणि वाहनानि पर्णानि च बिभ्रतीति घनपत्त्रभृतः कांश्चन न्टपान् द्रुमांश्च । तरसा बलेन वेगेन च । तरसी बलरंहसी इति विश्वः । आकृष्यानुगामिनोऽनुचरान् करोति । दृढं यथा तथा प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां गतमपि । प्रतिकूलं प्रातिकूल्यभाजम् । अपरं न्टपं द्रुमं च नितरां निरस्यति उत्खायान्यतः क्षिपति द्रुमपक्षे प्रतिकूलकूले क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति । इतीत्थं कचनाप्यखण्डितप्रसरः सर्वत्राखण्डित प्रवृत्ति-

क्वचनापि महानखण्डित
प्रसरः क्रीडति भूभृताङ्गणैः ॥ ७५ ॥
कलापकम् ।

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः
परितोरुद्धनिरन्तराम्बराः ।
अधिरूढनितम्बभूमयो
न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥

रित्यर्थः । महान् यः शिशुपालः प्रावृषिजातः प्रावृषिजः । सप्तम्यां जनेर्डइति डप्रत्ययः । प्रावृट्शरत्कालदिवाजइत्यलुक् । प्रावृषिकइति पाठेजातइत्यर्थेतत्रप्रावृषः ठगिति ठक्प्रत्ययः ठस्येकः । सरितामुदकानां पूरस्तटद्रुमैरिव भूभृतां राज्ञां गणैः साधनैः क्रीडति । महतः कुकुरेत्यागामिश्लोके स महीपति रित्यनेनास्य सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह । अलघ्वित्यादि । यस्यारिस्त्रियः सम्पद्यनुभूतमापद्यप्यनुभवन्तीति वक्ष्यति तत्प्रकारमेवाह । अधिरूढनितम्बभूमयः उन्नतश्रोणिभागाः अलघुभिः उपलानां मणीनां पाषाणानां च पङ्क्तिभिः शालन्तइति तच्छालिनीः । उपलौ मणिपाषाणाविति विश्वः । परितोरुद्धमावृतं निरन्तरं सान्द्रं सन्निहितं च अम्बरं वस्त्रमाकाशं च याभिस्ताः अधिरूढनितम्ब भूमीराक्रान्तश्रोणिभागाः प्राग्रकटकाश्चेति । विभक्तिविपरिणामः । मेखलारशनाः पर्वतमध्यभूमीश्च चिराय न विमुञ्चन्ति । अत्र सम्पदादिविषयत्वेनोभयेषामपि मेखलादीनां वर्ण्यत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति । किञ्च नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणानि येषां तैश्चारुभिः भुजैः कटकानि वलयानि भजन्ति अन्यत्र नवमुक्तान्य-

कटकानि भजन्ति चारुभि
र्नवमुक्ताफलभूषणैर्भुजैः ।
नियतन्दधते च चित्रकै
रवियोगम्पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

इति यस्य सम्पदः पुरा
यदवापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः ।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमवनीध्रमूर्द्धसु ॥ ७८ ॥

विशेषकम् ।

महतः कुकुरान्धकद्रुमा
नतिमालन्दववहन्नपि ।

चिरत्यक्तानि अतः अफलानि वैधव्यान्निष्फलानि आभरणानि यैस्तैर्भुजै-रुपलक्षिताः कटकानि तटानि भजन्ति । किञ्चेति चार्थः पृथुगण्डशैलतः पृथुगण्डस्थलेषु चित्रकैः पत्ररचनाभिर्नियतमवियोगं सम्पर्कं दधते अन्यत्र च्युतस्थूलोपलेषु चित्रकैर्मृगविशेषैस्सहवासं दधते । अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७७ ॥

इतीति । यस्यारिस्त्रियः पुरा पूर्वं सम्पदः सश्रीकाः भवनेषु सदनेषु तदवापुर्मेखलादिकमनुबभूवुः । समस्तमशेषं तदीदानीमापदा अवनीध्रमूर्द्धसु शैलशृङ्गेषु इतीत्थं स्फुटमेवावापुः नह्यस्य वैरिणां जीवितानेति भावः । अत्रापि यदर्थस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ७८ ॥

महतइति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । स महीपतिर्महतोऽधिकान्

म

अतिचित्रमिदम्महीपते
र्यदकृष्णाम्पृथिवीङ्करिष्यति ॥ ७९ ॥
परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं
विषयम्प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।
न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चि
त्परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥
यामूढवानूढवराहमूर्त्ति
र्मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।

कुकुराश्चान्धकाश्च यादवभेदास्तानेव द्रुमानतिमात्रं दववत् दवाग्निवत् । दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । दहन्नपि अवनीमकृष्णामश्यामां करिष्यति इति यत् इदमतिचित्रं विरुद्धमित्यर्थः कृष्णरहितामित्यविरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुकुरान्धकैः सह कृष्णं हनिष्यतीति श्लेषार्थः ॥ ७९ ॥

अथ युग्मेनाह । परितइति । प्रकर्षेण मिताक्षरापि एकत्रमितभाषितत्वादन्यत्र तु स्तुतत्वाच्चाल्पाक्षरापि सर्वं विषयं राष्ट्रकार्य्यं देशञ्च परितोव्याप्तवती सर्वत्र प्रवृत्तेत्यर्थः । प्रतिष्ठां प्रामाण्यं स्थितिं गता गरीयसी भूयिष्ठार्था यदाज्ञा यस्य राज्ञः शासनं परिभाषा अनियमनिवारकोन्यायविशेषः सेव कुतश्चित् कुत्रापि न प्रतिहन्यते खलु न बाध्यते हि । परिभाषा च तद्ध्येकदेशे स्थिता सर्वशास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यकारः । इकोगुणवृद्धी इत्यादिका परिभाषा इकोवृद्धिरित्यादिविषयः । उपमालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति । यां भुवमादौ पूर्वं पुराणपुरुषोविष्णुः ऊढवराहमूर्त्तिः धृतवराहशरीरः स च नतु स्वरूपेणेति भावः । मुहूर्त्तं क्षणमात्रम्

तेनोह्यते साम्प्रतमक्षतैव
क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥
भूयांसः क्वचिदपि काममस्खलन्त
स्तुङ्गत्वन्दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारं
शौर्य्यन्ते न गुणमहोर्मयस्तदीयाः ॥८२॥

ऊढवान् हृतवान् । क्षतारिणा संहृत सकलविपक्षेण अतएवैनां पुनस्तेन राज्ञा अविक्षतेनेति भावः । अक्षतैव विपक्षैरनुपद्रुतैव असौ भूः साम्प्रतमद्यापि न तु मुहूर्त्तमिति भावः । सम्यक् यथाशास्त्रमुह्यते धार्य्यते । वहेः कर्मणि लट् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र राज्ञोविष्णोराधिक्यकथनाद्व्यतिरेकः । अत्र ध्वनिः कश्चिद्वृद्धः स चाढवराहमूर्त्तिर्यामविक्षतामादौ प्रथमं मुहूर्त्तमूढवान् परिणीतवानिति अतएव अक्षता पूर्वेण अक्षतयोनिका । अतएवासौ भूर्वोढुः । क्षतारिणा शौर्य्यादिगुणाढ्येनेत्यर्थः तेन केनचिद्यूना साम्प्रतं पुनरुह्यते पुनः पुनः परिणीयते । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणादिति भावः । सा पुनर्भूरुच्यते इति योज्यम् । पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्यादिधिषुः पतिरित्यमरः । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थएव नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ८१ ॥

भूयांसइति । द्वयेऽपि समुद्रोर्मयोगुणोर्मयश्चेति द्वितया अप्यूर्मयइति । द्वेस्तयप् तस्य द्वित्रिभ्यामित्यनेन अयजादेशः प्रथमचरमेत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । भूयांसोबहुतराः क्वचिदप्यस्खलन्तोऽप्रतिहतप्रसराइत्यर्थः । कामं तुङ्गत्वं दधति यद्यपि दधत्येव । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । तथापीति शेषः । सलिल-

लोकालोकव्याहतं घर्म्मरश्मेः
शालीनं वा धाम नालम्प्रसर्त्तुम् ।
लोकस्याग्रे पश्यतोधृष्टमाशु
क्रामत्युच्चैर्भूभृतोयस्य तेजः ॥ ८३ ॥

निधेः समुद्रस्य कल्लोलामहोर्मयः । अथोर्मिषु महत्सूल्लोलकल्लोलावित्यमरः । पारं तीरमवाप्य शीर्य्यन्ते विलीयन्ते । शीर्य्यतेर्दैवादिकात्कर्त्तरि लट् । तदीयागुणामहोर्म्मयस्तु पारमवाप्य न शीर्य्यन्ते अत्र गुणमहोर्मीणां भूयस्त्वादिति साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्रस्याधिक्याद्व्यतिरेकः अनेन राज्ञोऽपि समुद्राधिक्यं व्यज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाह । लोकालोकेत्यादि । लोक्यते आलोक्यते च पार्श्वान्तरेणेति लोकालोकः । लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमरः । विशेषणसमासः । तेन व्याहतं निरुद्धप्रसारं लोकस्यालोकेन चक्षुः प्रकाशेन व्याहतमित्यपि स्फुरति । अतएव शालीनमधृष्टतया लज्जया सम्यं धार्ष्ट्यमित्यर्थः । शालीनकोपिने अधृष्टाकार्य्ययोरिति निपातः । इवार्थे वाशब्दः तदुक्तं च । घर्मरश्मेर्धाम तेजः पश्यतोलोकस्याग्रे उच्चैर्भूभृतः पर्वतान् राज्ञश्च प्रसर्त्तुं व्याप्तुं नालं न समर्थम् । लोकालोकव्याप्तस्य लोकाग्रे सञ्चरत्वादित्यर्थः । यस्य राज्ञस्तु तेजः पश्यतोलोकस्याग्रतएव धृष्टं केनाप्यव्याहतत्वात्प्रगल्भं सत् उच्चैर्भूभृतोराज्ञः पर्वतांश्च क्रामति व्याप्नोति । अत्राप्रतिहतप्रतापत्वेन राज्ञः सूर्य्यादाधिक्याद्व्यतिरेकः स च द्वयोर्लोकालोकयोर्द्वयानां भूभृतां अभेदाध्यवसायात्श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितया शालीनत्वोत्प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते । शालिनीवृत्तमेतत् ॥ ८३ ॥

विच्छित्तिरिति । वपुषोनयचन्दनेन विच्छित्तिर्वियोगआपदि कन्यत्र

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषोभिन्नोऽधरोऽलक्तकै
रच्छाच्छेपतितांजने च नयनेश्रोण्योः तन्मेखलाः
प्राप्तोमौक्तिकहारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विषा
मित्यन्नित्यविभूषणायुवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि
॥ ८४ ॥

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्री
र्युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थाम् ।
रुदताम्भवदङ्गनागणानां
करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ॥ ८५ ॥

चन्दनालेपनमिति यावत् । अधरोष्ठः अलक्तकैः लाक्षारागैर्भिन्नो-वियुक्तः अन्यत्र युक्तः । नयने च पतिताञ्जने गलितकज्जले अतएवा-च्छाच्छे अच्छप्रकारे । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः कर्म्मधारयव-दिति सुपोलुक् । अन्यत्र अच्छाच्छे नयने पतिताञ्जने प्राप्ताञ्जने । श्रोण्योर्नितम्बाः लसन्मेखलान भवन्तीत्यलसन्मेखलानिर्मेखलाइत्यर्थः । अन्यत्र लसन्मेखलाइति पदच्छेदः । उन्नतः कुचाभोगः कुचविस्तारो-मौक्तिकानां हारं हरणं प्राप्तः । अन्यत्र मुक्तादाम प्राप्तः । इत्यमुक्त-रीत्या तदीयद्विषां युवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि नित्यविभूषणाः । अत्रापत्सम्पदोः प्रकृताप्रकृतयोः युवतिविशेषणद्वारावर्णनात् श्लेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं लक्षणमुक्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यमीदृशस्ते राजा ततः किमित्याशङ्क्य तर्हितत्त्वमाकर्णयेत्याह । विनिहत्येति । ऊर्जितश्रीरधिकैश्वर्य्योऽसौ राजा युधि भवन्तं सद्यो-विनिहत्य हत्वा रुदतां क्रन्दतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तःकरणः कृपाविष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्थां करिष्यते अङ्गनागणान् प्रति

इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तच्छिशुपालनेन निजां शिशुपाल संज्ञामन्वर्थां करिष्यतीत्यर्थः। अत्र रोदनकरुणापदार्थयोर्विशेषणगत्या क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना
युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।
प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना
समं महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥
* सरागया स्रुतघनघर्मतोयया
कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।

इतीति । इतीत्थम् अमुना वचस्विना वाग्मिना । मनस्विनेति पाठे मनस्विना धीरेण दूतेन युगक्षये कल्पान्ते क्षुभित उद्धतोऽलक्तद्गरीयसि वचसि ईरिते सति । तदम्बुराशिना युगक्षयवर्द्धिना समं तुल्यं यथा तथा सदोहरेरास्थानं महाप्रलये सर्वसंहारे समुद्यतमुद्युक्तं सत् सपदि प्रचुक्षुभे प्रचुकोप । कल्पोद्धतमहामारुतेन महार्णवइव तद्वचनेन तत्सदः क्षुभितमासीदित्यर्थः । उपमा । रुचिरा वृत्तम् । चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगाइति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टादशभिः सभाक्षोभं वर्णयति । सरागयेत्यादि । नृपाः राजानः सह रागेण पाटलिम्ना अनुरागेण च सरागया । तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । स्रुतं घनं सान्द्रं घर्मतोयं स्वेदोदकं यस्यां सा

मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे॥ २॥
अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
करोदरप्रहितनिजांसधामनि।
समुल्लसच्छकलितपाटलोपलैः
स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः॥ ३॥
अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः।
रुषारुणीकृतमपि तेन तत्क्षणा
न्निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम्॥ ४॥

तया कराहत्या पाणितलास्फालनेन ध्वनितं पृथु महदूरुः पीठमिव ऊरुपीठं यस्यां तया मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया दन्तदष्टाधरया। रुषा प्रियतमयेव भेजिरे। आविष्टोऽनाविष्टश्च रौद्रस्थायी क्रोधः प्रादुर्भूतइत्यर्थः। उपमालङ्कारः॥ २॥

अथ सप्तदशभिः राज्ञां क्रोधानुभावानाह। अलक्ष्यतेत्यादि। करोदरप्रहितं पाणितलास्फालितं निजमंसधाम स्वांशप्रदेशो येन तस्मिन्। अतएव क्षणात् दलिताङ्गदे भग्नकेयूरे। गदे गदाख्ये कृष्णानुजे समुल्लसद्भिरुत्पतद्भिः शकलितैः शकलीकृतैर्दलदङ्गदगलितैः पाटलोपलैः पद्मरागैः कोपपावकः स्फुलिङ्गवानिव स्फुटं व्यक्तमलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा। त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणइत्यमरः॥ ३॥

अवज्ञयेति। बलो बलभद्रः समुल्लसत् समन्ततः प्रसरद्दशन मयूखमण्डलं दन्तरश्मिपटलं यस्य स सन् अवज्ञया अनादरेण उच्चैः अहसदिति यत् तेन हासेन रुषारुणीकृतमपि निजं वपुः तत्क्षणं

यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं
व्यवर्त्तत द्रुतमभिद्रूतमुल्मुकः ।
बृहच्छिलातलकठिनांसघट्टित
स्ततोऽभवद्भ्रमितमिवाखिलं सदः ॥५॥
प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाहति
स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।
युधाजितः कृतपरितूर्णवीजन
म्पुनस्तरां वदनसरोजमखिदत् ॥ ६ ॥

तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पुनर्निजां रुचिं धावल्य-मेवानयत् । अत्र वपुषः स्वधावल्यत्यागेन दन्तधावल्यं स्वीकारात् तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादिति लक्षणात् ॥ ४ ॥

यदिति । उल्मुकोनाम राजा उत्पतद्रुत्तिष्ठत् पृथुतरं हारमण्डलं मुक्ताकलापोयस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा अभिद्रूतं द्रूताभिमुखं व्यवर्त्तत विष्टतइति द्रूतं यत् ततोविवर्त्तनादखलितं सदः बृहता शिलातलकठिनेनांसेन स्कन्धेन घट्टितं भ्रमितनिवाभवत् । विवर्त्तवेगवेशोत्पादंसघट्टनाद्भ्रमितमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यतइति । प्रकुप्यतोऽतिक्रुध्यतोयुधाजितोनाम राज्ञोवदनसरोजं श्वसनसमीरणस्य निश्वासमारुतस्याहतिभिः स्फुटः प्रकटः ऊष्मा उष्णत्वं येषां तैः तनुवसनान्तमारुतैः सूक्ष्मवस्त्राञ्चलवातैः कृतं परितूर्णवीजनं शीघ्रविधूननं यस्य तत् अतिशीघ्रं वीज्यमानमपीत्यर्थः पुनस्तरां पुनरत्यन्तम् । अव्ययादामुप्रत्ययः । अखिदत् खिद्यति स्म । खिदेर्लुङि पुषादित्वादङ्प्रत्ययः । अत्रोष्मविशेषणगत्या स्वेदहेतुत्वा-

प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितं
व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।
समुद्यतं सपदि वधाय विद्विषा
मतिक्रुधन्निषधमनौषधञ्जनः ॥ ७ ॥

परस्परम्परिकुपितस्य पिंषतः
क्षतोर्म्मिकाकनकपरागपङ्किलम् ।
करद्वयं सपदि सुधन्वनोनिजै
रनारतस्रुतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥

त्काव्यलिङ्गं वीजनेऽपि खेदइति विरोधः। वीजिरयं चुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजेति । जनः सपदि विद्विषां वधाय समुद्यतमुद्युक्तम् उद्धतं तीव्रम् अतएवातिक्रुधमधिकक्रोधमनौषधमप्रतीकारमित्यर्थः निषधं निषधाख्यं नृपं प्रजापतिक्रतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वंसनार्थमुत्थितं रुद्रस्येमं रौद्रं रुद्रसम्बन्धिनं ज्वरमिव वीरभद्ररूपिणमित्यर्थः व्यतर्कयत् । अत्र राज्ञोऽपि प्रजापतित्वात् पुनः प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितः साक्षाद्दक्षाध्वरविध्वंसी वीरभद्रइवायमिति उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः। उपमा ॥ ७ ॥

परस्परमिति । परिकुपितस्यातिक्रुद्धस्य अतएव परस्परं पिंषतः पीडयतः करद्वयमित्यर्थः सपदि सुधन्वनोराज्ञः क्षतानां पिष्टानामूर्म्मिकाणामङ्गुलीयकानां कनकपरागेण सुवर्णचूर्णेन पङ्किलं पङ्कयत् । पिच्छादित्वान्मत्वर्थीयइलच्प्रत्ययः। अङ्गुलीयकमूर्म्मिकेत्यमरः। करद्वयं पाणियुग्मं निजैः करद्वयजन्यैरेवानारतस्रुतिभिरविरतस्रावैर-

निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वल-
न्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदम् ।
अबिभ्रमद्भ्रमदनलोल्मुकाकृति
प्रदेशिनीं जगदिव दग्धमाङ्ककिः ॥९॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा
यथा पुरा परिचितदाहधार्ष्ट्यया ।
ध्रुवम्पुनः सशरममुन्तृतीयया
हरोऽपि न व्यसहत वीक्षितुन्दृशा ॥१०॥

स्रुभिः स्वेदोदकैरधाव्यताक्षाल्यत । धावु गतिशुद्ध्योरिति धातोः कर्मणि लङ् । अत्रोर्मिकाणां करद्वयस्य च परागलपङ्किलत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ती तयोः सङ्करः ॥ ८ ॥

निरिति । आङ्ककिर्नाम राजा निरायतां प्रसारिताम् अनलशिखाग्निज्वाला तद्वत् उज्ज्वलां ज्वलन्तीभिर्नखप्रभाभिः कृता परिवेषसम्पत् परिधिशोभा यस्यास्ताम् अतएव भ्रमतोऽल्मुलोनकस्यालातस्येवाकृतिः संस्थानं यस्यास्ताम् । अङ्गारोऽलातमुल्मुकमित्यमरः । प्रदेशिनीं जगद्दग्धुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अबिभ्रमत् भ्रमयति स्म । भ्रमेर्णौ चङ् । द्रुतसन्तर्ज्जनाय भ्राम्यमाणानखप्रभापटला तर्ज्जनी जगद्दाहाय भ्राम्यमाणालातचक्रवदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

दुरीक्ष्यतामिति । मन्मथः प्रद्युम्नावतारः कामस्तथा दुरीक्षतां दुर्दर्शनत्वम् । ईक्षतेः खलन्तात्तलप्रत्ययः । अभजत यथा हरोऽपि पुरा पूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्तं दाहधार्ष्ट्यं दहनसाहसं यस्या तया तृतीयया दृशा । सशरममुं मन्मथं ध्रुवं पुनर्वीक्षितुं न व्यसहत न शक्तः । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वञ्जांसिवादीनां वाञ्चव्य-

* विचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसा-
दुरः स्फुरत्तनुरुहमग्रपाणिना ।
परामृषत्कठिनकठोरकामिनी-
कुचस्थलप्रमुषितचन्दनं पृथुः ॥ ११ ॥
विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ।

वार्येऽपि इति विकल्पान्न षत्वम् । अजय्योत्येवायां रुद्रस्यापि भीषणः किमुतान्येषामिति वस्तु व्यज्यते ॥ १० ॥

विचिन्तयन्निति । पृथुर्नाम राजा उपनतं प्राप्तम् आहवं युद्धं रसाद्रणरागात् विचिन्तयन् कदेति ध्यायन् कठिनेन कर्कशेन कठोरेण प्रवृद्धेन कामिन्याः कुचस्थलेन प्रमुषितमपहृतं चन्दनं यस्य तत् । एतेनास्य सुरतसमरयोः समरसत्वं व्यज्यते । अतएव स्फुरत्तनुरुहमुदञ्चत्पुलकमुरः अग्रश्चासौ पाणिश्चेति । समानाधिकरणसमासः । अतएव हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदयोरिति वामनः । तेनाग्रपाणिना पाणितलेन परामृशत् परामृष्टवान् । रणकण्डूलपाणित्वादिति भावः । अतएव यदन्येषां रोषजनकं दूतवाक्यं तदागामिरणकारणतयास्य हर्षे हेतुरिति श्लेषार्थः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति । गुरुं स्वभावतोऽधीरमपि सन्तं रूक्षया परुषया रिपोर्गिरा दूतवाचा विलङ्घितस्थितिमुल्लङ्घितमर्यादं क्रोधादुन्मर्यादं विकुर्वाणमित्यर्थः गान्दिनीसुतमक्रूरमभिवीक्ष्य जनैस्तदा अक्रूरविक्रियालोकनसमये युगपरिवर्त्तवायुभिः कल्पान्तवातैर्विवर्त्तिताः स्थानादुच्चालिताः गिरिपतयोऽद्रयः प्रतीयिरे विशश्वसिरे । अक्रूरविक्रियादर्शनाद्गिरिचलनमपि युगान्ते संभावित मेवेति जनैर्विश्वस्तमित्यर्थः ।

जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभि
र्विवर्त्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥
विवर्त्तयन्मदकलुषीकृते दृशौ
कराहतक्षितिकृतभैरवारवः।
क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभू
त्प्रसेनजिद्गजइव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥
सकुङ्कुमैरविरलमम्बुबिन्दुभि
र्गवेषणः परिणतदाडिमारुणैः।

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः। प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट्। अत्र कल्पान्ते गिरिचलनविक्रियाकल्पयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः। तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरं धैर्यं नैसर्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति। मदो मद्यविकारे दानं च। मदो मत्तेभदानयोरिति विश्वः। तेन कलुषीकृते आकुलीकृते दृशौ विवर्त्तयन् घूर्णयन् करेण पाणिना भुशुण्डादण्डेन चाहतायां क्षितौ भूमौ कृतो भैरवारवो भयङ्करध्वनिर्येन सः क्रोधात्सध्वानं करेण क्षितिमाघ्नन्नित्यर्थः। क्रुधा क्रोधेन अतिलोहिनीमतिलोहिताम्। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति विकल्पात् ङीप् तकारस्य च नकारः। तनुं वपुर्दधत् प्रसेनजिन्नाम राजा गैरिकारुणो धातुरक्तो गज इवाभूत् तद्वदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सकुङ्कुमैरिति। स प्रसिद्धो गवेषणो नाम राजा सकुङ्कुमैः सवर्णीकृतकश्मीरजलेपैरित्यर्थः। अतएव परिणतदाडिमारुणैः परिपक्वदाडिमबीजरक्तैरम्बुबिन्दुभिः क्रोधसात्त्विकैः स्वेदबिन्दुभिरित्यर्थः।

स

स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै
र्बभौ चिरन्निचितइवासृजां लवैः ॥१४॥
ससम्भ्रमञ्चरणतलाभिताडन
स्फुटन्महीविवरवितीर्णवर्त्मभिः ।
रवेः करैरनुचिततापितोरग
म्प्रकाशतां शिनिरनयद्रसातलम् ॥१५॥
प्रतिक्षणं विधुवति शारणे शिरः
शिखिद्युतः कनककिरीटरश्मयः ।

मत्सरेणान्तःसंवृत्तेनात्युत्कटवैरेण स्फुटितान्निभिन्नात् वपुषोविनिःसृतै-रसृजां लवैरसृग्बिन्दुभिरविरलन्निरन्तरं निचितोव्याप्तइव चिरं बभौ। उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

ससम्भ्रममिति । शिनिः सात्यकेः पितामहः ससम्भ्रमंसत्वरं चरणतलाभिताडनेन पादतलाभिघातेन स्फुटन्त्यादलन्त्यामह्या विवरैः छिद्रैः वितीर्णवर्त्मभिर्दत्तमार्गैस्तत्प्रसरणैरित्यर्थः । रवेः करैः अनुचितं पूर्वमपरिचितमिदं यथा तथा तापिताः सन्तापं गमिताः उरगायस्मिन् तत् रसातलं प्रकाशतां प्रकटत्व मनयत् । अत्र महीरविकरोरगरसा-तलानां क्रमेण स्फुटनान्त प्रवेशतापप्रकाशनैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेर-तिशयोक्तिः पादाहननैरमानुषीं तीव्रतां व्रजति स्मेति ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति । शारणे नाम राज्ञि प्रतिक्षणं शिरोविधुवति क्रोधा-त्कम्पयति सति । धुवस्तौदादिकात्लटः शत्रादेशः अचि श्नुधात्वित्यादि-ना उवङादेशः । शिखिवत् द्योतन्तइति शिखिद्युतोऽग्निप्रभाः । क्विप् । कनककिरीटरश्मयोनीराजनकर्त्तारः अमी भूपाः अधुना अशङ्कितं

अशङ्कितं युधमधुना विशन्बमी
क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥१६॥
दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
विदारितं विततदृहद्भुजालतः ।
विदूरथः प्रतिभयमास्यकन्दरं
ज्वलत्फणाधरमिव कोटरन्तरुः ॥१७॥
समाकुले सदसि तथापि विक्रिया
मनोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
घनाम्बुभिर्बहुलितनिम्नगाजलै
र्जलं न हि व्रजति विकारमम्बुधेः ॥१८॥

निःशङ्कं युधमाजिम् । समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । विशन्त्विति क्षमापतीन्निरराजयन्निव नीराजन्ति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा । नीराजना स्याद्दिजयइत्यागमः ॥ १६ ॥

दधाविति । वितते विस्तृते दृहत्यौ भुजे लते इव यस्य स विदूरथोनाम राजा । विवक्षया किमपि वक्तुमिच्छया विदारितं व्याप्तम् अतएव चलन्ती पृथुर्महती रसना जिह्वा यस्मिन् तम् । रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः । प्रतिभयं भयङ्करमास्यं कन्दरइवास्यकन्दरतम् । दरी तु कन्दरोवा स्त्रीत्यमरः । ज्वलन्फणाधरः फणी यस्मिन् तत् कोटरमिव । निष्कुहः कोटरं वा नेत्यमरः । दधौ । अत्र पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

समाकुलइति । परोदितैः शत्रुवाक्यैः सदसि आस्थाने तथा समाकुले क्षुभितेऽपि मुरभिदोहरेर्मनोविक्रियां क्षोभं नागमत् । तथा

परानमी यदपवदन्त आत्मनः
स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति।
निनाय नो विकृतिमविस्मितः स्मित
मुखं शरच्छशधरमुग्धमुद्धवः॥ १९॥
निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः
स्पशे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम्।
मुरद्विषः स्वनितभयानकानकं
बलं क्षणादथ समनह्यताजये॥ २०॥

हि वल्गितानि वल्गीकृतानि क्षोभितानि निम्नगाजलानि यैस्तैर्घनाम्बुभिः मेघोदकैरम्बुधेर्जलं विकारं न व्रजति। यथा वर्षोदकैर्नद्यः क्षुभ्यन्ति न समुद्रस्तद्वदिति भावः। दृष्टान्तालङ्कारः॥ १८॥

परानिति। अमी खलाः परानन्याननपवदन्त निन्दन्ति। अपाद्वद इत्यात्मनेपदम्। आत्मनः स्वानि स्तुवन्ति चेति यत असावसतां खलानां स्थितिः प्रकृतिरिति इति मत्वेत्यर्थः। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः। विस्मितो न भवतीति अविस्मितोद्भूतप्रलापैर्विस्मयं न गतः उद्धवः स्मितं स्मेरम्। उभयत्र कर्त्तरि क्तः। अतएव शरच्छशधरमुग्धं शरदिन्दुसुन्दरमित्युपमा। मुखं विकृतिं न निनाय न प्रापयामास। न हि महतां निन्दा स्तुतिर्वा विकारकारणमिति भावः॥ १९॥

निराकृत इति। तत्र सदसि इतीत्थं प्रकोपिभिरतिक्रुद्धैर्यदुभिः विद्विषां स्पशे चरे। अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः। निराकृते धिक्कृते शनैर्गतवति गच्छति सति। सागसोऽपि दूतस्यावध्यत्वादिति भावः। अथ दूतगमनानन्तरं स्वनितेन ध्वनिना भयानकाः भयङ्कराः आनकाः

मुहुः प्रतिस्खलितपरायुधा युधि
स्थवीयसीरचलनितम्बनिर्भराः ।
अदंशयन्न रहितशौर्य्यदंशना
स्तनूरयन्नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥
दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे
रणश्रवादुपचयमाशु बिभ्रति ।

पटहा यस्मिन् तत् पुरद्विषो बलं क्षणादाजये युद्धाय समनह्यत सन्नद्धम् ॥ २० ॥

मुहुरिति । वृष्णिभूभृतो यादवनरेन्द्राः मुहुरसकृद्युधि प्रतिस्खलितपरायुधाः भग्नप्रतिपक्षायुधाः स्थवीयसीः स्थूलतराः पराक्रमानुरूपप्रकर्षवतीरित्यर्थः । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वस्य गुणलोपौ । अचलनितम्बनिर्भराः अद्रिकटकानविडाः अन्तःसारवतीरित्यर्थः । अरहितमव्यक्तं शौर्य्यमेव दंशनं वर्म यासां तास्तनूर्देहान् अयं नय इति वर्म्मधारणं नीतिरिति हेतोर्न तु भयादिति भावः । अदंशयन् अवर्मयन् । दंशेरनुदात्तेत्वात्परस्मैपदं चिन्त्यमित्याहुः अतएव भट्टमल्लः संवर्मयति सन्नह्यत्यात्मने सज्जतीत्यमी । सन्दंशते दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकमिति । केचित्तु चुरादिषूभयपदिषु पठन्ति । अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहा इति । महिमभृतामैश्वर्य्यवतां महीभुजां राज्ञां सम्बन्धिनि रणश्रवात् युद्धश्रवणात् आशु शीघ्रम् उपचयं वृद्धिं बिभ्रति बिभ्राणे वपुषि अपरैरन्यैः क्षणं क्षणमपि दुरुद्वहा दुर्भरा बुदः सन्तोषाः अन्तरा न संममुस्तदन्तरे वहिः कञ्चुकाश्च न संममुः न मान्ति

महीभुजामहिमभृतान्न सम्ममु-
र्मुदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः ॥ २२ ॥
सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतो नृपाः
पुनःपुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥ २३ ॥
युधे परैः सह दृढबद्धकक्षया
कलक्वणन्मधुपकुलोपगीतया ।

स्म नावर्त्तन्तेत्यर्थः पूर्वत्र चाधेयाधिक्यादुत्तरत्राधाराधिक्यादिति विवेकः अत्र । मुदां कञ्चुकानां च प्रकृतानामेव विशेषणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृतास्पदातुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनमिति । द्विरदगणं सह कल्पनया सकल्पनं यथोचितसन्नाहसहितम् । कल्पना सज्जना समा इत्यमरः । वरूथो रथगुप्तिरस्यास्तीति वरूथिनो रथान् । रथगुप्तिर्वरूथो नेत्यमरः । तुरङ्गिणोऽश्वयुक्तान् । वाजिनोऽश्वान् जयनयुजः पल्ययनादिसन्नाहसंयुक्तान् । सम्पदादिभ्यः क्विप् । जयनः स्यात्तुरङ्गादि सन्नाहे विजयेऽपि चेति विश्वः । स्वयं त्वरायुजः त्वरायुक्तान् स्वतः कुर्वतोऽपि स्वतएव त्वरया कुर्वाणानपीत्यर्थः तदधिकृतान् हस्त्यादिषु नियुक्तपुरुषान् नृपाः पुनःपुनरतत्वरन् त्वरयन्ति स्म तेषां तथा रणौत्सुक्यादिति भावः । त्वरेर्णौ चङि अत् स्मृदृत्वर प्रथम्रदस्तृस्पशामित्यभ्यासस्याकारः ॥ २३ ॥

युधइति । अथ परैः सह युधे युद्धाय दृढबद्धा कक्षा मध्यबन्धनं यस्यास्तया । कक्षा दृहतिकायां स्यात् काञ्च्यां मध्येभबन्धने इति

अदीयत द्विपघटया सवारिभिः
करोदरैः स्वयमथ दानसञ्चयम् ॥२४॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः
समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।
रणैषिणामुपलकभृतोऽधिकन्धरं
ललम्बिरे सदसिलताः प्रियाइव ॥२५॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृति
र्भयप्रदैः समितिषु भीमदर्शनः ।

विश्वः । अन्यत्र हठोद्योगयेत्यर्थः । कलं क्वणता मधुप कुलेनाभि-गर्जनोपगतया वन्दिमागधस्तुतया चेति गम्यते । द्विपघटया कलत्री स्वयं सवारिभिः सोदकैः करोदरैः पुष्कराग्रैः पाणितलाग्रैश्चाचयमप-रिमितं दानं मदः अदीयत दानं द्रव्यं चादीयत दत्तम् । अत्र प्रस्तुत-गजघटाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतदानकर्तृप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

सुमेखलाइति । शोभना मेखला बन्धनसूत्राणि काञ्चयश्च यासां ताः सुमेखलाः । मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैल नितम्बयोरिति विश्वः । सिततरैर्दन्तैर्दन्तमयतनुभिर्दशनैश्च चारवः उल्लसन्त्यः तनवः सूक्ष्माः परिधानसम्पदः कोशसम्पदोवस्त्रसम्पदश्च यासां ताः पुलक-भृतः छायाभृतः रोमाञ्चधारिण्यश्च सदसिलताः चारुखड्गावल्यः प्रियाइव रणैषिणां रणाकाङ्क्षिणां कन्धरास्वधिकन्धर अधिकण्ठम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ललम्बिरे लग्नाइत्यर्थः । श्लेषः श्लिष्टोपमा वा मतभेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैरिति । अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः स्वभावसुन्दर मूर्तिः

सदैवतैः सततमथानपायिभि
र्निजाङ्गवन्मुरजिदसेव्यतायुधैः ॥ २६ ॥
अवारितङ्गतमुभयेषु भूरिशः
क्षमाभृतामथ कटकान्तरेष्वपि ।
मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणित
प्लुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥२७॥
उपेत्य च स्वनगुरुपक्षमारुत
न्दिवस्त्विषा कपिशितदूरदिङ्मुखः ।

समितिषु युद्धेषु भीमं दर्शनं यस्य स भीमदर्शनो मुरजिद्धरिर्मनोहरैः प्रकृतिमनोहरैः समितिषु भयप्रदैः स दैवतैः अधिदेवतायुक्तैः सततम् अनपायिभिः आयुधैः शार्ङ्गादिभिर्निजाङ्गवत् पृथगवस्थितैः शरीरैरिवेत्युत्प्रेक्षा । असेव्यत सेवितः ॥ २६ ॥

अवारितमिति । अथायुधसन्निधानानन्तरं स हरिरुभयेषु द्वयेषु द्विविधेष्वित्यर्थः । क्षमाभृतां राज्ञां गिरीणां च कटकान्तरेष्वपि शिविराभ्यन्तरेषु नितम्बावकाशेषु च भूरिशः बहुशः अवारितमप्रतिहतं गतं प्रस्थितं तमुद्धरमक्षत् युधि क्षतानां सुरशत्रूणामसुराणां शोणितैः प्लुताः सिक्ताः प्रधयो नेमयो यस्य तम् । चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति हलायुधः । रथमधिरोहति स्म आरुरोह ॥ २७ ॥

उपेत्येति । किञ्चेति चार्थः पतत्पतिः अण्डजमण्डलेश्वरः । पतत्पतत्रथाण्डजाइत्यमरः । त्विषा कान्त्या कपिशितानि कपिलीकृतानि दूराणि दिङ्मुखानि येन सः । स्वनेन गुरुर्महान् पक्षमारुतोयस्मिन्

प्रकम्पितस्थिरतरयष्टि तत्क्षण
म्पतत्पतिः पदमधिकेतनन्दधौ॥ २८॥

गभीरताविजितमृदङ्गनादया
स्वनश्रिया हृतरिपुहंसहर्षया।
प्रमोदयन्नथ मुखरान् कलापिनः
प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः॥ २९॥

निरन्तरस्थगितदिगन्तरन्ततः
समुच्चलद्बलमवलोकयञ्जनः।

कर्मणि तत्तथा दिवः स्वर्गादुपेत्यागत्य तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे प्रकम्पिता स्थिरतरा निश्चला यष्टिरावासस्तम्भोयस्मिन् तत्तथा अधिकेतनं केतने। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। पदं दधौ निहितवान्॥ २८॥

गभीरतेति। अथ गरुडागमनानन्तरं स रथोनवघनवत् नवघनेन नवाम्बुदेन तुल्यम्। तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः। गभीरतया गाम्भीर्य्येण विजितोमृदङ्गनादोयया तया हृतोरिपुहंसानां हंसानामिव रिपूणां हर्षोयया तया स्वनश्रिया ध्वनिसम्पदा मुखरान् कूजतः कलापिनोमयूरान् प्रमोदयन् प्रतिष्ठते स्म प्रतस्थे। समवप्रविभ्यः स्थइत्यात्मनेपदं लट् स्मेति भूते लट्। तद्भिनगता श्रौती पूर्णोपमा॥ २९॥

निरन्तरेति। ततोरथप्रस्थानानन्तरं निरन्तरं नीरन्ध्रं स्थगितानि आच्छादितानि दिगन्तराणि येन तत्। समुच्चलत् प्रतिष्ठमानं तद्बलं सैन्यम् अवलोकयन् जनोलोकः प्रक्षतः प्रकान्तोमहाप्लवोमहापूरोजगत्संप्लवरूपोयेन तस्मिन् विशङ्कटमप्रतिघातं प्रचलितं क्षुभितं यत् सिन्धो-

विकौतुकः प्रकृतमहार्णवेऽभव
द्विषद्बलम्प्रचलितसिन्धुवारिणि ॥३०॥

बबृंहिरे गजपतयो महानकाः
प्रदध्वनुर्जयतुरगा जिहेषिरे ।
असम्भवद्गिरिवरगह्वरैरभू
त्तदा रवैर्दलितइव ख आश्रयः ॥३१॥

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ
मधुद्विषः फलदलघुप्रतिस्वनैः ।

रव्धेर्वारि तस्मिन् विकौतुकोनिवृत्त कौतूहलोऽभवत् । कल्पान्तक्षुभितवारिधेर्वारिवच्च तद्बलं सकल जगत्संहारशङ्कया अलक्ष्यतेत्यर्थः । अत्रान्यदर्शनादन्यदिदृक्षा निवृत्तेर्बलवारिधिवारिणोरेकत्वाक्षेपे बाधात् सादृश्याक्षेपात् वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ३० ॥

बबृंहिरे इति । गजपतयः बबृंहिरे बबृंहुः बृंहणं चक्रुरित्यर्थः । बृहिवृद्धौशब्दे चात्मनेपदं चिन्त्यम् । अतएव भट्टमल्लः दिशत हेषतेऽश्वानां हस्तिनां बृंहतीति चेति । महानकाः प्रदध्वनुर्जयशीलास्तुरगाजयतुरगाजिहेषिरे हेषां चक्रुरित्यर्थः । हेषृ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । तदा तस्मिन् काले असम्भवन्त्यन्तर्द्धातुमपर्याप्नुवन्ति गिरिवरगह्वराणि येषां तैः गिरिवरगह्वरेषु अमाद्भिः अवर्त्तमानैरित्यर्थः । रवैर्बृंहणादिघोषैः । खआश्रयः खसमवायि कारणमाकाशोदलितइव विदारितइवाभूदित्युत्प्रेक्षा तया तेषामतितीव्रत्वं व्यज्यते ॥ ३१ ॥

अनारतमिति । मधुद्विषोहरेः दुन्दुभौ रणभेर्य्यां जायायानारतमश्रान्तं रसति ध्वनति सति फलन्तः सङ्क्रमन्तोऽलघवो महान्तः प्रति-

विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहामुखै
र्गताः परामुदमहसन्निवाद्रयः ॥ ३२ ॥
* जडीकृतश्रवणपथे दिवौकसां
चमूरवे विशति सुराद्रिकन्दराः ।
अनर्थकैरजनि विदग्धकामिनी
रतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥
* अरातिभिर्युधि सहयुध्वनोहता
ञ्जिघृक्षवः श्रुतरणतूर्य्यनिस्वनाः ।

स्वनाः प्रतिध्वनयोयेषु तैः । विनिष्पतन्तः क्षोभान्निर्गच्छन्तः मृगपतयः सिंहायेभ्यस्तैर्गुहाभिरेव मुखैरद्रयः परां मुदं गताः सन्तः अहसन्निव । सिंहानां धावल्याद्धनियं गाच्च हसनोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

जडीकृतइति । दिवमोकोयेषां तेषां दिवौकसां देवानां कन्दरान्तर्गतानामित्यर्थः । जडीकृतश्रवणपथे वधिरीकृत श्रोत्रमार्गे । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । चमूरवे सेनाघोषे सुराद्रिकन्दराः मेरुगह्वराणि विशति सति । विदग्धकामिनीनां प्रौढ़ाङ्गनानां रतान्तरे सुरतमध्ये क्वणितविलासाः कूजितसम्पदस्तासु यानि कौशलानि तैरनर्थकैरजनि जातं प्रेयसां वाधिर्य्यादिति भावः । अत्र श्रोत्रजाड्यस्य विशेषणगत्या क्वणितानर्थक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तदुपजीवितेन क्वणितानामानर्थक्या सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

अरातिभिरिति । सह युध्यन्तइति तान् सहयुध्वनः । सहे चेति क्वनिप् । अतएवारातिभिर्युधि हतान् जिघृक्षवोग्रहीतुमिच्छवः स्वयं

अकुर्व्वतप्रथमसमागमोचित
न्शिरोज्झितं सुरगणिकाः प्रसाधनम् ॥ ३४

प्रचोदिताः परिचितयन्तृकर्मभि
र्न्निषादिभिर्व्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।
गजाः सकृत्करतललोलनालिका
हता मुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥ ३५ ॥

वणकामाः । यच्छेः सनन्तादुप्रत्ययः । सुरगणिकाः अप्सरसः स्मुतरण-तूर्य्यनिस्वनाः सत्यश्शिरोज्झितं प्रायेण प्रवीर संवादाभावादिति भावः। प्रथमसमागमोचितम् अतिमोहनमित्यर्थः । प्रायश्यं च पुंसामिदं प्रथमत्वादिति भावः । प्रसाधनम् अकुर्वत परिष्कृतवत्यइत्यर्थः । प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । अत्र स्वयंवरणतूर्य्यश्रवणयोर्विशेषणगत्या प्रसाधनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

प्रचोदिताइति । परिचितं यन्तृकर्म सादिकृत्यं यैस्तैः स्वभ्यस्तगजशास्त्रैरित्यर्थः । अतएव विदिते यताङ्कुशक्रिये यतयातास्ये पदाङ्कुशकर्म्मणी यैस्तैः । पादकर्म यतं प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणमिति हलायुधः । निषादिभिर्यन्तृभिः प्रचोदिताः प्रेरिताः गजाः सकृदेक वारमेव करतललोलाभिः पाणितलचलिताभिर्नालिकाभिरन्तर्नाडिकाभिर्हतास्ताडितास्तथापि मुहुः प्रणदिता असकृत् ध्वनन्ती घण्टा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा आययुः प्रस्थातुमागताः । स्वभावोक्तिः ॥ ३५ ॥

सविक्रमेति । सविक्रमेण साङ्घ्रिविन्यासविशेषेण क्रमणेन गमनेन चलैः प्रकीर्णकश्चामरैः । चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । चितैः रनः स्वखुरोद्धूतमितस्ततः क्षिपतोनिरस्यतइव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । अभिनवभाण्डभारिणः प्रत्यग्राभरणधारिणः । स्याद्भाण्डमश्वाभरणे

सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततः
प्रकीर्णकैः क्षिपतइव क्षितेरजः ।
व्यरंसिषुर्नखलु जनस्य दृष्टय
स्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥
चलाङ्गुलीकिसलयमुद्गतैः करै
रनृत्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।
मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः
कलस्वरम्मधुपगणैरगीयत ॥ ३७ ॥
असिच्यत प्रशमितपांशुभिर्मही
मदाम्बुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।

मित्यमरः । तुरङ्गमात्तुरङ्गेभ्यः । जातावेकवचनम् । जुगुप्सा विरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानमित्यपादानत्वम् । जनस्य दृष्टयो न व्यरंसिषुर्न विरताः खलु । रमेर्लुङि व्याङ्परिभ्योरमइति परस्मैपदं यमरमनमातां सक्चेति सगिडागमौ इटि नेटीति वृद्धि प्रतिषेधः ॥३६॥

अथ विशेषकेणाह । चलेत्यादि । स्फुटं कृतः कर्णतालः कर्णताडनं यया तया द्विपघटया कर्त्र्या चलाङ्गुल्य एव किसलया यस्मिन् कर्मणि तत्तयोद्गतैः करैर्हस्तैरनृत्यत आनर्त्ति । भावे लङ् । तथा मदोदकेन द्रवास्वाद्रासु कटभित्तिषु गण्डस्थलेषु सङ्गिभिरासक्तैः मधुपगणैर्भ्रमरगणैः कलस्वरं मधुरस्वरमगीयत गीतम् । भावे लङ् ॥३७॥

असिच्यतेति । धृतौ नवौ पूर्णकुम्भौ शिरःपिण्डकलशौ यया तया द्विपघटया कर्त्र्या । कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशावित्यमरः । प्रशमितपांशुभिर्मदाम्बुभिर्मही असिच्यत सिक्ता । आननैर्मुखैः करणैः

अवाद्यत श्रवणसुखं समुन्नम

त्पयोधरध्वनिगुरु तूर्य्यमाननैः ॥३८॥

उदासिरे पवनविधूतवासस

स्ततस्ततो गगनलिहश्च केतवः ।

यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं

व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥३९॥

विशेषकम् ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः

प्रभूततान्दधति बले चलत्यपि ।

श्रवणयोः सुखयतीति सुखं सुखकरम् । सुखहेतौ सुखे सुखमिति शब्दार्णवे । समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरु उद्यन्मेघगर्ज्जित गम्भीरं तूर्य्यम् अवाद्यत वादितम् । सम्मुखष्टंहर्षैरेव तूर्य्यं सम्पादित मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदासिरे इति । पवनेन विधूतवाससः कम्पितपटाः गगनलिहोऽभ्रङ्कषाः केतवोध्वजाश्च ततस्ततउदासिरे उत्क्षिप्ताइतीत्यं द्विपघटया प्रतिरिपु रिपून् प्रति । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । यतो गच्छतः । इणोलटः शत्रादेशः । शार्ङ्गिणः पुरोऽग्रे स्वयं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । अत्र श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्याद-प्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

नेति । प्रभूततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्रतिष्ठमानेऽपि असौ निवेशभूः सेनानिवेशभूमिः शून्यतां रिक्ततां नागमत् ।

पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
जनो जरन्महिषविषाणधूसराम् ।
पुरः पतत्परबलरेणुमालिनी
मलक्षयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥
मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।

तथा हि युगावधौ युगान्ते पयसि भुवमभिद्रवत्यभिप्लवमाने सति सरित्पतिः समुद्रोरिक्ततां न समुपैति हि । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति । अथ मधुभिद्धरिरेव विवस्वान् तेन यियासितां यातुमिष्टां जिगमिषिताम् । यातेः सन्नन्तात्कर्म्मणि क्तः । पततोऽभिधावतः परबलस्य शत्रुसैन्यस्य रेणून्मलते धारयतीति तन्मालिनी । मलतेर्णिनिप्रत्ययः । अतएव जरतोवृद्धस्य महिषस्य विषाणवद्धूसरां धूम्रां पुरोऽग्रे दिशमभितोधूमोऽस्याः सञ्जातस्तामभिधूमितामिव जनोलोकोऽलक्षयत् । मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोत्थापिताग्रदिशि धूमितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः । अत्राहुः अङ्गारिणी दिग्धर्विविप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदास्तु ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामिति । उदिता उत्पन्ना गुरुर्गंभीरा प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिर्यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वसेनातूर्य्यघोषः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां मनोनोदकर्षयत् नाचकर्ष । कर्षिरयं स्वार्थण्यन्तः । यथा

यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विषद्
बलानकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥
* यथा यथा पटहरवः समीपता
मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला
द्विषाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

पुरोऽग्रे समरसमुद्यते समरोद्युक्ते द्विषद्बले शत्रुसैन्ये ये आनकाः तेषां ध्वनिरुदकर्षयत् । एतेनैषां वीरस्थायी महोत्साह उक्तः । अत्र भयङ्करस्यापि परसैन्यघोषस्योत्साहजनकत्वं महावीरेषु न विरुद्ध्यत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः भीहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिर्विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमभेदश्चेति सङ्करः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति । हरिर्वरोजामातेव हरिवरः । वरोजामातृवर्य्ययोरिति विश्वः । तस्याग्रतः सरतीत्यग्रतःसरोऽग्रेसरः । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेरिति टच्प्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवोयथा यथा यावद्यावत्समीपतामासन्नतामुपागमत् । तथा तथा तावत्तावद्द्विषतां चमूर्जनीव वधूरिव । जनी सीमन्तिनी वधूरिति विश्वः । चेतसा मुदाकुला आनन्दाविला हृषितवपुरोमाञ्चिताङ्गी । हृषेर्लोमस्विति-डागमः । अजनि जाता । जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण्प्रत्ययः । वधूवरसमागमवत् प्रतिद्वन्द्विसमागमोमहोत्साहवर्द्धनोवीरसेनायाइत्युपमार्थः । तेन सैन्ययोरन्योऽन्यशब्दश्रवणकारिणी प्रत्यासत्तिरासीदिति व्यज्यते ॥ ४३ ॥

प्रसारिणीति । ततः श्रवणानन्तरं सपद्यविलम्बेन नभस्तले प्रसारिणी व्याप्ता समीरणेन वायुना भ्रमितेन परागेण रूपिता रूक्षीकृता

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
समीरणभ्रमितपरागरूषिता ।
व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृति
र्विदूरतः प्रतिबलकेतनावलिः ॥ ४४ ॥
क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधिति
प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।
भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां
ययावसावसुरचमूश्च भूभृताम् ॥ ४५ ॥
पयोमुचामभिपतताम्दिवि द्रुतं
विपर्य्ययः परितइवातपस्य सः ।

अत एव प्रलयजायाः कल्पान्तप्रादुर्भूतायाः कालिकाया महाकाल्या आकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सा । प्रतिबले प्रतिपक्षसैन्ये केतनावलिर्ध्वजपङ्क्तिर्विदूरतोदूरादलक्ष्यत । एतावता प्रत्यासत्तिरासीदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

क्षणेनेति । प्रतिमुखस्याभिमुखस्य तिग्मरश्मेः उष्णांशोः प्रतिप्रभाभिः प्रतिफलितदीप्तिभिः स्फुरद्भिर्देदीप्यमानैरसिभिः खड्गैर्दुःखं दुष्करं दर्शनं यस्याः सा दुर्दर्शेत्यर्थः । असावसुरचमूश्चैद्यसेना क्षणेन च भूभृतां हरिसैनिकानां भृशं भयङ्करोतीति भयङ्करापि । मेघर्त्तिभयेषु कृञ इति खच्प्रत्ययः । दर्शनीयतां मनोहरतामिति विरोधः । दृष्टिविषयतां ययावित्यविरोधः अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामिति । अथासुरसेनादर्शनानन्तरं समविषमेषु निम्नोन्नतेषु समक्रमस्तुल्यसञ्चारः बलजलराशिः सैन्यसागरः दिवि व्योम्नि

समक्रम: समविषमेष्वथ क्षणात्
क्षमातलम्बलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥
ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत्
तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।
विशालतान्दधति नितान्तमायते
बलन्द्विषान्मधुमथनस्य चक्षुषि ॥ ४७ ॥
१* श्रमस्विदः पुलकविकाशिमूर्त्तयो
रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

द्रुतमभिपततामभिधावतां पयोमुचां सम्बन्धी आतपस्य विपर्य्ययः छायेव परितः क्षणात् क्षमातलं भूतलं आनशे । अशू व्याप्तौ अत-आदेरित्यभ्यासदीर्घः अश्नोतेश्चेति नुमागमः । उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

ममाविति । पुरोऽग्रे क्षणमिव पश्यतः क्षणमात्रं विलोकयतः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे तनौ क्षोदीयस्युदरे कुक्षौ स्थितं भुवनत्रयं यस्य तस्य मधुमथनस्य हरेः सम्बन्धिनि विशालतां वैपुल्यं दधति दधाने नितान्तमायते दीर्घे द्राघीयसि चक्षुषि महत् द्विषां बलं ममौ वर्त्तते । क्षणमीक्षणादेव परबले इयत्तां परिचिच्छेदेत्यर्थः । क्षोदीयस्यपि कुक्षौ भुवनत्रयं परिच्छिन्दतः हरेरति महति चक्षुषि अल्पबलपरिच्छेदः कियानिति भावः । अत्र भुवनत्रयापेक्षयाधारस्य कुक्षेरल्पत्वाच्चक्षुरपेक्षयाधेयस्य बलस्याल्पत्वाच्चाधिकालङ्कारौ सङ्कीर्य्येते ॥ ४७ ॥

श्रमेति । श्चितिपचम्वोवध्वइवेत्युपमितसमासः रतेरिवेति लिङ्गात् । तासां गणाः युधोमुखे युद्धारम्भे रतेर्मुखे रत्यारम्भ इव सपदि श्रमं स्विद्यन्तीति श्रमस्विदः । क्विप् । पुलकविकाशिमूर्त्तयो रोमाञ्चोद-

मुखे युधः सपदि रतेरिवाभवन्
ससम्भ्रमाः क्षितिपचमूवधूगणाः ॥ ४८ ॥
ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुत
प्रसारितैः प्रसभकृतोपहूतयः ।
यदूनभि द्रुततरमुद्यतायुधाः
क्रुधा परं रयमरयः प्रपेदिरे ॥ ४९ ॥
हरेरपि प्रति परकीयवाहिनी
रधिस्यदम्प्रवदृतिरे चमूचराः ।

च्छितगात्राः रसः वीरः शृङ्गारश्च तेनाधिके निर्भरे मनसि निविष्ट-साहसाः प्रविष्टधार्ष्ट्याः ससम्भ्रमाः सत्वराश्चाभवन् । यादृशी वधूनां सुरतरसकर्मण्युत्कण्ठा तादृशी चमूनां समरकर्मणीत्युपमार्थः तेनैतासां समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैरिति । अरयः चैद्यपक्षाः अनुकूलमारुतेन प्रसारितैः ध्वजांशुकैर्ध्रुवं प्रसभेन बलात्कारेण कृतोपहूतयः कृताह्वानाइवेत्यर्थः । यदून् अभि यादवान् प्रति द्रुततरमुद्यतायुधाः उत्क्षिप्तायुधाः सन्तः क्रुधा क्रोधेन परम् अधिकं रयं वेगं प्रपेदिरे । ध्वजांशुकदर्शनोत्थ-क्रोधहेतुकस्य शीघ्राभिपातस्य ध्वजाह्वानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ध्रुवमिति ॥ ४९ ॥

हरेरिति । हरेरपि चमूषु चरन्तीति चमूचराः सैनिकाः । चरेष्टः । परेषामिमाः परकीयाः वाहिनीः सेनाः प्रति अधिस्यदम् अधिकरयं यथा तथा । रंहस्तरसी तु रयः स्यद इत्यमरः । प्रववृतिरे प्रवृत्ताः तथा हि मनस्विनोधीराः कलहं युद्धं विधित्सतः विधातु

विलम्बितुन्न खलु सहा मनस्विनो
विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः ॥५०॥
उपाहितैर्वपुषि निवातवर्म्मभिः
स्फुरन्मणिप्रसृतमरीचिसूचिभिः।
निरन्तरन्नरपतयोरणाजिरे
रराजिरे शरनिकराचिता इव ॥५१॥
अथोच्चकैर्जरठकपोतकन्धरा
तनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति।

त्सितः। दधातेः सन्नन्ताल्लटः शतरि रूपम्। तान् विद्विषः शत्रून् अवेक्ष्य विलम्बितुम्। शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः। सहन्त इति सहाः क्षमाः। पचाद्यच्। न खलु। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ५०॥

उपाहितैरिति। रणाजिरे रणाङ्गने नरपतयो राजानो वपुषि उपाहितैरामुक्तैः स्फुरन्तो मणिप्रसृतारत्ननिर्गता मरीचय एव सूचयो येषां तैः निवातवर्मभिः अच्छिद्रकञ्चुकैः। निवातो दृढसन्नाहे निर्वाते वाश्रयेऽपि चेति विश्वः। तनुत्रं वर्म कञ्चुकमित्यमरः। निरन्तरं नीरन्ध्रं शरनिकरैराचिताः प्रोता इव रराजिरे। फणानां च सप्तानामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः। मणिरोचिषः साद्दृश्याच्छरनिकरत्वोत्प्रेक्षा॥ ५१॥

अथेति। अथानन्तरम् उच्चकैरुन्नतं जरठकपोतकन्धरातनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति जीर्णपारावतकन्धरारोमनिकरधूसरच्छायमित्युपमा। पारावतः कलरवः कपोत इत्यमरः। बलैः सैन्यैश्चलद्भिश्चरणैर्विधूत-

बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चर
द्घनावलीरुदचरत क्ष्मारजः ॥ ५२ ॥
विषङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचि
त्तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमाः ।
चलाचलैरनुपदमाहताः खुरै
र्विबभ्रमुश्चिरमध एव धूलयः ॥ ५३ ॥
गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो
रजोऽभवद्व्यवहितसत्वमुत्कटम् ।

मुद्धूतं प्रेरितं सदुच्चरदुत्पतत् क्ष्मारजो भूरेणुर्घनावलीर्घनपङ्क्तीरुदचरत प्रचक्रामेत्यर्थः । उदश्चरः सकर्मकादित्यात्मनेपदम् । अस्य प्रत्युदाहरणमुच्चरदिति । अत्र भूरेणोर्मेघमण्डलाक्रमणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमा सङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

विषङ्गिभिरिति । चलाचलैश्चटुलैः खुरैरनुपदं प्रतिपदं आहताः उद्धताः भृशमितरेतरं परस्परं निरन्तरमिति पाठे अभितोनिरन्तरं नीरन्ध्रं विषङ्गिभिर्मिथः श्लिष्टैस्तुरङ्गमैरुपरिनिरुद्धोनिर्गमोयासां ताः धूलयः क्वचित् चिरमधएव विबभ्रमुर्नोत्पेतुरिति भावः । अत्रोद्धतानाम् अधोभ्रमणविरोधस्योपरिनिर्गमरोधेन विशेषणगत्या परिहारात्काव्यलिङ्गसङ्कीर्णोविरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

गरीयसइति । गरीयसः सर्वलोकपितामहत्वात्पूज्यतरस्य अन्यत्र महत्तरस्य प्रचुरमुखस्य चतुर्मुखस्येत्यर्थः अन्यत्र बहुप्रवाहस्य रागिणोरक्तवर्णस्य अन्यत्र रणे रागिणोऽनुरागवतः एवम्भूतस्य सरसिजजन्मनोब्रह्मणोजगत्सिसृक्षतः जगत् स्रष्टुमिच्छतः सतः । सृजेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । व्यवहितसत्वं तिरस्कृतसत्वगुणकम् अन्यत्र तिरो-

सिसृक्षतः सरसिजजन्मनो जगत्
बलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥
पुरा शरक्षतिजनितानि संयुगे
नयन्ति नः प्रसभमसृञ्जि पङ्कताम् ।
इति ध्रुवं व्यलघिषुराप्तभीतयः
खमुच्चकैरनलसखस्य केतवः ॥ ५५ ॥
क्वचिल्लसद्घननिकुरम्बकर्बुरः
क्वचिद्धिरण्मयकणपुञ्जपिञ्जरः ।
क्वचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः
खुरक्षतक्षितितलरेणुरुद्ययौ ॥ ५६ ॥

हितजन्तुकं रजोरजोगुणो रेणुश्चोत्कटमुद्रिक्तमभवत् । बलस्य सैन्यस्य तु जगत् क्षयमपनेतुमिच्छतः सतोऽभवत् । अत्र ब्रह्मबलयोर्गरीयस्त्वादिसाधर्म्येऽपि रजःशब्देन एकस्य सिसृक्षोरन्यस्य संजिहीर्षोरिति व्यतिरेकः श्लेषोत्थापित इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

पुरेति । संयुगे युद्धे सति शरक्षतिजनितानि क्षतजानि असृञ्जि रुधिराणि नोऽस्मान् प्रसभं प्रसह्य पङ्कतां पुरा नयन्ति नेष्यन्ति । यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् । इतीत्थमालोच्य ध्रुवमाप्तभीतयः प्राप्तभयाः सन्तोऽनलसखस्याग्निमित्रस्य वायोः केतवो रेणवः तल्लिङ्गत्वात्तस्येति भावः । उच्चकैरुन्नतं खमाकाशं व्यलघिषुः वियदारूढा इत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

कचिदिति । क्वचिल्लसन् घननिकुरम्बवद्घनाम्बुपटलवत्कर्बुरः शबलः । क्वचिद्धिरण्मयकणपुञ्जपिञ्जरः कनकचूर्णराशिकपिशः । क्वचि-

महीयसां महति दिगन्तदन्तिना-
मनीकजे रजसि मुखानुषङ्गिणि ।
विसारितामजिहत कोकिलावली-
मलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥५७॥
शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी
मुधा मृधे मृषत युवान एव मा ।

क्षरत्क्षुराग्रधरखण्डपाण्डुरः खुरैः क्षतस्य क्षितितलस्य रेणुरुद्ययौ उज्जगाम । अत्रोपमात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ५६ ॥

महीयसामिति । महति अनीकजे सेनासमुत्थे रजसि महीयसां दिगन्ता एव दन्तिनः तेषां मुखानि पुरोभागा एव मुखान्याननानि इति श्लिष्टरूपकम् । तेष्वनुषङ्गिणि लग्ने सति । कोकिलावलीवन्मलीमसा मलिना जलदा दिङ्मुखसङ्गिन एव ये मेघास्त एव मदाम्बुराजयो मदरेखाः विसारितां प्रसरत्वमजिहत अगच्छन् प्रापुरित्यर्थः । पांशुपातस्य दन्तिनां मदहेतुत्वादिति भावः तदुक्तं महाभारते । स्त्रियो जारेण तुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्जराः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दयेति । दिगन्तलम्बिनो मेघाः सेनारजोमेलनाद्बहुलीबभूवुरित्यर्थः । अत्र दिगन्तेषु तन्मेघेषु च दन्तित्वतन्मदत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्त्तिसावयवरूपकं मुखमेव मुखमिति श्लिष्टपरम्परितमिति सङ्करः । अजिहतेति ओहाङ्गतौ लङि श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः अदभ्यस्तादित्यदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति । अमी युवानः अलिकुलकोमलैः शिरोरुहैः मुधा मृधे । मृध इति युद्धपर्यायेष्वमरः । मा मृषत न म्रियन्ताम् । म्रियतेर्माङि लुङि न माङ्योगे इत्यडभावः उश्चेति सिचः कित्त्वान्न गुणः ।

बलोद्धतन्धवलितमूर्द्धजानिति
ध्रुवञ्जनाञ्जरतइवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥
सुसंहतैर्दधदपि धाम नीयते
तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयम्परैः ।
यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव
स्त्विषान्निधेरपि वपुरावरीषत ॥ ५९ ॥
द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा
तलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितम् ।

इतीत्युत्प्रेक्षेत्यर्थः बलोद्धतं रजः कर्तृ धवलितमूर्द्धजान् धवलीकृत-केशान् जनान् जरतइवाकरोत् वृद्धानिवाकरोदित्यर्थः । ध्रुवमित्यु-त्प्रेक्षायाम् अत्रेवशब्दस्यावधारणार्थत्वान्नतेन पौनरुक्तम् । इवौपम्येऽ-वधारणे इति विश्वः । प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपीत्य-मरः । जीर्यतेरतृन्निति अतृन् प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

सुसंहतैरिति । धाम तेजोऽदधदपि दधानोऽपि तेजस्वी अपीत्यर्थः । परैरन्यैः सुसंहतैः सुसङ्गतैः परैरैक्यङ्गतैश्च बहुभिः तिरस्कृतिं नीयते । असंशयं निश्चितम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतः यतः अणव सूक्ष्माः क्षितेरवयवसम्पदो रेणुसमूहाः त्विषां निधेः सूर्यस्या-पि वपुरावरीषत आच्छादितवन्तः । इडोलुङि इतोवेति इटोदीर्घः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

द्रुतेति । द्रुतं शीघ्रं द्रवतां धावतां रथानां चरणैश्चक्रैः क्षतात्-क्षुण्णात् क्षमातलादुल्लसता पतता बहुलेन सान्द्रेण रजसाव गुण्ठित-

युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जग
त्पयोनिधेर्जल इव मग्नमाबभौ ॥ ६० ॥

* समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो
रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः ।
दिगङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः
शरीरिणाम्परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

निरीक्षितुं वियति समेत्य कौतुका
त्पराक्रमं समरमुखे महीभृताम् ।

माच्छादितं जगद्युगक्षयक्षणे कल्पान्तकाले निरवग्रहे निष्प्रतिबन्धे पयोनिधेर्जले मग्नमिवाबभावित्युत्प्रेक्षा॥ ६० ॥

समुल्लसदिति । समुल्लसन्ती दिनकरस्यैव वक्त्रस्य कान्तिर्यासां ताः रजो रेणुरेव रज आर्त्तवमासामस्तीति रजस्वलाः । रजः कृष्या-सुतिपरिषदोवलजित्यादिना मत्वर्थीयोवलच्प्रत्ययः । धूलि धूसराः उदक्याश्च । परिमलिताः परितः संजातमलाम्बरस्याकाशस्यैवाम्बरस्य वस्त्रस्य च श्रीर्यासां ताः । अतएवाविलोकनक्षमाविलोकनानर्हाः दिश एवाङ्गनाः दिगङ्गनाः शरीरिणां प्राणिनां क्षणमीषत्कालं परिहरणीयतामगम्यतां ययुः । तस्मात् मलवद्वाससं न संविशेदेवेत्या-दिनिषेधादिति भावः । श्लिष्टपरम्परित रूपकम् ॥ ६१ ॥

निरीक्षितुमिति । त्रिदशगणैर्देवगणैः समरमुखे रणारम्भे महीभृतां राज्ञां पराक्रमं निरीक्षितुं वियति कौतुकात्समेत्य रजस्ततौ रजस्तोमे न निमिषन्त्यनिमिषाणि पक्ष्मपातरहितानि । मिषेः पचाद्यच् कुटादित्वान्न गुणः । तेषां लोचनोत्पलानां व्यथाकृति दुःखकारिण्यां

रजस्तताववनिमिषलोचनोत्पल
व्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ६२ ॥

विषाङ्गिणि प्रतिपदमापिबत्यपो
हताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि ।
शनैःशनैरुपचितपङ्कभारिकाः
पयोमुचः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभि
र्वियद्गतैरनधिगतानि लेभिरे ।
चलच्चमूतुरगखुराहतोत्पत
न्महीरजःस्नपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

सत्याम् । व्रजः क्विप् । पलाय्यत अधाव्यत । भावे परापूर्वादयतेर्लङि तङ् उपसर्गस्यायताविति रेफस्य लत्वम् । अत्र लोचनोत्पलानां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६२ ॥

विषङ्गिणीति । विषङ्गिणि विषक्ते अतएव हताचिरद्युतिनि विरमिताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि वातकेतौ रजसि प्रतिपदं प्रतिक्षणम् अपोऽम्भांसि आपिबत्याकर्षति सति अतएव अपेतवृष्टयो निवृत्तवर्षाः पयोमुचः । उपचिताः प्रवर्द्धिताः पङ्कभारिकाः पङ्कभरणानि येषां ते उपचितपङ्कभारिकाः सन्तः । पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुलित्यर्हणार्थे ण्वुल्प्रत्ययः अर्हणञ्च करणसामर्थ्यम् । अतएव भाराक्रान्तैः शनैः प्रययुः प्राप्ताः । अत्र पयोमुचां पङ्कभरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

नभोनदीति । नभोनदीव्यतिकरेणाकाशगङ्गायामवगाहेन धौतमूर्त्तिभिः क्षालिताङ्गैः वियद्गतैः खेचरैः अतएव दिग्गजैरनधिगतानि

गजव्रजाक्रमणभरावनम्रया
रसातलं यदखिलमानशे भुवा।
नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
ततोऽगमत्त्रिजगदिवैकतां स्फुटम् ॥६५॥
समस्थलीकृतविवरेण पूरिता
महीभृताम्बलरजसा महागुहाः।
रहस्त्रपाविधुरवधूरतार्थिनां
नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥

अननुभूतचराणि चलद्भिस्त्रमतुरगखुरैराहतम् अतएवोत्पतदुद्गच्छत् महीरजस्तेन स्नपनमभिषेचनं तेन यानि सुखानि तानि लेभिरे। कुञ्जराः पांशुवर्षणेत्युदाहृतम्। अत्रापि दिग्गजानां रजः स्नपनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

गजेति। यद्यस्माद्गजव्रजानाम् आक्रमणभरेण पादक्षेपगौरवेणावनम्रया भुवाखिलं रसातलं पातलमानशे व्याप्तम्। यद्यस्माच्च नभस्तलं बहुलतरेण रेणुनानशे ततः कारणात् त्रिजगत् जगत्त्रयम्। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनम्। एकतां भूलोकतामिवागमत्। स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६५ ॥

समेति। समस्थलीकृतानि विवराणि निम्नस्थानानि येन तेन बलरजसा पूरिताः महीभृतां भूधराणां महागुहाः। रहो रहसि। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। त्रपया विधुराणां विलक्षाणां बधूनां रतं सुरतमर्थयन्त इति तदर्थिनां नभःसदां सुराणां उपकरणीयतामुपकारकत्वं ययुः तासां रजःपूरणात्पुंसामन्धकरणत्वादिति भावः। छत्य-

गते मुखच्छदपटसादृशीन्दृशः
पथस्तिरोदधति घने रजस्यपि ।
मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि
र्द्विपाद्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ ६७ ॥
मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा
गजाञ्जनः शमितरजस्त्वयानधः ।

ल्युटोबहुलमित्यनीयरः कर्त्रर्थता । अत्र रजःपूरणस्य विशेषणगत्योपकारकहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदस्तथोपकारकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सङ्करः ॥ ६६ ॥

गतइति । छाद्यतेऽनेनेति छदः मुखस्य छदोमुखच्छदः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति ह्रस्वः । स चासौ पटश्च तत्सादृशीं तत्सादृश्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्यये षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् स च ष्यञ् षित्करणादीकारो बहुलमिति वामनवचनाद्वैकल्पिकः । गते प्राप्ते । गजानां युद्ध पूर्वकाले मुखावरणकारणात् तत्सदृशे घने सान्द्रे रजसि दृशोदृष्टेः पथोमार्गान् तिरोदधति छादयति सत्यपि । अधिमधोः अधिक मकरन्दस्य चूतस्येव गन्धोयेषां तैः । उपमानाच्चेति गन्धस्येत्वे तदे कान्तग्रहणं तु व्यभिचारि । मदानिलैरभिज्ञानैर्द्विपागजाद्विपान् गजान् प्रति रंहसा वेगेनाभिययुरेव । अत्र तिरोहितदृष्टेरभियान विरोधस्य मदानिलैः परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

मदाम्भसेति । सप्तधा । करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिरिति पालकाव्ये । सप्तभिः स्रोतोभिः परिगलितेन स्रुतेन मदाम्भसा अधः शमितोरजस्त्वयोयस्तान् उपर्य्यवस्थितानि तथैव स्थितानि

उपर्य्यवस्थितघनपांशुमण्डला
नलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्रीभृत
स्तन्वन्तः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामभिः
वर्षन्तः शममानयन्नुपलसत् शृङ्गारलेखायुधाः
काले कालियकायकालवपुषः पांशुन् गजाम्भो-
मुचः ॥ ६९ ॥

घनानि सान्द्राणि पांशुमण्डलानि पूर्वोक्तरजःपुञ्जा येषां तान् गजान् जनोलोकस्तताउपरि विततः पटमण्डपाः येषां तानिवेत्युत्प्रेक्षा । अलोकयत् ॥ ६८ ॥

अन्यूनेति । अन्यूनोन्नतयोमहोच्छ्रायाः अतिमात्रपृथवोऽत्यन्त विपुलाः अतएव पृथ्वीधरश्रीभृतः शैलशोभाधारिणइति निदर्शनालं-ङ्कारः । कनकावलीभिरावरणहेतुहेमराजिभिः करणैः । सुदाम्ना पर्वतेनैकदिश्यः सौदामिन्योविद्युतः । तेनैकदिगित्यण्प्रत्यये ङीप् । ताभिर्दामभिरिव सौदामिनीदामभिर्विद्युल्लताभिः उपमां सादृश्यं तन्वन्तः । तड़ित्सौदामिनी विद्युदित्यमरः । अतुलोपमाभ्यामिति सदृशवचनस्यैव निषेधादिह सादृश्यवाचित्वात्तृतीया । उपलसन्तः शृङ्गाराः सिन्दूरादिमण्डलान्येव लेखा युधानि सुरधनूंषि येषां ते तथोक्ताः । शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । लेखालेख्ये सुरइति च विश्वः । कालियस्य कालियनागस्य कायवत्कालवपुषः कृष्णदेहाः । गजाएव अम्भोमुचोमेघाः काले योग्यकाले वर्षन्तोमदा-म्बु मुञ्चन्तः पांशुन् शमं शान्तिम् आनयन् प्रापयन् । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुक्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये यदुवंशक्षोभणोनाम सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

सञ्जग्माते तावपायानपेक्षौ
सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।
पक्षच्छेदात्पूर्वमेकत्र देशे
वाञ्छन्तौ वा विन्ध्यसह्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥

अथाष्टिमसर्गे तुमुलयुद्धवर्णनाय सेनयोर्मेलनं तावदाह । संजग्माते इति । अपायोऽपगमो युद्धादपसरणं तस्यानपेक्षौ तमनिच्छन्तौ युद्धानिवर्त्तिनावित्यर्थः ईक्षतेः पचाद्यचि नञ्समासः । धीरनादौ गम्भीरघोषौ तौ सेनाम्भोधी सेनासागरौ । पक्षच्छेदात्पूर्वं पक्षादस्म्भवादिति भावः । एकत्र देशे एकस्थाने निलेतुं वस्तुम् । लिङ् गत विति धातोस्तुमुन्प्रत्यये गुणः । वाञ्छन्ता विच्छन्तौ सह्यविन्ध्यौ वा सह्यविन्ध्याख्यौ पर्वताविव । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिति विश्वः । सञ्जग्माते मिलितवन्तौ । संपूर्वाद्गच्छतेरकर्मकाल्लिटि समोगम्यृच्छिभ्यादिना आत्मनेपदम् । अत्र सह्य विन्ध्ययोरप्येकत्र मिलनस्याप्रसिद्धस्य सम्भावनामात्रेणोक्तत्वादुपमाना प्रसिद्धेनोपमा किं तूत्प्रेक्षेति सङ्क्षेपः । अस्मिन्सर्गे शालिनी वृत्तम् । शालिन्युक्ता म्तौ तगौगोऽब्धिलोकैरिति लक्षणात् ॥ १ ॥

* पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजी
नागन्नागः स्यन्दनस्थोरथस्थम् ।
इत्थं सेना वल्लभस्येव रागा
दङ्गेनाङ्गम्प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥
रथ्याघोषैर्बृंहणैर्वारणाना
मैक्यङ्गच्छन्वाजिनां ह्रेषया च ।

सेनाम्भोधी संजग्माते इत्युक्तं तत्सङ्गतिप्रकारन्तावद्दर्शयति । पत्तिरिति । पत्तिः पदातिः पत्तिं पदातिम् । पदातिपत्तिपदगपदातिकपदातयइत्यमरः । एयाय प्राप । आङ्पूर्वादिणो लिट् । वाज्यश्वोवाहमश्वमेयाय । वाजिवाहार्वगन्धर्वाइत्यमरः । नागोगजोनागं एयाय । स्यन्दनस्थोरथस्थमेयाय न तु व्युत्क्रमेण धर्मयुद्धत्वादिति भावः । इतीत्थमुक्तरीत्या सेना रागादृणरागात् रतिरागाच्च । अङ्गेन स्वाङ्गेन पत्त्यादिना करचरणादिना च वल्लभस्य प्रियतमस्येव प्रत्यनीकस्य प्रतिबलस्य । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । अङ्गं पत्त्यादिकं करचरणादिकं च भेजे । यथा कान्ता कान्तस्योरुमुरुणा करं करेण मुखं मुखेन भजति तथा सेना प्रतिसैन्यस्य पत्तिं पत्तिना अश्वमश्वेनेत्यादिक्रमेण भेजे न तु व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । वल्लभस्येवेत्युपमया समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ २ ॥

रथ्येति । सततं व्योमव्यापी गगनस्पृक् अन्यत्र सर्वगतइत्यर्थः । दुन्दुभीनां रणभेरीणां प्रणादोमहाघोषः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । रथानां समूहोरथ्या । त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकड्यारथव्रजइत्यमरः । खलगोरथादिति यत्प्रत्ययः समूहार्थे । तासां घोषैः वारणानां बृंहणैः कण्ठघोषैः । बृंहणं गजगर्ज्जित-

व्योमव्यापी सन्ततन्दुन्दुभीना
मव्यक्तोऽभूदीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥
रोषावेशाद्गच्छतां प्रत्यमित्र
न्दूरोत्क्षिप्तस्थूलबाहुध्वजानाम् ।
दीर्घास्तिर्य्यग्वैजयन्तीसदृक्ष्यः
पादातानां भेजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

मिति वैजयन्ती । वाजिनामश्वानां ह्रेषया ह्रेषणेन च । ह्रेषा ह्रेषा च निस्वनइत्यमरः । गुरोश्चहलइत्यप्रत्यये डाप् । ऐक्यं मेलनं गच्छन् । अन्यत्र तत्त्वंपदार्थशोधनाटद्वितीयतां गच्छन् । ईशिता ईशयिता ईश्वरत्वोपाधिमान् परमात्मेव । ईशेस्तृच् । अव्यक्तोऽभूत् अयं दुन्दुभिघोषइति दुर्भेदोबभूव । अन्यत्र जीवेश्वरोपाधिविलयादयमीश्वरोऽयं जीवइति भेदरहितोऽभूदित्यर्थः । अत्रैक्यगमनस्य विशेषणगत्या अव्यक्तहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमुपमाङ्गमिति सङ्करः ॥ ३ ॥

रोषावेशादिति । रोषावेशात् प्रत्यमित्रमभिशत्रुम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । गच्छतां धावतां द्रवतां दूरादुत्क्षिप्ताः उद्यताः स्थूलाः पीवराः बाहुध्वजाः ध्वजस्तम्भाइव बाहवोयेषां तेषां पादातानां पदातिसमूहानाम् । पादातं पत्तिसंहतिरित्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण् । तिर्य्यग्दीर्घास्तिर्य्यगायताइत्यर्थः । लेखाइव खड्गाः खड्गलेखाः वैजयन्तीसदृक्ष्यः पताकासदृश्यः सत्यइत्यर्थः । वैजयन्ती पताकास्यादित्यमरः । दृशेः समानान्ययोश्चेति कञ् च वक्तव्यइति समानशब्दोपपदात् दृशेः कञ् प्रत्ययः । दृक्षे चेति वक्तव्यइति समानस्य सभावः । भेजिरे रेजिरे । भ्राजृ दीप्ताविति धातोः कर्त्तरि लिट् फणानां च षण्णामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ । आर्थीयमुपमा ॥ ४ ॥

वल्गावल्गा धौरितेन प्रयाता
मश्वीयानामुच्चकैरुच्चलन्तः ।
रौक्मारेजुः स्थासकामूर्त्तिभाजो
दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

सान्द्रत्वक्कास्तल्पलाश्लिष्टकच्चा
श्चाङ्गीं शोभामाप्नुवन्तश्चतुर्थीम् ।
कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्ना
स्चेलुश्चण्डं गण्डशैलादिवेभाः ॥ ६ ॥

वल्गेति । धौरितेन धौरिताख्येन गतिविशेषेण प्रयातां धावताम् । यातेर्लटः शत्रादेशः । अश्वीयानामश्वसमूहानाम् । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यामिति छप्रत्ययः । उच्चकैरुच्चलन्तोगति वशादूर्द्ध्वमुत्पतन्तः । वल्गते इति वल्गाणि प्रयाणवञ्चनवरत्वाः । वल्गं त्वपुवरत्वयोरिति विश्वः । इधुवधिवपिभ्योरन्निति रन्प्रत्ययः लघूपधगुणोरपरः । तेष्वावल्गाः स्थापितारौक्माः सौवर्णाः स्थासकाः बुद्बुदाकारमण्डलानि व्याप्तदेहस्य सर्वाङ्गीणस्य मूर्त्तिभाजोमूर्त्तिं भृतः दर्पस्यान्तरस्य तेजसः शेषाः अन्तरमानाद्बहिर्निर्गताश्चतिरेकादिव रेजुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

सान्द्रेति । सान्द्रत्वक्काः सान्द्रवर्माणः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । तल्पलाः पृष्ठवंशाः तेषु श्लिष्टाः कच्चाः मध्यबन्धवरत्वायेषां ते । दूष्या कच्चा वरत्वा स्यादित्यमरः । गजानां विंशत्युत्तरशतायुषां द्वादश दशा भवन्ति तत्र चतुर्दशारूढाप्रौढशोभा । तदेवाह अथ चतुर्थीमाङ्गीं शारीरीं शोभामाप्नुवन्तः चत्वारिंशद्वर्षदेश्याद्गत्यर्थः । इभाः

सङ्क्रीडन्ती तेजिताश्वस्य रागा
दुद्यम्याराममग्रकायोत्थितस्य ।
रंहोभाजामक्षधूः स्यन्दनानां
हाहाकारम्प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥७॥
कुर्वाणानां साम्परायान्तराय
म्भू[रे]णूनाम्मृत्युना मार्जनाय ।

गजाः कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्नाः प्रलयमारुतप्रेरिताः गण्डशैलाः स्थूलोपला इव चण्डं तीव्रं चेलुः प्रतस्थिरे इत्युपमा ॥ ६ ॥

संक्रीड़न्तीति । संक्रीड़न्ती संघर्षात् कूजन्ती । समोटकूजने च वक्तव्यमिति वचनात् कूजने क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्चेति नात्मनेपदम् । रंहोभाजां वेगभाजां स्यन्दनानां रथानामक्षस्य चक्राधारकाष्ठस्य धूरग्रमक्षधूः । अक्षं रथाङ्गआधार इति वैजयन्ती । अनक्षे इति निषेधात् ऋक्पूरित्यादिना न समासान्तः । रागात् आरां प्रतोद मुद्यम्य तेजिता उत्साहिता अश्वायेन तस्य अग्रं चासौ कायश्च स उत्थितोयस्य तस्योत्थितपूर्वकायस्येत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात्साधुः । प्राजितुः सारथेः । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः । हाहाकारमुत्साहवर्द्धनार्थं हाहाशब्दम् । एकवार इत्यनैवग्रहणस्योपलक्षणत्वात् अन्यत्रापि यथादर्शनं शब्दनिर्देशात्कारप्रत्ययः । अथवा हाहाकारं हाहाकरणम् । भावे घञ्प्रत्ययः । प्रत्यनन्दत साधुसाध्वित्यन्वमोदत । किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

कुर्वाणानामिति । उच्चैरुन्नताः केतनानां ध्वजस्तम्भानां पताकावैजयन्त्यः साम्परायान्तरायं युद्धविघ्नं कुर्वाणानाम् । अनीकं साम्परायिकमित्यमरः । भूरेणूनां मार्ज्जनाय प्रमार्ज्जनार्थं मृत्युना अन्तके-

सम्मार्जन्योन्यूनमुद्धूयमाना
भान्ति स्मोच्चैः केतनानाम्पताकाः ॥८॥
उद्यन्नादन्धन्विभिर्निष्ठुराणि
स्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वन्दधन्ति ।
आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स्म कामं
हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसि ॥९॥
घण्टानादोनिस्वनोडिण्डिमानां
ग्रैवेयाणामारवोबृंहितानि ।

नोद्धूयमानाः प्रकम्प्यमानाः संमार्ज्जन्यः शोधिन्यइव भान्ति स्म । सम्मार्ज्जनी शोधिनी स्यादित्यमरः । न्यूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

उद्यन्नादमिति । धन्विभिर्धनुष्मद्भिः । व्रीह्यादित्वादिनि प्रत्ययः । निष्ठुराणि कर्कशानि स्थूलानि पीवराणि उच्चैरुन्नतानि मण्डलत्वं दधन्ति वर्त्तुलत्वं दधानानि । एकत्राकर्षणादन्यत्र स्वभावाच्चेति भावः । कर्मणि प्रभवन्तीति कार्मुकाणि धनूंषि । उकञ् । उद्यन्नादमुज्जृम्भमाणघोषं यथा तथा काममास्फाल्यन्ते स्म पाटवपरीक्षार्थं पाणिभिरास्फालितानि । हस्तिनं रोहन्ति इति हस्त्यारोहैर्निषादिभिः । कर्म्मण्यण् । कुञ्जराणां शिरांसि आस्फाल्यन्ते स्म उत्साहार्थमिति भावः । अत्र कार्मुकाणां कुञ्जर शिरसाञ्च प्रकृतानामेव निष्ठुरत्वादिविशेषणसाम्येनौपम्यावगमात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ९ ॥

घण्टानादइति । घण्टानादः किङ्किण्यादिघोषः । डिण्डिमानां वाद्यविशेषाणां निस्वनः । ग्रीवासु भवानां ग्रैवेयाणां कण्ठशृङ्खलानां ग्रीवाभ्यएवेति ढक् प्रत्ययः । आरवः । बृंहितानि बृंहणानि

आमेत्येवम्प्रत्यवोचन् गजाना
मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥
यातैश्चातुर्विध्यमस्त्रादिभेदा
दव्यासङ्गैः सौष्ठवाल्लाघवाच्च।
शिक्षाशक्तिं प्राहरन्दर्शयन्तो
मुक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥
रोषावेशादाभिमुख्येन कांचि
त्पाणिग्राहं रंहसैवोपयातौ।

गजानाम् उत्साहार्थमाधोरणस्य हस्तिपकस्य। आधोरणाहस्तिपका-इत्यमरः। वाचं बृंहणादिशब्दं आमेति प्रत्यवोचन्निवैवमेवेत्यनुकूल-मूचिरइवेत्युत्प्रेक्षा। आमानुगुण्ये स्मरणइत्यमरः॥ १०॥

यातैरिति। आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः शस्त्राजीवे काण्डस्पृष्टायुधीयायधिकास्त्रमाइत्यमरः। आयुधाच्छश्चेति छप्रत्ययः। शिक्षाशक्तिमभ्यासपाटवं दर्शयन्तः अस्त्रादिभेदादस्त्रमहास्त्रादिकभेदाच्चातुर्विध्यं यातैः प्राप्तैः। सुष्ठुभावः सौष्ठवं नैशित्यादि-गुणवत्त्वं तस्मात्। उद्गात्रादित्वादञ् प्रत्ययः। लाघवाद्वेगवत्त्वाच्च। इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् प्रत्ययः। अव्यासङ्गैरप्रतिषिद्धैः मुच्यन्त-इति मुक्तानि शरादीनि न मुच्यन्त इत्यमुक्तानि खड्गादीनि च तैस्तैर्मुक्तामुक्तैरिति द्वन्द्वः। आयुधैः प्राहरन्। स्वभावानुप्रासयोः संसृष्टिः॥ ११॥

रोषावेशादिति। कौचिद्योधौ रोषावेशाद्रोषपारवश्यादाभिमुख्येन-रंहसा वेगेनैवोपयातौ मिथःप्रत्यासन्नौ अतएव पाणिग्राहमन्योन्यं पाणिं गृहीत्वा। द्वितीयायां चेति णमुल्प्रत्ययः। हेतीः शस्त्राणि

हित्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातं
घ्नन्तौ बाहूबाहवि व्यासृजेताम् ॥१२॥
शुद्धाः सङ्गं क्वचिदप्राप्नुवन्तो
दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः।
अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो
युक्तञ्चक्रुः शायका वाजितायाः ॥१३॥

हित्वा त्यक्त्वा वैकल्यादिति भावः। हेतिस्तु शस्त्रे द्वयोरिति केशवः। मल्लवन्मल्लाभ्यां तुल्यम्। तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः। मुष्टिघातं मुष्टिभिर्हत्वा। करणे हन इति णमुल्प्रत्ययः। घ्नन्तौ प्रहरन्तौ। हन्तेर्लटः शत्रादेशः कषादित्वादनुप्रयोगः। मुष्टिभिर्घ्नन्तावित्यर्थः। बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं युद्धं बाहूबाहवि बाहुयुद्धं। तत्र तेनेदमिति सरूपे इति बहुव्रीहाविच् कर्मव्यतीहार इतीच्प्रत्ययः समासान्तः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम्। तत्र व्यासृजेतां व्यासक्तावन्तौ। कर्त्तरि कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदम्। मल्लवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥१२॥

शुद्धा इति। शुद्धा निर्विषाः। न फलिभिर्नापि दग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैरिति निषेधादिति भावः। अन्यत्र जात्येत्यर्थः। क्वचित्कुत्रापि सङ्गं प्रतिबन्धं न प्राप्नुवन्तः न प्राप्ताः दुर्वारा इत्यर्थः। दूरान्मुक्तादूरत एव विसृष्टाः। स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्। शीघ्रतां जवनत्वं दर्शयन्तः। विद्विषां सेनास्वन्तः अन्तःसेनम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। आविशन्तः सेनामध्यं प्रविशन्त इत्यर्थः। शायकाः बाणाः। वाजितायाः पक्षवत्तायाः

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै-
रास्थायाथो वीतशङ्कं शिरश्च ।
हेलालोलावर्त्म गत्वातिमर्त्य-
न्द्यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥१४॥
रोदोरन्ध्रं व्यश्नुवानानि लोलै-
रङ्गस्यान्तर्मापितैः स्थावराणि ।

अश्वत्वस्य च । वाजिता स्वनपक्षयोरिति विश्वः । युक्तमनुरूपं कर्म चक्रुः । एवंविधसेनाप्रवेशस्य वाजिनामेव संभवादिति भावः । अत्राभिधायाः प्रकृतपक्षतामात्रोपक्षीणत्वाद्वाजिताशब्देन प्रकृतस्यैव प्रतीतेः ध्वनिरेवेति न श्लेषावकाशः किन्तु शुद्धादिपदार्थपुञ्जविशेषणगत्या शायकानां युक्तकारिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥१३॥

आक्रम्येति । मानभाजोऽभिमानवन्तः । उच्चैरुन्नतम् आजेर्युद्धस्याग्रिमस्कन्धमग्रभागमंसप्रदेशं चाक्रम्यारुह्य वीतशङ्कं शिरः सम्मुखम् उत्तमकायं चास्थायारुह्य हेलासु युद्धक्रीडासु लीलासु स लोला उत्सुकाः सन्तः अतिमर्त्यं गत्वा अमानुष्यं युद्धं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्रामानुषगम्यमारोहणमार्गं गत्वा सुखेनानायासेन द्यां स्वर्गमन्यत्र गिरिशिखरादि क्रीडास्थानम् । द्यौः स्वर्गसुखवर्त्मनोरिति विश्वः । आरोहन्नारूढाः । युद्धमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखादिति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कथञ्चित्कश्चित् स्कन्धमूर्द्धारोहण क्रमेण किञ्चिद्दूरारोहमद्रितटादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृतविशेषणमहिम्नागता समासोक्तिः ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रमिति । केचिद्वीराः गुर्वीं महतीं संयतो युधएव निषीदन्त्यस्यामिति निषद्याम् आपणम् । आपणस्तु निषद्यायामित्यमरः ।

केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निषद्या
क्रीणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥१५॥
वीर्योत्साहश्लाघि कृत्वावदानं
सङ्ग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम्।
अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः
श्रीमन्नाम श्रावयन्ति स्म नग्नाः ॥१६॥

संज्ञायां समजनिषदीत्यादिना क्यप्। एत्य प्राप्य। आङ्पूर्वादिणः क्त्वो ल्यप्। देहस्यान्तरभ्यन्तरे मापितैः परिच्छिन्नैः। मातेर्माङोवा ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। लोलैरस्थिरैः प्राणैरेव मूल्यैः प्राणमूल्यैरोदसोर्द्यावा पृथिव्योरभ्यन्तरालं व्यश्नुवानानि व्याप्नुवन्ति। अश्नोतेर्लटः शानजादेशः। स्थावराणि स्थिराणि यशांसि क्रीणन्ति स्म स्वीचक्रुरित्यर्थः। अत्र न्यूनैः प्राणैः ततोऽधिकयशःपरिवर्त्तनात् न्यूनपरिवृत्तिरलङ्कारः। समन्यूनाधिकानां च यदा विनिमयोभवेत्। साकं समाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसौ मतेति लक्षणात्॥ १५ ॥

वीर्योत्साहेति। संग्रामाग्रे रणाग्रे वीर्योत्साहाभ्यां श्लाघ्यतेइति श्लाघि विक्रमाहङ्कारशोभि। अवदानं महत्कर्म कृत्वा। अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः। लज्जितानां मानित्वात् स्वनामाख्याने सङ्कोचवतामित्यर्थः। शत्रुभिरज्ञातानां अज्ञातनामकानां मानिनां मानशालिनां शूराणां सम्बन्धि श्रीमत् शौर्यश्रीयुक्तं नाम नग्नाः वन्दिनः। वन्दिनि क्षपणे नग्नइति विश्वः। उच्चैः श्रावयन्ति स्म अयमसाविति कथयामासुरित्यर्थः। युक्तं सर्वमेतदुचितमित्यर्थः। अत्र लज्जमानाज्ञातयोर्विशेषणगत्यावन्दिश्रावणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः॥ १६ ॥

आधावन्तस्सम्मुखन्धारिताना
मन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम्।
वक्षः पीठैरात्सरोरात्मनैव
क्रोधेनान्धाः प्राविशन्पुष्कराणि॥१७॥
मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः।
आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता
दभ्यावर्त्ती सम्मुखोयः परोऽसौ॥१८॥

आधावन्तइति। क्रोधेनान्धाः अपश्यन्तोऽन्ये भटाः आधावन्तोऽभिमुखमापतन्तः सन्तः अन्यैः सैन्यैः प्रतिद्वन्द्वाभिसम्मुखं धारितानां धृतानां तीक्ष्णकौक्षेयकाणां निशितासीनाम्। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेष्विति ढकप्रत्ययः। पुष्कराणि फलानि खड्गमुखानीत्यर्थः। पुष्करं तूर्य्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि चेति विश्वः। वक्षांसि पीठानीव वक्षःपीठैः वक्षःस्थलैः आत्सरोरामुष्टेः। त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः। आङ् मर्य्यादाभिविध्योरिति विकल्पादसमासः। आत्मना स्वयमेव परप्रयत्नं विनेत्यर्थः। प्राविशन्। प्रविष्टाः। अत्र क्रोधान्धविशेषणगत्या पुष्करप्रवेशहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः॥ १७॥

मिश्रीभूतइति। तत्र युद्धे सैन्यद्वयेऽपि मिश्रीभूते मिलिते सति प्रायेणायं विशेषोऽसाधारणधर्म्मोव्यक्तमासीत्। कइत्याह। पुरस्तादग्रे ये पराञ्चः पराङ्मुखाः परेऽपीति भावः। ते आत्मीया अवध्याइत्यर्थः। न भीतं न परावृत्तमिति वधनिषेधश्रवणात्। यः पुरस्तादभ्यावर्त्ती परावर्त्ती सम्मुखोऽभिमुखः स्वकीयोऽपीति भावः। असौ परः शत्रुर्वध्यइत्यर्थः। प्राणलुब्धस्य स्वामिद्रोहित्वादित्यर्थः॥ १८॥

सद्वंशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वं
नीत्वा कामं गौरवेणावबद्धा ।
नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
द्रोहञ्चक्रे कस्यचित्स्वा कृपाणी ॥१९॥
नीते भेदं धौतधाराभिघाता
दम्भोदाभे शात्रवेणापरस्य ।
सासृग्राजिस्तीक्ष्णमार्गस्य मार्गो
विद्युद्दीप्तः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥२०॥

सदिति । सद्वंशत्वाच्छुद्धाकरत्वात्कुलीनत्वाच्चाङ्गसंसङ्गिनीत्वमङ्गसम्बन्धित्वं नीत्वा । अगुणत्वविवक्षायां त्वतलोर्गुणवचनस्येति न पुंवद्भावः । कामं गौरवेणादरेणावबद्धा संयता च कस्यचित्स्वा स्वकीया कृपाणी असिलता । परेणान्येन वञ्चयित्वा प्रतार्य्य हस्तं नीता स्वायत्तीकृता सती द्रोहं हिंसां व्यभिचारं च चक्रे कृतवती । अत्र प्रकृतकृपाणीविशेषणसाम्यादप्रकृतस्वैरिणीप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १९ ॥

नीतइति । शात्रवेण शत्रुणा । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धौतायाउत्तेजितायाः धारायाः खड्गधारायाः अभिघातात् भेदं नीते विदारिते अम्भोदाभे मेघश्यामे अपरस्य भटस्य कङ्कटे कवचे । उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः । सहासृग्राज्या सासृग्राजिः सरक्तरेखः तीक्ष्णमार्गस्य खड्गस्य मार्गः प्रहारोविद्युद्दीप्तस्तडिदुज्ज्वलोलक्ष्यते स्म । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

आमूलान्तादिति । अन्यस्य भटस्य बाहौ आयतेन दीर्घेण सायकेन आमूलान्तात् मूलप्रदेशपर्य्यन्तम् आकक्षमित्यर्थः । विकल्पादस-

आमूलान्तात्सायकेनायतेन
स्यूते बाहौ मण्डुकश्लिष्टमुष्टेः ।
प्राप्यासह्यां वेदनामस्तधैर्य्या-
दप्यभ्रश्यच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥
भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्त्रः
स्थूरीपृष्ठोगार्द्ध्रपत्त्रेण विद्धः ।
शिक्षाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
हर्त्तुं वक्त्रन्नाशकद्दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

मासः । स्यूते प्रोते सति असह्यां वेदनां व्यथां प्राप्य अतएवास्तधैर्य्यान्त्यक्तधैर्य्यादपि धारयितुमक्षमादपि मण्डुके सङ्ग्रहे श्लिष्टा संदष्टा मुष्टिर्यस्य तस्मात्पाणेश्चर्म फलकम् । फलकोटस्त्री फलं-चर्म्मसङ्ग्रहोमुष्टिरस्य यद्रुत्यमरः । नाभ्रश्यन्नापतत् । अत्र सायकप्रोतमुष्टिश्लेषयोर्विशेषणगत्या धैर्य्यत्यागचर्मभ्रंशौ प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

भित्त्वेति । आयसेनायोमयेन गार्द्ध्रोगृध्रसम्बन्धी पक्षः पत्रं यस्य तेन गार्द्ध्रपत्त्रेण बाणविशेषेण घोणां नासां भित्त्वा । घोणा नासा च नासिकेत्यमरः । अधिवक्त्रोवक्त्रसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विद्धः प्रहतः । व्यधेः कर्मणि क्तः ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् । स्थूरीपृष्ठोनवारूढोऽश्वः शिक्षैव हेतुः तस्य शिक्षाहेतोः शिक्षया निमित्तेन शिक्षार्थमिति यावत् । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । गाढरज्ज्वा गाढपाशेन बद्धइवेत्युत्प्रेक्षा । दुर्मुखोऽप्यशिक्षितमुखोऽपि वक्त्रं हर्त्तुमपाक्रष्टुं नाशकत् न शक्तः । शकेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । शिक्षितोहि शिक्षावशादबद्धोऽपि बद्धवदास्ते अशिक्षितस्तु निबद्धोपि झटिति

कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टा
न्नाजानेयोदन्तिनस्त्रस्यति स्म ।
कर्मोदारङ्कीर्त्तये कर्त्तुकामान्
किं वा जात्याः स्वामिनो ह्रेपयन्ति॥२३॥
जेतुर्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
पश्यन्तोऽधोलोकमस्त्रेषुजालाः ।

सुखमपहरतीति भावः। अपिर्विरोधे। अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः॥२२॥

कुन्तेनेति। आजानेयः कुलीनाश्वः। आजानेयाः कुलीनाः स्युरित्यमरः। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः। सादिना अश्वारोहेण कर्त्रा। उच्चैरुन्नतेन कुन्तेन प्रासेन करणेन हन्तुं प्रहर्त्तुमिष्टादभिमतात् दन्तिनो न त्रस्यति स्म न त्रस्तः। वा भ्राशेत्यादिना श्यन्प्रत्ययः। तथा हि जात्याः कुलीनाः। भवार्थे यत्प्रत्ययः। कीर्त्तये उदारं कर्म महापौरुषं कर्त्तुं कामोयेषां तान् कर्त्तुकामान्। तुं काममनसोरपीति मकारलोपः। स्वमेषामस्तीति स्वामिनो भर्त्तॄन्। स्वामिन्नैश्वर्य्यइति निपातः। ह्रेपयन्ति लज्जयन्ति किं न ह्रेपयन्तीत्यर्थः। अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥२३॥

जेतुरिति। जेतारएव जैत्राः जयशीलाः। जेतृप्रकृतेः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। लोकं जनमधः पश्यन्तः स्वयमुपर्य्यवस्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः अधःकृतंमन्यमानाश्च। अस्त्रेषु जालाः क्षिप्तशरनिकराः त्रासहीनाद्दुर्गस्थत्वान्निर्भीकाः। नागारूढ़ाः गजा-

नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
दुर्गाणीव त्रासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
विष्वद्रीचीर्विक्षिपन्सैन्यवीची
राजावन्तः क्वापि दूरम्प्रयातम् ।
बभ्रामैकोबन्धुमिष्टन्दिदृक्षुः
सिन्धौ वाद्योमण्डलक्षोर्वराहः ॥२५॥

रोहाः त्रसन्ति गच्छन्तीति त्रसानि जङ्गमानि । चरिष्णुजङ्गमचरत्रसमिङ्गं चराचरमित्यमरः । पार्वतानि पर्वतसम्बन्धीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गाणीत्यर्थः । श्रयन्तोऽधितिष्ठन्तइव इति उत्प्रेक्षा । तेऽप्येवंभूताएवेति भावः । अविसैन्यैः कर्तृभिः जेतुं न शेकिरे अशक्तावभूवुरित्यर्थः । शकेः कर्मणि लिट् । अत्र मनुः । धनुर्दुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वनमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृपः । सर्वेणैव प्रकारेण गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । तेषां हि बहुगुणत्वेन गिरिदुर्गं विशिष्यते इति ॥ २४ ॥

विष्वगिति । एकः कोऽपि वीरः । विष्वगञ्चतीति विष्वद्रीचीः सर्वव्यापिनीः । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये इति टेरद्र्यादेशः धातोरप्यञ्चतेरुपसङ्ख्यानादुगितश्चेति ङीप् अचइत्यकार लोपे चाविति दीर्घः । सैन्यानि वीचिरिव सैन्यवीचीरित्युपमित समासः । सिन्धौ वेति लिङ्गात् विक्षिपन्नपाकुर्वन् । अन्तः आजिमध्ये क्वापि दूरं प्रयातम् इष्टं बन्धुं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन् । दृशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । क्वापि प्रयातं मग्नं भीमं गोर्मण्डलं भूगोलं दिदृक्षुराद्योवराहः सिन्धौ वा समुद्रे इव । उपमायां विकल्पे वेत्यमरः । आजौ बभ्राम एकवीरस्य कुतोभयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यावदिति । व्युत्थानं गजोत्थापनं जानातीति व्युत्थानज्ञः हस्तिनि

यावच्चक्रे नाञ्जनम्बोधनाय
वुत्थानव्योहस्तिचारी मदस्य।
सेनास्वानाद्दन्तिनामात्मनैव
स्थूलास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥२६॥
क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
दारोढारन्धूतमूर्द्धावमत्य।
घोरारावध्वानिताशेषदिक्के
विष्के नागः पर्य्यणंसीत् स्व एव ॥२७॥

चरतीति हस्तिचारो यन्ता। मदस्य बोधनायोत्थापनायाञ्जनमुद्दीपनं कर्म यावन्न चक्रे तावत् प्रागेव। असमाप्ते विधावित्यर्थः। सेनास्वानात्सेनाकलकलश्रवणादित्यर्थः। दन्तिनामात्मना स्वयमेव स्थूलामहत्योदानकुल्यामदसरितः प्रावहन् इति दन्तिनामुत्साहातिरेकोक्तिः अञ्जनात् प्रग्दानसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिः॥ २६॥

क्रुध्यन्निति। दूरात् दूरतएव गन्धात् मदगन्धाघ्राणात् अन्यनागाय प्रतिगजाय क्रुध्यन् तं जिघांसुरित्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वम्। नागोधूतमूर्द्धा विधूतमस्तकः सन्। आरोढारं यन्तारम् अवमत्य अवधय। घोरारावैर्दारुणाक्रन्दनैः ध्वानिताशेषदिशोदेन तस्मिन् तथा उच्चैराक्रोशतीत्यर्थः। शैषिकः कप्प्रत्ययः। स्वे स्वकीयएव स्वपुत्रएवेत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्योवेति विकल्पान्न स्मिन्नादेशः। अतएव स्वे स्वपुत्रे विष्कइति श्लिष्टगत्या व्याख्याय पुत्रस्यापि ज्ञातित्वान्न सर्वनामसंज्ञेति वल्लभोक्तिः प्रामादिकी। विष्के विंशतिवर्षके डिम्भे। विष्कोविंशतिवर्षकइति वैजयन्ती। पर्य्यणंसीत् तिर्य्यक् प्रज-

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे
यन्त्रा नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।
क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः
प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी
वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।
तावत्पूगैरन्यनागाधिरूढः
कादम्बानामेकपातैरसीव्यत् ॥ २९ ॥

हारेत्यर्थः । तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमतइति हलायुधः । यमरमनमातां सक्चेति नमेर्लुङि सगिडागमौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । तस्येदमित्यण् । दन्तिनि गजे प्रत्यासन्ने सति यन्त्रा सादिना प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि निरस्तमुखपटोऽपि क्रोधाक्रान्तः अतएव क्रूरं घोरं निर्दारिताक्षः तथापि मदान्धोनागोगजोन किञ्चिदेव प्रेक्षां चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपक्षमन्यद्वा न ददर्शेत्यर्थः । आवरणान्तराभावेऽपि मदावरणस्यानपायादिति भावः । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छइत्याम्प्रत्ययः । अत्रानाहतोन्मीलिताक्षस्याप्यदर्शनविरोधस्य मदान्धेनाविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

तूर्णमिति । निषादी यन्ता वारणस्य गजस्य चक्षुर्वारणं नेत्रावरणं वासोमुखपटं यावत्तूर्णं नापनिन्ये नापचकार तावदन्य नागाधिरूढः प्रतिगजाधिरोहः एकः एककालीनः पातो येषान्तैरेकपातैर्युगपत्पातिभिरिति शीघ्रतोक्तिः । कादम्बानां शराणाम् । कादम्बमार्गण-

आस्थद्दृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो
यन्ता यातुः प्रत्यरीभं द्विपस्य ।
मग्नस्योच्चैर्वर्हभारेण शङ्को-
राववाते वीक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥

यत्नाद्रक्षन्सुस्थितत्वादनाशं
निश्चित्यान्यश्चेतसा भावितेन ।
अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोग-
न्रक्षेऽभीष्टन्नागमापद्वनं वा ॥ ३१ ॥

शराद्इत्यमरः । पूर्गैर्वातैरसीव्यत् । चक्षुषा सह तद्वासः स्यूतवानि-
त्यर्थः । सीव्यतेर्लङ् । अत्र चक्षुषः सीवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्थादिति । यन्ता प्रमत्तः सन् प्रत्यरीभमरिगजमभि । आभि-
मुख्येऽव्ययीभावः । यातुर्गन्तुः । यातेस्तृच् । द्विपस्य दृष्टेराच्छद-
मावरणम् । पुंसि संज्ञायां घः । आस्थत् निरस्तवान् । अस्यति
वक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः अस्यतेस्थुगिति थुगागमः । मग्नस्य
मुखनिमग्नस्य शङ्कोः शल्यायुधस्य । वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्नैत्यमरः ।
उच्चैर्वर्हभारेण पिच्छपटलेन वीक्षणे चक्षुषी क्षणेनाववाते आवृते ।
वृणोतेः कर्मणि लिट् । अन्योन्यसमुच्चयचकाराभ्याम् आवरणनिरासे
पुनरावरणस्यैककाले सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति । अन्यः गजारोहः भावितेनालोचितेन चेतसा सुस्थि-
तत्वादनपायिदेशत्वादनाशमनपायं निश्चित्य यत्नाद्रक्षन् वञ्चकेभ्यस्त्रा-
यन् सन् । अन्त्यावस्थाकाले साधनान्तरकाले नाशकाले योग्योपयोगम्

अन्योन्येषाम्पुष्करैरामृशन्तो
दानोद्भेदानुच्चकैर्भुग्नबालाः ।
उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैः
प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥३२॥
द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाज
श्चारूदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।

अतएवाभीष्टं नागं गजमापन्नं वापन्नमिव दध्रे अन्यतोपसार्य्य धारयामास । धरतेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्तरि लिट् तङ् ॥ ३१ ॥

अन्योन्येषामिति । इभागजाः अन्योन्येषां परस्परेषाम् । कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नोद्वे भवतइति वक्तव्यात् द्वित्वम् । समासश्च बहुलमिति विकल्पादसमासत्वपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं वक्तव्यम् । उद्भिद्यन्ते एभिरिति उद्भेदाः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । दानोद्भेदान् कटादिमदस्थानानि पुष्करैर्हस्ताग्रैः । पुष्करं करिहस्ताग्रमित्यमरः । आमृशन्तोजिघ्रन्त उच्चकैरुन्नताभुग्नबालाः प्रह्वीकृतपुच्छाः । बालः केशे शिशौ मूर्खे बालोवाजीभपुच्छयोः । उन्मूर्द्धानः उन्नतमस्तकाः सन्तः स्पष्टदन्तध्वनि यथा तथा सन्निपत्यापरान्तैः सह प्रायुध्यन्त । दिवादि युध्यतेः कर्त्तरि लङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ३२ ॥

द्राघीयांसइति । द्राघीयांसोदीर्घतराः । प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घस्य इयसुनि द्राघादेशः । संहताः सुघटिताः अतएव स्थेमभाजः स्थैर्यभाजः । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थिरशब्दस्येमनिचि स्थादेशः । चारवोरम्याउदग्राउन्नताः ते चारूदग्राः । विशेषण समासः । तीक्ष्णतां तैक्ष्ण्यम् अत्यजन्तः सामजानां गजानां दन्तादन्तैः प्रतिगजविषाणैराघ२

दन्तादन्तैराहताः सामजाना
भङ्गञ्जग्मुर्न स्वयं सामजाताः॥ ३३ ॥
मातङ्गानान्दन्तसङ्घट्टजन्मा
हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाग्रः ।
लग्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं
माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न स्म सैन्यैः॥ ३४॥
ओघामाघे मत्सरोत्पातवाता
क्षिप्यद्दन्तक्ष्मारुहाङ्घर्षणोत्थैः ।

हताः सन्तो भङ्गं भेदं जग्मुः बभञ्जुः । सामजाताः दन्तिनस्तु स्वयं भङ्गं पराजयं न जग्मुः दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न परावर्त्तन्तेत्यर्थः । अत्रा-परावर्त्तित्वेन वर्ण्यतया प्रकृतत्वादुपमेयानां दन्तिनामुपमानदन्तापेक्षया अभग्नत्वेनाधिक्योक्तेर्व्यतिरेकस्तुल्ययोगितायाबाधकइति गमयितव्यम् ॥ ३३ ॥

मातङ्गानामिति । मातङ्गानां दन्तिनां दन्तसङ्घट्टजन्मा दन्तसङ्घ-र्षोत्थः हेमच्छेदच्छायानि कनकपरागवर्णानि चञ्चन्ति चलन्ति च शिखा-याणि ज्वालाग्राणि यस्य सोऽग्निः मञ्जिष्ठया ओषधि विशेषेण रक्तेषु माञ्जिष्ठेषु । तेन रक्तं रागादित्यण्प्रत्ययः । मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी-त्यमरः । चामरेषु लग्नोऽपि सैन्यैः प्रकामं न व्यज्यते न विविच्यते स्म सावर्ण्यादिति भावः । अतः सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसा-म्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् । स च विशेषणोत्थकाव्यलिङ्ग-सङ्कीर्णः ॥ ३४ ॥

ओघामाघे इति । मत्सरोवैरमेवोत्पातवातः आकस्मिकवायुस्तेना-

यौगान्तैर्वा वह्निभिर्वारणाना
मुच्चैर्मूर्द्धव्योम्नि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥
सान्द्राम्भोदश्यामले सामजानां
वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।
दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां
कन्दोद्भेदावैद्रुमावारिणीव ॥ ३६ ॥
आकम्प्राग्रैः केतुभिः सन्निपातं
त्वारोदीर्णैर्बृंहितैः वनादं व्रजन्तः ।

क्लिश्यतां संयुज्यमानानां दन्तानामेव क्ष्मारुहां वृक्षाणां घर्षणेनोत्था-जन्मा येषां तैर्वह्निभिर्यौगान्तैर्वा युगान्तभवैर्वह्निभिरिव वारणाना-मुच्चैरुन्नतैः मूर्द्धा घ्योमेव तस्मिन्मूर्द्धव्योम्नि नक्षत्रमाला हारविशेषः । सप्तविंशतिमौक्तिकैरित्यमरः । ज्योतिर्मण्ड-लञ्च ओषामासे ऽवोष दग्धेत्यर्थः । उष दाहे इति धातोः कर्मणि लिट् । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामित्याम्प्रत्ययः लघूपधगुणः कृञ्चा-नुप्रयुज्यते लिटीत्यस्त्यस्यानुप्रयोगः । अत्र नक्षत्रमालयोरभेदाध्यव-सायेन निर्देशात् रूपकश्लेषसङ्कीर्णेयमुपमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदेति । सान्द्रं च तदम्भोदश्यामलं च तस्मिन् सामजानां गजानां वृन्दे शोणितैः शोणिमानमारक्त्यं नीताः दन्ताः अम्भोनिधीनां वारिनिधीनां वारिणीव विद्रुमाणां प्रवालानाम् इमे वैद्रुमाः । विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकमित्यमरः । कन्दोमूलपिण्डः तस्योद्भेदाः प्ररोहाइव शोभामापुरित्युपमा ॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैरिति । आकम्प्राणि दन्तोत्खननसंक्षोभादृश्यं कम्प्राणय-ग्राणि येषां तैः केतुभिर्ध्वजैः सन्निपातं सङ्घर्षं व्रजन्तइति दुःखहे-

मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपाना
न्दन्तान्दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या
मीषादन्तः कुञ्जरं शातवीयम् ।
शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य
स्पष्टं साम्यं सानुमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीभे स्वे परावर्त्य देहं
योद्धा साङ्गं व्रीडया मुञ्चतेषून् ।

तूक्तिः । नागाः गजास्तारमुच्चैरुदीर्णः उत्पन्नः ग्रैवाणां ग्रीवास्थूत्य-
न्नानां शृङ्खलभूषणादीनां नादो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अन्यद्विपानां
प्रतिगजानाम् अङ्गे गाढं मग्नान् अन्तःप्रविष्टान् दन्तान् दुःखादुत्ख-
नन्ति स्म तेषां गाढमग्नत्वात्स्वयं केतुभाराक्रान्तत्वाच्च कृच्छ्रादुज्जह्रुरि-
त्यर्थः । अत्रोक्तभारमज्जनयोर्विशेषणगत्या दुःखोत्खननहेतुत्वात्काव्य
लिङ्गम् ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्येति । ईषे लाङ्गलदण्डाविव दन्तौ यस्य स ईषादन्तो
महादन्तो दन्ती । ईषा लाङ्गलदण्डः स्यादित्यमरः । प्रस्फुरन्तं
प्राणोत्क्रमणदुःखसन्तं शातवस्येदं शातवीयं कुञ्जरं रदाभ्यां दन्ताभ्याम्
उच्चैरुत्क्षिप्योर्ध्वमुद्यम्य शृङ्गे शिखरे प्रोतः स्यूतः प्रावृषेण्यः प्रावृषि
भवोऽम्बुदो यस्य तस्य । प्रावृषएण्य इत्येण्यप्रत्ययः । उर्वीधरस्य गिरेः
साम्यं सादृश्यं स्पष्टं प्रापत् । आप्नोतेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ।
उपमा ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीति । स्वे स्वकीये इभे गजे भग्नेऽपि देहं स्वाङ्गं परावर्त्य प्रति-
पक्षाभिमुखमावर्त्य । वृतेर्ण्यन्ताल्ल्यप् । अण्यन्तस्यैव पाठः अकर्मकस्य

साकं यन्तुः सम्मदेनानुबन्धी
दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥
व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं
संरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।
सेनामध्यङ्गाहते वारणः स्म
ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

कर्मानन्वयात् । क्रीड़या सार्द्धमिषून् मुञ्चता इषुमोचणेन स्वगजभङ्ग-क्रीड़ां निरस्यतेत्यर्थः । योद्धा भग्नेभस्थेन भटेन कर्त्रा अभीक्ष्णं दूनः इषुभिस्तप्तः । स्वादिभ्यइति निष्ठानत्वम् । अनुबध्नातीत्यनुबन्धी वारणोयन्तुः प्रतिगजारोहस्य सम्मदेन साकं स्वेभजयजन्येन हर्षेण सह । प्रमदसम्मदौ हर्षइति निपातः । प्रत्यरोधि प्रतिरुद्धः तत्प्रतिरोधेन तत्सम्मदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः । साकं सार्द्धं समं सहेत्यमरः । अत्र क्रीड़ितेषु मोचयोः सम्मदयन्तृप्रतिरोधयोश्च कार्य्यकारणयोस्तत्पौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपातिशयोक्त्या सहभावोक्तेः सहोक्तिः सङ्कीर्य्यते ॥ ३९ ॥

व्याप्तमिति । वारणः कश्चिद्दन्ती संरम्भित्वात् क्रोधित्वात् । संरम्भः संभ्रमे कोपे इति विश्वः । धीरोनिर्भीकः सन् एत्यागत्य महीयोविपुलं लोकैः जनैः अन्यत्र भुवनैश्च व्याप्तम् । लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः । अतोदुःखलभ्योऽपसारोऽपसरणं यत्र तत्सेनामध्यं प्राक् पुरा आदिदेवस्य उदरान्तरुदराभ्यन्तरं ब्रह्मा स्रष्टेव गाहते स्म प्रविवेश । पुरा किल यथा वाह्यं सिसृक्षुः ब्रह्मा पूर्वसृष्टिदिदृक्षया विष्णोः कुक्षिं प्राविश-दिति पौराणिकी कथा । केचित् ब्रह्मा ब्राह्मणोमार्कण्डेयइति व्याचक्षते सोऽपि भगवन्महिमावलोकनकौतुकात्तदनुज्ञया महाप्रलये तदुदरं प्रविश्य बभ्रामेत्यागमः । ब्रह्मा विप्रःप्रजापतिरित्यमरः । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

भृङ्गश्रेणीश्यामभासां समूहै
र्नाराचानां विद्धनीरन्ध्रदेहः ।
निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छो
हृष्यन्हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोषभाजः कटान्ता
दाशूत्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।
निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे
दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥

भृङ्गेति । भृङ्गश्रेणीव श्यामभासां कृष्णवर्णानां नाराचानामयोमयेषुविशेषाणां समूहैः विद्धोनीरन्ध्रोनिर्विवरोदेहोयस्य सः तथापि निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छः अव्याहतोत्साहः अतएव हृष्यन् मोदमानोहस्ती हृष्टरोमेव हर्षात्पुलकितइवेत्युत्प्रेक्षा । हृषेर्लोमसु इति विकल्पादिडभावः । रेजे शुशुभे । फणाञ्च सप्तानां विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ॥ ४१ ॥

आताम्रेति । रोषभाजः क्रुद्धस्य नागराजस्य महेभस्य कटान्तात् गण्डस्थलान्निश्च्योतन्ती प्रागेव स्रवन्ती दानस्य मदस्य धारा आताम्राभा क्रोधादरुणवर्णा जज्ञे जाता आहो धूर्गतेन पुरोगतेन यन्त्रा मार्गणे शरे आशूत्खाते लोहितस्य क्षतजस्येव धारा जज्ञे । जनेः कर्त्तरि लिट् । किमियं क्रोधारुणा मदधारा शरोद्धरणजन्मा रक्तधारा वेत्युभयकारणसम्भवात्सादृश्याच्च संशयः स च विकल्पितसादृश्यमूलइत्यलङ्कारः ॥ ४२ ॥

क्रामन्निति । भृत्युग्रघातजस्यान्तकपर्य्यङ्करूपस्य । अधः स्वरूप-

क्रामन्दन्तौ दन्तिनः साहसिक्या
दीषादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।
सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के
स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

कुर्व्वन् ज्योत्स्नाविप्रुषान्तुल्यरूप
स्तारस्ताराजालसारामिव द्याम् ।
खड्गाघातैर्द्दारिताद्दन्तिकुम्भा
दाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥४४॥

दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रेण कृत्त
मत्तोहस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।

योरस्त्री तल्पमित्यमरः । ईषादण्डौ दारुविशेषौ तत्सदृशा वायताविर्त्यर्थः दन्तिनोदन्तौ सहसा वर्त्तत इति साहसिकः । ओजः सहोम्भसो-वर्त्तत इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावात्साहसिक्यात् क्रामन् साहसवा-नित्यर्थः । अन्यस्तत्क्षणादुच्चैरूर्द्धस्य स्वर्गस्य अर्द्धश्चासौ मार्गश्चेति तद-र्द्धमार्गाधिरूढ़इति सैन्यैराशशङ्के उत्प्रेक्षितइत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

कुर्व्वन्निति । ज्योत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूपः चन्द्रिकाबिन्दुस्वरूपः तारः शुद्धः ।तारोमुक्तादिसंशुद्धाविति विश्वः । खड्गाघातैर्दारिताद्दन्तिकुम्भात् प्रोच्छलन्नुत्पतन् मौक्तिकौघोमुक्तापुञ्जोद्यामाकाशं ताराजालसारां नक्ष-त्रशबलितां तारकितां कुर्व्वन्नित्युत्प्रेक्षा । सारः शबलपीतयोरिति विश्वः । आभाति स्म बभौ ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति ।मत्तोहस्तिराजः करीन्द्रः दूरादुत्क्षिप्तेन प्रास्तेन अत-एव क्षिप्रेण सत्वरेण चक्रेण कृत्तम् अतएव भूमौ लोलमानं लुठमानम्।

भीमम्भूमौ लोलमानं सरोषः
पादेनासृक्पङ्कपेषम्पिपेष ॥ ४५ ॥
आपस्फाराल्लूनगात्रस्य भूमि
न्निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।
लब्धायामन्दन्तयोर्युग्ममेव
स्वन्नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥
लब्धस्पर्शम्भूव्यधादव्यधेन
स्थित्वा किञ्चिद्दन्तयोरन्तराले ।

लोलतेरनात्मनेपदित्वात्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः अतएव लोलमानादयश्चानशीति वामनः । भीमं भयङ्करं स्वं स्वकीयमेव हस्तं सरोषः सन् पादेनाङ्घ्रिणा असृक्पङ्केन पङ्कीभूतेनासृजा पिनष्टीति असृक्पङ्कपेषम् । स्नेहने पिषइति णमुल् । पिपेष । कषादित्वादनुप्रयोगः । रक्तपङ्केन स्नेहद्रव्येण ममर्देत्यर्थः । क्रुद्धमत्तयोः कुतोविवेकइति भावः । अत्र पेषणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्फारादिति । गात्रमूलमापस्फारम् आपस्फारादामूलात् । आङोविकल्पादसमासः । लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य । द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमादित्यमरः । अतएवाङ्मुखस्य सतः साधारं सावलम्बनं न भवतीति निःसाधारं यथा तथा भूमिं गच्छतः पततइत्यर्थः । नागस्य लब्धायामं प्राप्तदैर्घ्यम् आयतमित्यर्थः । स्वं स्वकीयं दन्तयोर्युग्ममेवोत्तम्भनत्वमवलम्बनत्वं प्रापत । जङ्घाच्छेदेऽपि दन्तावष्टम्भादायतेत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयवत्योः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शमिति । भूव्यधाद्दन्ताभ्यां भुवोविद्धत्वादित्यर्थः व्यधजपो-

ऊर्द्धोर्द्धासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं
जिह्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥४७॥

* हस्तेनाग्रे वीतभीतिङ्गृहीत्वा
कञ्चिद्व्यालः क्षिप्तवानूर्द्ध्वमुच्चैः ।
आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो
र्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥४८॥

कश्चिद्दूरादायतेन द्रढीयः
प्रासप्रोतस्तोतसान्तःक्षतेन ।

रनुपसर्गइत्यप्प्रत्ययः । अव्यधेन स्वयमविद्धत्वादव्यथेन सताऽन्येन केनचिद्भटेन दन्तयोरन्तराले किञ्चित् लब्धः स्पर्शो यस्मिन् कर्म्मणि तद्दन्ताभ्यां भटस्पर्शं यथा तथा स्थित्वा ऊर्द्धं प्रसारितेनार्द्धासिना खड्गैकदेशेन च्छिन्नः चूर्णितोदन्तप्रवेष्टो दन्तवेष्टनं यस्य तं नागं जित्वा सद्यएव उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लिट् । अत्रापि तयोरुत्थानाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

हस्तेनेति । व्यालोदुष्टदन्ती । व्यालोदुष्टगजे सर्पइति विश्वः । अग्रे वीतभीतिं निर्भीकं भीरोः स्वर्गाभावादिति भावः । कश्चिद्वीरं हस्तेन गृहीत्वा ऊर्द्धमुपर्य्युच्चैः क्षिप्तवान् । उत्प्रेक्ष्यते तस्यैव हेतोर्वृत्तेनैव हेतुना तद्वरणार्थमेवेत्यर्थः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति चकारात् षष्ठी । व्योम्नि आसीनानामवस्थितानाम् । ईदासः इति शानच ईकारः । स्वर्गस्त्रीणाममरनारीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कश्चिदिति । दूरादायतेनान्तःक्षतेन विक्षतेन अतएव द्रढीयसा प्रासेन प्रोतं स्यूतोतायत्व तेन हस्ताग्रेण करणेन अग्रतः प्राप्तमपि कश्चिद्भटं ग्रहीतुम् आदातुं वारणस्य अनीश्वरस्य भावः आनैश्वर्य्यम् असा-

हस्ताग्रेण प्राप्तमेवाग्रतोऽभू
दानैश्वर्य्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥४९॥
तन्वाः पुंसो नन्दगोपात्मजाया
कंसेनेव स्फोटितायागजेन ।
दिव्या मूर्त्तिर्व्योमगैरुत्पतन्ती
वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥५०॥
आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा
मन्यामुच्चैराददानः करेण ।

मर्थ्यमभूत् । नञः शुचीश्वरेत्यादिना नञ्पूर्व्वपदोभयपदवृद्धिः। अत्रापि आनैश्वर्य्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

तन्वाइति । गजेन स्फोटितायाः विदारितायाः पुंसः कस्यचि-द्वीरस्य तन्वाः शरीरात् कंसेन स्फोटितायाः नन्दगोपात्मजाया नन्द-कन्यायाइवोत्पतन्ती दिव्या मूर्त्तिः चण्डिकेव नन्दकन्याशरीरादाविर्भ-वन्ती कालिकेव विस्मितैर्व्योमगैः खेचरैः वीक्षामासे वीक्षिता । ईक्षतेः कर्म्मणि लिट्, इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छइत्याम्प्रत्ययः । मनुष्यभावमु-त्सृज्य देवभावङ्गतेत्यर्थः । उपमा व्यक्ता । पुरा किल दुरात्मनः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्मायाशक्तिर्नन्दगोपाज्जाता कंसेन हिंसितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति । दारुणात्मा कश्चिद्दन्ती एकां जङ्घामग्रपादेना-क्रम्यान्यां जङ्घामुच्चैरुन्नतेन करेणाददानः आकर्षयन् । सास्थित्वानं भज्यमानास्थिपटकारशब्दयुक्तं यथा तथा कञ्चिद्वीरं दारुवत्काष्ठवत्

साम्यस्थानन्दारुवद्दारुणात्मा
कश्चिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥
शोचित्वाग्रे भर्त्तृयोर्भर्त्तुभाजो
र्य्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।
पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसाद
म्पश्चात्तापादाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥
उत्प्लुत्यारादर्द्धचन्द्रेण लूने
वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते ।

मध्यात्पाटयामास मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति । ऋच्छतीत्यर्य्यः । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । अग्रे समक्षमेव भर्त्तुभाजोर्मरणं गतयोर्भर्त्तृयोः शोचित्वा वल्लभस्यैतयोर्मध्ये प्रियभृत्यस्य सम्बन्धिना प्रेम्णा तद्गत प्रेम्णेत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेणान्तर्दाहं सन्तापं नो आप । यथा येन प्रकारेण इतरस्यावल्लभस्य पूर्वं जीवनकाले प्रसादम्प्रीतिदानाद्यनुग्रहं न कृत्वा पश्चात्तापाद्धतोऽयमस्माभिरप्रीणितएव प्राणान् प्रादादित्यनुशयात् दाहमाप । प्रियभृत्यमरणादप्य सम्मानितमरणमेव स्वामिनोदुःसहदुःखहेतुरासीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्येति । अर्द्धचन्द्रेण बाणेन लूने छिन्ने तथापि क्रोधेन दष्टौ ओष्ठौ यैस्ते दन्ता यस्य तस्मिन् अन्यस्य योधस्य वक्त्रे आरादनतिदूरमुत्प्लुत्य । आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । भूयः पुनरपि कण्ठस्य

सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कबन्धा
द्भूयो बिभ्ये वल्गतः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥
तूर्यारावैराहितोत्तालतालै
र्गायन्तीभिः काहलं काहलाभिः ।
नृत्ते चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं
काये कूजन्कम्बुरुच्चैर्जहास ॥ ५४ ॥

छेदः छिन्नदेशः तत्र लीने स्थिते सति वल्गतो नृत्यतः सासिः पाणिर्यस्य तस्मात्कबन्धादपमूर्द्धकलेवरात् । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमी । सैन्यैर्बिभ्ये भीतम् । भावे लिट् । लूनस्यापि वल्गस्य पुनः स्वस्थानपातित्वाद्वल्गनासिधारणाभ्यां कबन्धादप्यकबन्धभ्रान्त्या सर्वे बिभ्युरित्यर्थः । अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५३ ॥

तूर्यारावैरिति । आहिताः सम्पादिताः उत्तालाः प्रस्फुटाः तालाः करपुटादिक्रियामानानि येषु तैः । तालः कालक्रियामानमित्यमरः । तूर्यारावैर्मृदङ्गादिवाद्यघोषैस्तथा काहलं भृशं गायन्तीभिः ध्वनन्तीभिः काहलाभिः शुष्कैर्वाद्यविशेषैश्च करणैः । काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलाः काहलः खलइति विश्वः । काये अपमूर्द्धि कलेवरे । अतएव चक्षुःशून्यो दृष्टिरहितः हस्तप्रयोगोयस्मिन् कर्म्मणि तत्तथा नृत्ते नृत्यति सति । कर्त्तरि क्तः । कूजन् ध्वनन् कम्बुः शङ्खस्तटस्थइवेत्यर्थः । उच्चैस्तरां जहास । दृष्टिशून्याभिनयस्य नाट्यशास्त्रविरोधात् अट्टहासमकरोदित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । अङ्गैरालापयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् । दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं पादाभ्यां तालनिर्णयइति नाट्यविदः ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्तम्भङ्गभाजि स्वसैन्ये
तुल्यम्मुक्तैराकिरन्ति स्म कञ्चित् ।
एकौघेन स्वर्णपुङ्खैर्द्विषन्तः
सिद्धामाल्यैः साधुवादैर्द्वयेऽपि ॥५५॥
बाणाच्छिन्नारोहशून्यासनाना
माक्रान्तानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् ।
संरब्धानाम्भ्राम्यतामाजिभूमौ
वारी वारैः सस्मरे वारणानाम् ॥५६॥

प्रत्यावृत्तमिति । स्वसैन्ये भङ्गभाजि सति प्रत्यावृत्तमभ्यमित्रं कञ्चिद्वीरं तुल्यमेककालं मुक्तैः स्वर्णपुङ्खैः शरविशेषैः एकौघेन एकप्रहारेण द्विषन्तः आकिरन्ति स्म । सिद्धाः खेचराः माल्यैर्दिव्यमालाभिः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । आकिरन्ति स्म । द्वयेऽपि द्विषन्तः सिद्धाश्च साधुवादैः साधु साध्विति वाक्यैराकिरन्ति स्म । एतत्त्रितयमपि युगपत् प्रवृत्तमित्यर्थः । अत्र स्वर्णपुङ्खसुरमाल्यसाधुवादानां प्रकृतानामेव तुल्यकालैकौघप्रवृत्तिसाम्यादौपम्यावगमात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ५५ ॥

बाणेति । बाणैराच्छिन्नाः पातिताश्च रोहाः सादिनो येभ्यस्तानि अतएव शून्यानि रिक्तान्यासनानि आस्तरणानि येषाम् । अतएवान्यैः सैन्यैः परसैनिकैर्ग्रहीतुं प्रक्रान्तानामारब्धानां समन्तादवरुध्यमानानामित्यर्थः । अतएव संरब्धानां क्षुभितानाम् अतएव आजिभूमौ भ्राम्यताम् अनवतिष्ठमानानां वारणानां वारैर्वृन्दैः वारीबन्धनस्थानम् । वारः सूर्यादिदिवसे वारो वरणवृन्दयोः वारीकटीभबन्धन्योरिति विश्वः । सस्मरे स्मृता । तद्धर्म्मयोगादिति भावः । कर्म्मणि लिट् । अत्र शून्यासनत्वादीनां विशेषणगत्या वारीस्मरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

ग्र १

पौनःपुन्यादस्रगन्धेन मत्तो
मृद्नन्कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम् ।
पादे लग्नामन्त्रमालामिभेन्द्रः
पाशीकल्पामायतामाचकर्ष ॥ ५७ ॥

* कश्चिन्मूर्च्छामेत्य गाढप्रहारः
सिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य ।
उच्छ्वास प्रस्थिता तञ्जिघृक्षु
र्व्यर्थाकूता नाकनारी मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

पौनःपुन्यादिति । अत्र आयोधनोर्व्यां युद्धभूमौ पौनःपुन्यात्पुनः-पुनरावृत्तेरित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्य प्रातिपदिकाद्यर्थउपसङ्ख्यानमिति टिलोपः । अस्रगन्धेन रक्तगन्धाघ्राणादित्यर्थः । मत्तइभेन्द्रोमहागजः कोपाल्लोकं जनं मृद्नन् क्षुभ्नान् पादे लग्नाम् ईषदन्त्रमाम्नां पाशीकल्पां पाशबन्धनसदृशीम् । पाशस्त्वश्वादिबन्धनमिति विश्वः । बह्वादिभ्यश्चेति विकल्पादीकारः अभाषितपुंस्कत्वात् घरूपेत्यादिना ह्रस्वो न भवति । आयतां दीर्घां मालामाचकर्ष । पाशी कल्पेत्यत्र तद्धितगता पूर्णोपमा ॥ ५७ ॥

कश्चिदिति । गाढःप्रहारोयस्य सः कश्चिद्वीरोमूर्च्छामेत्य वारणस्य शीतैः शीकरैः पुष्करतुषारैः सिक्तः सन् उच्छ्वास उज्जीवति स्म किन्तु तं मूर्च्छामागतं जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । प्रस्थिता तं वरीतुमागतेत्यर्थः । नाकनारी व्यर्थाकूता तदुज्जीवनाद्विफलमनोरथा सती मुमूर्च्छ । अत्राकूतवैयर्थ्यस्य विशेषणगत्या नाकनारीमूर्च्छाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्यते ॥ ५८ ॥

* लूनग्रीवात्सायकेनापरस्य
द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः।
त्रेसे मुग्धैः सैंहिकेयानुकारा
द्रौद्राकारादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥५९॥

* वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचि
द्रन्तुन्तूर्णम्मेरुकुञ्जञ्जगाम।
त्यक्त्वा नाग्नौ देहमेति स्म याव
त्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

लूनग्रीवादिति। अपरस्य सायकेन लूनग्रीवाच्छिन्नकण्ठात् अत-एव द्यामाकाशं प्रति आशु उच्चैरुत्पतिष्णोरुत्पतनशीलात्। अलङ्कृ-ञित्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः। अतएव सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैंहिकेयोराहुः। तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयोविधुन्तुदइत्य-मरः। स्त्रीभ्योढक्। तमनुकरोतीति तदनुकारात्तत्सदृशादित्यर्थः। कर्मण्यण्प्रत्ययः। रौद्राकारात् भीषणाकृतेरस्य वीरस्य आननात् मुग्धैः सुन्दरैः अप्सरसां वक्त्रैरेव चन्द्रैस्त्रेसे त्रस्तम्। भावे लिट्। अत्र राहुहेतकत्वास्य चन्द्रएव सम्भवादक्त्रचन्द्रैरिति रूपकं सिद्धं तस्य सैंहिकेयानुकारादिति स्पष्टोपमापेक्षत्वात् सङ्करः॥ ५९॥

वृत्तमिति। काचिदमरनारी युद्धे वृत्तं वृतम्। वृतेऽतीते दृढेख्याते वर्त्तुलेऽपि वृत्तं वृतवदिति विश्वः। शूरमाश्लिष्य रन्तुं तूर्णं मेरोः कुञ्जङ्कुहरञ्जगाम। यावत्तद्वियोगासमर्था तद्विरहासहा पत्नी सद्यो-ऽग्नौ देहं त्यक्त्वा नैति स्म नाजगाम। अत्र मेरुकुञ्जासम्बन्धेऽपि सम्ब न्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ ६०॥

*त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था
वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुः।
प्राप्याखण्डन्देवभूयं सतीत्वा
दाशिश्लेष स्वैव कञ्चित्पुरन्ध्री ॥६१॥

* स्वर्गं वासङ्कारयन्त्या चिराय
प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या।
कश्चिद्भेजे दिव्यनार्य्या परस्मिन्
लोके लोकम्प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥६२॥

त्यक्तेति। संयुगे युद्धे त्यक्तप्राणं कञ्चिद्वीरं हस्तिन्यां तिष्ठतीति हस्तिनीस्था करिणीमारूढ़ा सती वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुर्गतप्राणा। स्वैव पुरन्ध्री स्वभार्य्यैव सतीत्वात्पतिव्रतात्वादखण्डमक्षयं देवभूयं देवत्वम्। भुवोभावे इति क्यप्। प्राप्याशिश्लेष। स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव पतिसालोक्यनिदानं नाग्निप्रवेशादिकमिति भावः। अत्र सतीत्वस्य विशेषणगत्या देवभूयहेतुत्वानुक्तेर्नैकाव्यलिङ्गमतिशयोक्त्यादिकं तु यथासम्भवमूह्यम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गं इति। कश्चिद्वीरश्चिराय चिरकालं स्वर्गेवासम्। शयवासवासिष्वकालादिति विकल्पादलुक्। कारयन्त्या अनुभावयन्त्या अहन्यहनि प्रत्यहम्। नपुंसकादन्यतरस्यामित्यव्ययीभावे समासान्तष्टच्प्रत्ययः अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्त्वुक्तम्। प्रत्यग्रत्वं नूतनत्वं धारयन्त्या परप्रेमास्पदत्वादिति भावः। लोकं प्रीणयन्त्या अद्भुतत्वं प्रापयन्त्या। प्रीञोण्यन्ताल्लटः शतरि ङीप्, धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुगागमः। दिव्यनार्य्या परस्मिँल्लोके इहलोके कीर्त्त्या च भेजे प्राप्तः।

गत्वा नूनं वैबुधं सद्म रम्य
मूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा ।
भूयोदृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
साधीयस्ते यद्रणायाद्रियन्ते ॥ ६३ ॥
कश्चिच्छस्त्रापातमूढोऽपवोढु
र्लब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।
व्यावर्त्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चै
स्त्यक्तस्त्रात्मा का च लोकानुवृत्तिः॥ ६४ ॥

भजेः कर्मणि लिट् । रणमरणाल्लोकद्वयमपि जिगायेत्यर्थः । अत्र दिव्याङ्गनाकीर्त्त्योः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्वेति । मूर्च्छाभाजामन्तरात्मा जीवः रम्यं वैबुधं सद्म दिव्यभवनं गत्वा आजगाम । मूर्च्छासमये सुरलोकरामणीयकं दृष्ट्वा आजगाम । नूनमुत्प्रेक्षायाम् । कुतः यद्यस्मात्प्राप्तसंज्ञाः लब्धबोधाः सन्तः दृष्टप्रत्ययाः दृढविश्वासाः भूयः पुनरपि साधीयोगाढ़तरम् । गाढ़ादीयसुनि अन्तिकबाढ़योर्नेदसाधाविति साधादेशः । रणायरणं कर्त्तुमाद्रियन्ते उत्सेहिरे इत्यर्थः । कर्त्तरि लट् श्यन्प्रत्ययः । कथञ्चिदुज्जीवितानां पुनर्मृत्युप्राप्तिः श्रेयोदर्शनहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति । शस्त्रापातमूढः प्रहारमूर्च्छितः कश्चिद्वीरश्चेतनां संज्ञां लब्ध्वा अपवोढुर्मूर्च्छासमये युद्धभूमेरपनेतुः सख्युर्मित्रस्योच्चैः क्रोशतः आगच्छागच्छेत्याक्रोशति । षष्ठी चानादरे इति षष्ठी । क्रोशन्तमनादृत्येत्यर्थः । भूयः पुनरपि आहवाय रणाय व्यावर्त्तिष्ट । आत्मा

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाक्षय्य दूरा
दासन्नत्वात्कौचिदेकेषुणैव ।
अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा
दूर्ध्वाविव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्
हन्तुं लोलं वारयन्तः स्ववर्गम् ।
जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥

देहस्त्यक्तव्य तथाहि लोकानुवृत्तिश्च का नैवेत्यर्थः सुहृज्जनानुरोधस्तु हितानर्थिनः परिच्छेत्तुं दुर्घेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्काविति । शत्रुणा दूरादाकृष्यासन्नत्वात्तयोरित्यर्थः । सन्निकृष्टत्वादेकेषुणैव भिन्नोरस्कौ विदारितवक्षसौ कौचिद्वीरावन्योऽन्यावष्टम्भएव सामर्थ्यं तस्य योगात्स्वभावादूर्ध्वाविव ऊर्द्धं तिष्ठन्ताविव स्वर्गतावपि मृतावभूताम् अपिस्वार्थः । तत्र मृतयो रूर्द्धावस्थानासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति । अन्ये वीराअस्त्रैर्भिन्नान् विदारितान् अतएव मोहभाजोमूर्च्छाभाजोमूर्च्छागतानभिजातान् कुलीनान् । अभिजातः स्थितौ न्याये कुलीनप्राज्ञयोरपीति विश्वः । हन्तुं लोलम् उत्सुकं स्ववर्गं वारयन्तः जीवं गृहीत्वा जीवग्राहं ग्राहयमासुः जीवमेव ग्राहयामासुरित्यर्थः । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहइति णमुल्प्रत्ययः कषादित्वादनुप्रयोगः । जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तरन्यासेनाह तथाहि योग्येन जनेन हेतुना कस्य पुंसोऽर्थः कीर्त्यादिप्रयोजनं न स्यात्

भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ
पर्य्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि ।
आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य
स्थालीनीव स्थापितानि स्म भान्ति ॥ ६७ ॥
रेजुर्भ्रष्टा वक्षसः कुङ्कुमाङ्का
मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम् ।
हासाल्लक्ष्याः पूर्णकामस्य मन्ये
मृत्योर्दन्ताः पीतरक्तासवस्य ॥ ६८ ॥
निम्नेष्वोघीभूतमस्रक्षताना
मस्रं भूमौ यच्चकासाञ्चकार ।

स्यादेव सर्वस्यापीत्यर्थः अतोवीराणां रणेऽप्यतिपरिचिततरमेव ज्ञेयः । नार्त्तं नातिपरिचितमिति हननिषेधादिति भावः ॥ ६६ ॥

भग्नैरिति । भग्नैर्दण्डैर्हेतुना भग्नदण्डत्वादिति भावः । भूमौ पर्यस्तानि उत्तानपतितानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि पूर्णेन्दुप्रभाणि आतपत्राणि श्वेतच्छत्राणीत्यर्थः प्रेतराजस्यान्तकस्य आहाराय भोजनाय स्थापितानि विहितानि रौप्यस्थालीनि राजतभाजनानीव भान्ति इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

रेजुरिति । व्यसूनां मृतानां पार्थिवानां वक्षसो भ्रष्टाः पतिताः कुङ्कुमाङ्काः कुङ्कुमारुणिता इत्यर्थः । मुक्ताहाराः पूर्णकामस्य सकलराजकसंहारात्सफलमनोरथस्य अतएव पीतं रक्तमेवासवं येन तस्य मृत्योः हासादट्टहासाल्लक्ष्याद् दृश्याद्दन्ता रेजुरिति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

निम्नेष्विति । भूमौ निम्नेषु निम्नस्थलेषु ओघीभूतं राशीभूतम् अस्र-

रागार्थन्तत्किन्नु कौसुम्भमम्भः
संव्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ॥ ६९ ॥

रामेण त्रिःसप्तकृत्वो ह्रदाना
ञ्चित्रञ्चक्रे पञ्चकं क्षत्रियास्रैः ।
रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मिन्
सङ्ख्येऽसङ्ख्याः प्रावहन्द्वीपवत्यः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिञ्जितास्त्रै
राविध्याधः शातशस्त्रावलूनाः ।

क्षतानां सम्बन्धि यदसृक्संरक्तं चकासाञ्चकार दिदीपे । चकासृ दीप्ताविति धातोर्लिट् कास्यनेकाच आम् वक्तव्यमित्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः । तदस्रमन्तकान्तःपुरस्य क्षतान्तावरोधस्य संव्यानानामुत्तरीयाणां रागार्थं रञ्जनार्थं कुसुम्भस्येदं कौसुम्भं अम्भः किं नु कुसुम्भद्रवो नु वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

रामेणेति । रामेण भार्गवेण सामर्थ्यात् त्रीन् वारान् त्रिः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्प्रत्ययः । त्रिरावृत्ताः सप्त त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारानित्यर्थः । सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच्प्रत्ययः । क्षत्रियास्रै राजन्यरक्तैः चित्रमद्भुतं ह्रदानां पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकम् । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु इति सङ्ख्यार्थे कन् प्रत्ययः । चक्रे कृतं तस्मिन् सङ्ख्ये युद्धे । मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः । क्षणादेव रक्तैरेवाम्भोभिः असङ्ख्या द्वीपवत्यो नद्यः प्रावहन् प्रासरन् रामेण बहुकालेन च स्यमन्तपञ्चकाख्यं ह्रद पञ्चकमेव कथञ्चित् कृतम् । अत्र तु क्षणमात्रेणासङ्ख्या नद्यः प्रवृत्ता इत्युपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादिति । शिञ्जितास्त्रैरभ्यस्तास्त्रविद्यैरस्त्रिभिरायुधीयैः

कूर्मौपम्यं व्यक्तमन्तर्नदीना
मैभाः प्रापन्नङ्घ्रयोऽसृङ्मयीणाम् ॥ ७१ ॥
पद्माकारैर्योधवक्त्रैरिभानां
कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।
सोपस्काराः प्रावहन्नस्रतोयाः
स्रोतस्विन्योवीचिपृष्ठैस्तरद्भिः ॥ ७२ ॥
उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्टा
द्ध्याकाशं बभ्रमुः पत्रवाहाः ।

अधः रथानामधस्तादाविश्य प्रविश्य रन्ध्रानान्तात् बन्धनप्रदेशात् गुल्फदेशमधिकृत्येत्यर्थः । शातं शीतम् । शाच्छोरन्यतरस्यामिति विकल्पादीत्वाभावः । तेन शस्त्रेणावलूनाः छिन्नाः । इभानामिमे ऐभाः अङ्घ्रयश्चरणाः असृङ्मयीणां नदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तं कूर्मौपम्यं कमठोपमाम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । अतएवौपम्यादयः चातुर्वर्ण्यवदिति वामनः । प्रापन् प्राप्ताः । आपोलुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माकारैरिति । उच्चैर्वीचिषु तरद्भिः प्लवमानैः पद्माकारैः कमलकल्पैर्योधवक्त्रैर्भटमुखैरिभानां कर्णेभ्योभ्रष्टैश्चामरैर्हंसैः सोपस्काराः सपरिकराः । सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सुडागमः । अस्रतोयाः रक्तजलाः स्रोतस्विन्योनद्यः प्रावहन् । अत्र रूपकोपमयोः सङ्करः सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पत्रिणः आमिषाय आमिषमत्तुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति

मूर्त्ताः प्राणानूनमद्याप्यवेच्छा
मासुः कायन्त्याजितादारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥
आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्त्राग्रनाद
मासैर्दूरादाशु तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः ।
आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै
र्जीवैः पश्चात्पत्त्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥

चतुर्थी । उत्क्रान्तानां मृतानाम् उपरिष्टादध्याकाशमाकाशे । विभ-क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वभ्रमुः भ्रेमुः । वा तॄफ्लभजत्रसामिति विकल्पा-देत्वाभ्यासलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । दारुणास्त्रैः घोरास्त्रैः कायं त्याजिताविसर्जिताः । त्यजेर्णयन्तात् द्विकर्मकात्कर्मणि क्तः । ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणामिति वचनात् । मूर्त्ताः मूर्त्तिमन्तः । प्राणा अद्ये-दानीमपि कायमवेच्छामासुः पूर्वाभिमानात् पुनः कायप्रवेशा पेक्षिणो-मूर्त्ताः प्राणाएव नूनमाराद्भ्रमन्तीत्युत्प्रेक्षार्थः । इजादेश्च गुरुम-तोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरनुप्रयोगः आम्प्रत्ययव-दित्यत्र कृञएवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् ॥ ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिरिति । दिक्षु पत्त्राग्रनादं पक्षान्तघोषम् आतन्वद्भि-र्विस्तृणद्भिर्दूरादाशु प्राप्तैरागतैरजीवन्त्यजीवैरचेतनैः । पचाद्य-जन्तेन नञ्समासः । पत्त्रिपूगैर्बाणव्रातैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः करणैः सैनिकानां रक्तमपायि पीतम् । पिबतेः कर्मणि लुङ् आतो-युक्चिण्कृतोरिति युगागमः । पश्चाज्जीवैश्चेतनैः पत्त्रिपूगैः पक्षि-सङ्घैः कर्तृभिस्तीक्ष्णैर्मुखाग्रैश्चञ्चुपुटैः करणैरपायि । अत्रोभयेषां पत्त्रिणां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयः श्लेषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजां यद्रणे संस्थितानां
मादत्तीव्रं सार्धमङ्गेन नूनम् ।
ज्वालाव्याजादुद्वमन्ती तदन्त-
स्तेजस्तारं दीप्तजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥
नैरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तरालं
दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाशितेन ।

ओजोभाजामिति । दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा दीप्तजिह्वा शिवा । रणे संस्थितानां मृतानामोजोभाजामोजस्विनाम् । अङ्गेन गात्रेण सार्धं यत्तीव्रं तिग्मं तेजआददभक्षयत् । अदेर्लङ् अदः सर्वेषामित्यडागमेऽदृत्तस्य आडजादीनामित्याडागमेऽङ्गस्य आटश्चेति वृद्धिः । तदन्तरन्तरेऽन्तरितं तेजोज्वालाव्याजान्मुखोल्काच्छलादुद्वमन्ती तारमुच्चैर्ववाशे रौति स्म । तिरश्चां वाशितं रुतमित्यमरः । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् अत्र व्याजाशब्देन ज्वालालापह्नवेन तेजस्त्वोत्प्रेक्षणे सापह्नवोत्प्रेक्षेति सर्वस्वकारः ॥ ७५ ॥

नैरन्तर्येति । नैरन्तर्येणाविच्छेदेन छिन्नं देहस्यान्तरालं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा बाणैः प्रोतं स्यूतम् अतएव दुर्भक्षस्य भक्षितुमशक्यस्य । कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः । योद्धुर्योधस्य सम्बन्धिमांसं ज्वालिना ज्वालावता वाशितेन रुतेन शिवानां वाशेन जिह्वा ज्वलतीति प्रसिद्धिः । आदीप्य प्रज्वाल्य । बाणदाहाय मांसपाकाय चेति भावः । अतएव पाकेनापूर्वोऽभिनवः स्वादो रुचिर्यस्य तत्तया शिवाभिर्गोमायुभिः । स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकादृत्यमरः । आदे ज्ञग्रसे भक्षितमित्यर्थः । लिट्यन्यतरस्यामिति विकल्पाददेर्घस्ला-

योद्वर्वाणप्रोतमादीप्य मांस
म्पाकापूर्वस्वादमादे शिवाभिः ॥७६॥
ग्लानिच्छेदी क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा
रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम् ।
स्वादुङ्कारङ्कालखण्डोपदंशं
क्रोष्टा डिम्बं व्यष्वणद्व्यस्वनच्च ॥७७॥
क्रव्यात्पूगैः पुष्कराख्यानकाना
मत्याशाभिर्मेदसोदारितानि

देशः । वाशितेच्छया जिह्वाज्वालादग्धेषु अप्रतिबन्धेन पाकरुचिरं जघसदित्यर्थः । अत्र पाकापूर्वस्वादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥

ग्लानीति । क्रोष्टा जम्बुकः क्षुत्प्रबोधाय ग्लानिच्छेदी खेदहारी शोषितोजारितः अजीर्णशेषोयेन तद्रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति रूपकम् । तत्पीत्वा स्वादुङ्कारं स्वादूकृत्य । स्वादुमीति णमुल् । कालखण्डेन यकृता उपदंशं कालखण्डमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः । कालखण्डयकृती तु समे इत्यमरः । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् । कालखण्डस्य दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि भुजिक्रियाकरणत्वात् तृतीयोपपदतया तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेनोपपदसमासः । डिम्बं कलेवरं व्यष्वणत् भुक्तवानित्यर्थः । वेः स्वनोभोजन इति षत्वम् । व्यस्वनदशब्दयच्चेति समुच्चयः । अभोजनार्थत्वात् षत्वं न ॥ ७७ ॥

क्रव्यादिति । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादोमांसभक्षकाः कङ्कगृध्रादयः । क्रव्ये चेति विट् प्रत्ययः । तेषां पूगैः कर्तृभिः मेदसोवशायाः । मेदस्तु वपा वशेत्यमरः । अत्याशाभिस्तृष्णाभिर्दारितानि मेदस्वित्वभ्रान्त्या

आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवस्य
न्कालो नूनं व्याददावाननानि ॥ ७८ ॥
कीर्णा रेजे साजिभूमिः समन्ता
दप्राणद्भिः प्राणभाजां प्रतीकैः ।
बह्वारम्भैरर्द्धसंयोजितैर्वा
रूपैः स्रष्टुः सृष्टिकर्मान्तशाला ॥ ७९ ॥

स्फाटितान्यानकानां तूर्य्याणां पुष्कराणि मुखानि । पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले इत्यमरः । प्राणिनः करितुरगादीन् प्रत्यवस्यन् अभ्यवहरन् । अभ्यवहारः प्रत्यवस्यनं भोजनं जग्धिरिति हलायुधः । कालोऽन्तकः आभीलानि भयङ्कराणि । आभीलं भीमकष्टयोरिति विश्वः । आननानि व्याददौ विजहार । आङोदोनास्यविहरण इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । यानि विदारितानि पुष्कराणि तान्येवाननानि । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७८ ॥

कीर्णेति । अप्राणद्भिरजीवद्भिः छिन्नत्वान्निष्प्राणैरित्यर्थः । अनुप्राणने इतिधातोर्लटः शत्रादेशः । प्राणभाजां प्राणिनां प्रतीकैरवयवैः । अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः । समन्तात्कीर्णा सा आजिभूमिः ईषदसमाप्तारम्भैरिति बह्वारम्भैः किं च दुर्दृष्टैरित्यर्थः । विभाषा सुपोबहुच् पुरस्तादिति बहुच्प्रत्ययः । तथार्द्धसंयोजितैरर्द्धसृष्टैश्च रूपैः आकारैः । रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये आकार श्लेषयोरपीति विश्वः । कीर्णा स्रष्टुः धातुः सृष्टिकर्मान्तशाला वा । सृष्टिकर्मणोनियतागारमिव रेजे इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

आयन्तीनामिति । इत्यमुक्तरीत्या अविरतरयमविच्छिन्नवेगं यथा तथा आयन्तीनामभिधावन्तीनामौद्धत्यभाजां प्रागल्भ्यभाजां राज्ञां समूहाद्राजकानि । गोत्राचेत्यादिना वुञ् प्रत्ययः । तेषामनीकिन्यः

आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्मिमद्भिः ।
आसीदोघैर्मुहुरिव महद्वारिधेरापगाना
न्दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥८०॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
सङ्कुलयुद्धवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥१८॥

सेनास्तासां राजकानीकिनीनाम् अलघुभिर्महद्भिरूर्मिमद्भिस्तरङ्गवद्भिः श्रीपतेः कृष्णस्य सैन्यैः समं सेनाभिः सह अपां समूहोऽआपम् । भिक्षादिभ्योऽण् । आपेन गच्छन्तीति आपगानामुक्तविशेषणविशिष्टानां वारिधेरोघैः प्रवाहैरिव कृतोगुरुतरध्वनिर्महाध्वनिर्यस्मिन् तन्महद्दोलायुद्धम् अनियतजयपराजय युद्धमुहुरासीत् । उपमा । मन्दाक्रान्ता वृत्तमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशतितमः अध्यायः । *

अथोत्तस्थे रणाटव्याममुहृद्वेणुदारिणा ।
नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षादग्निवद्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गे तुमुलं युद्धमभिधायेदानीमेकोनविंशतिसर्गे द्वन्द्वयुद्धमनुष्टुभेन छन्दसा चित्रबन्धेन वर्णयितुमारभते । अथेत्यादि । अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरम् । रणोऽटवीवेत्युपमित समासः । अग्निवदिति तद्धितौपम्यलिङ्गात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्यां रणाटव्याम् असुहृदः शत्रवोवेणवो वंशाइव । वेणुमस्करतेजनाइति वंशपर्यायेष्वमरः । तान्दारयति बलेनासुहृद्वेणु दारिणा वेणुदारिणा बाणात्मजेन । नृपाअङ्घ्रिपाः पादपाइव तेषामोघाः सङ्घास्तेषां संघर्षात् मत्सरात् श्लेषाच्च अग्निवदग्नितुल्यम् । तेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लिट् । अत्राग्निवदिति तुल्यार्थेन वतिना धर्मव्यवधाने सादृश्य प्रतिपादिना उपमानोपमेयसमानधर्म्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां चोपादानाच्छ्रेयमार्थी तद्धितगता पूर्णोपमा । सा च रणाटव्यादिसमासगतोपमासपेक्षेति सङ्करः । सर्गेऽस्मिन अनुष्टुभं वृत्तम् । पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतत् श्लोकस्य लक्षणमिति लक्षणात् । अत्रैकान्तरक्रमेण यमकाद्यन्यतमशब्दालङ्कारनियमः सर्वत्र यथासम्भवमर्थालङ्कारश्च तत्र यमकलक्षणमुक्तं दण्डिना । अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकन्तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादैर्यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्त-

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।
बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥
जजौजोजाजिजिज्जाजी तन्ततोऽतिततातितुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

॥ एकाक्षरपादः ॥

मध्यान्तमध्याद्याद्यान्तसर्वतद्दति । अत्रेदं समपादान्तं यमकं द्विपाद-यमकभेदः ॥ १ ॥

आपतन्तमिति । आपतन्तमाधावन्तम् अमुं वेणुदारिणं दूरात् ऊरीकृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषत्वेन सहानुगतसंप्रहारइत्यर्थः । बलो-बलभद्रः केसरी सिंहोमातङ्गं गजमिवावलोकयामास अनयोरिव तद-न्तरमिति भावः । अतोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजाविति । ततोऽवलोकनानन्तरं जजन्तीति जजाः योधाः । जज युद्धे पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौजोजा तामाजिं जयतीति जजौजोजाजिजित् । जयतेः क्विप् । जजतीति जाजी योधी । ताच्छील्ये णिनिः । अतिततानत्युद्धतान् अतितुदति अति-व्यथयतीति अतितुत् । तुदतेः क्विप् । भस्याभेवाभा यस्य स भाभो-नक्षत्रकान्तिः । नक्षत्रमृक्षं भं तारेत्यमरः । नास्तिभीर्येषां तेऽभियो-निर्भीकाः तानिभान् गजान् अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्विप् । तस्याः भासस्तेजसोभूः स्थानम् अभीभाभिभूभाभूः । अराः सन्त्येषामि-त्यरीणि चक्राणि तैः रीणन्ति गच्छन्तीति अरिर्योरथाः । री गति-श्लेषयोरितिधातोः क्विप् । तेषाम् ईरं प्रेरणं राति अरिरीररो-रथिकः । आतोऽनुपसर्गे कः । अरिः शत्रुर्बलभद्रः तं वेणुदारिणम् आर योद्धुमाससारेत्यर्थः । ऋ गताविति धातोर्लिट् द्विर्भावतोणलि वृद्धिः अभ्यासस्योरदत्वे अतआदेरिति दीर्घे पुनः सवर्णदीर्घः । भिन्नै-

भवन्भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।
निर्घातइव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥
रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ।
कोपादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥
दिशमर्कमिवावाचीं मूर्च्छागतमपाहरत् ।
मन्दप्रतापन्तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

काञ्चरपादाख्योऽनुप्रासभेदः भाभइत्युपमानुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्निति । लोकानां जनानां जगतां च । लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः । भयाय भवन् सम्पद्यमानः भयं जनयन्नित्यर्थः । क्लृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी च वक्तव्येति क्लृपेरर्थनिर्द्देशाच्चतुर्थी । आकम्पितमहीतलोभूकम्पं कुर्व्वन्नित्यर्थः । निर्घोषेण भीमोभयङ्करः तस्य बलभद्रस्य रथोनिर्घातइवापतत आधावत् । श्रौती पूर्णोपमा ॥ ४ ॥

रामइति । रिपुर्वेणुदारी आजिमहेषु रणोत्सवेष्विति रूपकम् । महउद्धवउत्सवइत्यमरः । विचक्षणे प्रगल्भे । विचष्टइति कर्त्तरि ल्युडिति न्यासकारः असनयोश्च प्रतिषेधोवक्तव्यइति चक्षिङः ख्याञादेशाभावः । रामे बलभद्रे शरान् आस चिक्षेप । अस्यतेर्लिट् अतआदेरित्यभ्यासदीर्घे सवर्णदीर्घः । कोपात्स रामएनं वेणुदारिणं शितया शातया । शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वम् । महेष्वामहेषुणा । पत्नी रोपइषुर्द्वयोरित्यमरः । विचक्षणे जघान । क्षणुहिंसायामिति धातोः कर्त्तरि लिट् । अभिन्नसमपादो नाम पादाभ्यासयमकभेदः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति । मूर्च्छागतं रामेषुपातान्मोहमुपगतम् । अतएव मन्दप्रतापमल्पप्रकाशं तं वेणुदारिणम् अवाचीं दक्षिणां दिशं प्राप्तम् ।

कृत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।
ससर्ज वक्त्रैः फुल्लाब्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥
उल्मुकेन द्रुममवाप्य सङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् ।
तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥
पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मी यया चापमुदायुधः ।
तयैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

अतएव मन्दप्रतापमर्कमिव सूतः सारथिरनूरुश्च आजेर्विहायसः आकाशादिवाजिविहायसद्रत्युपमितसमासः । भीष्ममपाहरत् अपसारितवान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वेति । प्रभावेन सह वर्त्तत इति सप्रभावा महानुभावा शिनेः सात्यकिपितामहस्य चमूः सेना । शाल्वोनाम चैद्यपक्षोराजा तस्य चमूं सेनां जितां कृत्वा जित्वेत्यर्थः । अतएव वक्त्रैर्मुखैः । येनाङ्गविकारइति तृतीया विकारस्यापि विकारत्वात् । फुल्लाब्जस्य प्रफुल्लारविन्दस्य सप्रभा समानप्रभा हर्षेण विकाशितवतीत्यर्थः । ऊर्जितामुदारां वाचं ससर्ज के यूयमस्मदग्रइत्याद्युच्चैर्जगर्ज जगादेत्यर्थः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७ ॥

उल्मुकेनेति । दिक्षु तेजः प्रभावं प्रकाशञ्च प्रकिरता विक्षिपता उल्मुकेन भागवतेन राज्ञा अलातेन च । सङ्कुचन्ती पत्रसम्पद्वाहनसम्पत्पर्णसम्पदिश्च यस्य तम् । सप्रतापं सपराक्रमं प्रकटतापसहितं च । द्रुमं द्रुमाख्यं राजानं वृक्षञ्च प्राप्यादीप्यत प्रजज्वले । भावे लङ् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरिति । रुक्मी भीष्मकात्मजोरुक्मिणीभ्राता । उदायुधः उद्यतायुधः सन् । यया वाचा पृथोराज्ञश्चापमध्यक्षिपत् धिगिदं वृथा

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनीकिनीः ।
कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥१०

दधानैर्घनसादृश्यं लसदायसदंशनैः ।
तत्रकाञ्चनसच्छाया सस्रजे तैः शराशनिः ॥११॥

॥ निरोष्ठ्यः ॥

नखांशुमञ्जरीकीर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ।
बभौ बिभ्रद्धनुःशाखामधिरूढशिलीमुखाम् ॥१२॥

कष्टमिति निनिन्द । अपगता मुद्यस्यास्तया अपमुदा निरुत्साहया तयैव वाचा युधोयुद्धादपगममपसरणं ययाच । मां त्वाहि पलायमानं शरणागतोऽस्मीति प्रार्थयामासेत्यर्थः । याचिः उभयपदी ॥ ९ ॥

सममिति । समं युगपत्समन्तत आपतन्तीरागच्छन्तीराज्ञां चैद्यपक्षाणामनीकिनीः सेनाः । कृष्णस्यापत्यं पुमान् कार्ष्णिः प्रद्युम्नः । अतइञ् । निम्नगाः नदीः सरस्वान् समुद्र इवैकोऽसहायः प्रत्यग्रहीत् प्रत्यवरुरोध ॥ १० ॥

दधानैरिति । लसन्ति आयसानि अयोमयानि दंशनानि वर्म्माणि येषां तः । तनुत्रं वर्म्म दंशनमित्यमरः । अतएव घनसादृश्यं कार्ष्णाय्यान्मेघसाम्यं दधानैस्तैस्तनिभैः तत्र कार्ष्णौ काञ्चन सच्छाया सुवर्णवर्णा शरएवाशनिः विद्युत्सस्रजे उत्सृष्टा । उपमारूपकयोः संसृष्टिः । ओष्ठ्यवर्णविरहान्निरोष्ठ्यं चित्रभेदः शब्दालङ्कारः ॥ ११ ॥

नखेति । नखांशवोमञ्जर्य्यइव ताभिः कीर्णां व्याप्ताम् अधिरूढाः शिलीमुखाबाणाअलयश्च यस्यां ताम् । अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः । धनुः शाखेव तां बिभ्रदसौ कार्ष्णिरुच्चकैरुन्नतस्तरुरिव बभौ ।

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यन्दधदानते ।
विध्यन्मुमोच न रिपूनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥
कृतस्य पूर्वचित्तिपैर्विजयाशंसया पुरः ।
अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥
या बभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।
धनुः स कर्षन्रहितमायासेनाससार ताम् ॥ १५ ॥

तरुरिवेति लिङ्गात्सर्वत्रोपमितसमासः । शिलीमुखेति श्लिष्टविशेषणे-यमुपमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति । अरिपूगानां शत्रुसङ्घानामन्तकः अरिपूगान्तकोऽसौ कार्ष्णिः भीमं भयङ्करं जन्यं युद्धं प्राप्य । युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः । आनते नम्रे सौजन्यं सौहार्दं दधत् न तु विध्यन् । न क्लीबं न कृताञ्जलिमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपक्षान् शरैर्विध्यन् प्रहरन् न मुमोच न ररक्षेत्यर्थः । संदंशयमकभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्येति । असौ कार्ष्णिः पूर्वचित्तिपैर्विजयाशंसया विजयाशङ्कया पुरोऽग्रे कृतस्य नियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा अनेकस्यानेकाकिनः ससहायस्येत्यर्थः । अन्यत्रानेकस्य बहुसङ्ख्यस्य बाणस्य बाणासुरस्य शरजातस्य च बाणैः खण्डनं छेदं चकार । अत्र बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतयोः श्लेषः ॥ १४ ॥

येति । या सेना कृतानेकमाया कृतबहुकपटा सती ससारतां सारवत्तां बभार तां सेनां स कार्ष्णिः धनुः कर्षन् धनुषा विध्यन्नित्यर्थः । आयासेन रहितमनायासं यथा तथा आससार अभियुक्तवानित्यर्थः बाणं भङ्क्त्वा तत्सेनां बभञ्जेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ओजइति । महौजामहाबलः प्रद्युम्नः उत्तमौजसोनाम राज्ञः

ओजोमहौजाः कृत्वाधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः।
कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम्॥१६॥
दूरादेव चमूर्भल्लैः कुमारो हन्ति स स्म याः।
न पुनः सांयुगीन्ताः स्म कुमारो हन्ति सस्मयाः॥१७॥
नीपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया।
उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषो न शिलीमुखाः॥१८॥

ओजस्तत्क्षणादेवाधः कृत्वाभिभूय आजौ युद्धे अमुख्यत्वमप्रधानत्वं कुर्वन् अथ वा अमुख्यत्वम् अमुख्यार्थत्वं तन्नाम्नः कुर्वन् नाम निजं प्रद्युम्ननामधेयं मुख्यतां प्रधानतां प्रसिद्धार्थताञ्चानयत्। प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्येति प्रद्युम्नइति स्वामी॥१६॥

दूरादिति। स कुमारः प्रद्युम्नः सस्मयाः सगर्वाः याश्चमूर्दूरादेव भल्लैर्बाणविशेषैर्हन्ति स्म जघान ताश्चम्वः पुनर्भूयः संयुगस्येमां सांयुगीङ्कुं पृथ्वीं रणभुवमित्यर्थः। गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः। न आरोहन्ति स्म नारूढ़ाः॥१७॥

निपीड्येति। तेन प्रद्युम्नेन तरसा बलेन कामं निपीड्य अनास्थया अनादरेण मुक्ताः। आर्त्तान परिहन्तव्यादिति निषेधेना बध्या इति जीवन्तोमुक्ताइत्यर्थः। अन्यत्र क्षिप्ताः विद्विषोविलक्षत्वं सत्रपत्वमाययुः। विलक्षस्तु त्रपान्वितइत्यमरः। शिलीमुखावाणास्तु विलक्षत्वं लक्ष्यभ्रष्टत्वं नाययुः। अत्र द्वयोरपि विलक्षत्वयोरभेदाध्यवसायादयं व्यतिरेकोविद्विषां शिलीमुखानां च प्रकृतत्वात्तुल्ययोगितोपम्याश्रितइति सङ्करः॥१८॥

तस्येति। समरे तस्य प्रद्युम्नस्यावदानैरत्युग्रकर्मभिः करणैः

तस्यावदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।
सुरैरशंसि व्योमस्थैः सह सारोमहर्षिभिः ॥१९॥
सुगन्धयद्दिशः शुभ्रमम्लानि कुसुमन्दिवः ।
भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥२०॥
सोढुन्तस्य द्विषोनालमपयोधरवारणम् ।
ऊर्णुनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥२१॥

सहसा सद्यः रोमहर्षिभिः रोमाञ्चवद्भिः व्योमस्थैः सुरैः महर्षिभिः सह सार्द्धं सारोबलमशंसि शंसितः ॥ १९ ॥

सुगन्धयदिति । दिशः सुगन्धयत् सुगन्धाः कुर्वत् । सुगन्धान्त-करोतीति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । शुभ्रं धवलम् अम्लानि म्लानिरहितं भूरि प्रभूतं कुसुमं दिवोऽन्तरीक्षात्तत्र प्रद्युम्ने अपतत् तस्मात्प्रद्युम्ना-द्यशः पूर्वोक्तगुणयुक्तं दिवमन्तरिक्षं प्रति उत्पपात । अत्र द्युप्रद्युम्नयोः कुसुमयशोभ्यामन्योऽन्योपकारजननादन्योऽन्यालङ्कारः । परस्परं क्रियाजननेऽन्योऽन्यमिति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुमिति । अपगताभयान्निवृत्तायोधानां रवाः सिंहनादा येषां ते अपयोधरवाः द्विषः शत्रवः तस्य कार्ष्णेः रणं सोढुं नालमशक्ताः । अतएव यशश्च अविद्यमानं पयोधराणां वारणं मेघप्रतिघातो यस्य तत् अपयोधरवारणं सत् द्यामूर्णुनाव मेघमण्डलं व्यलङ्घ्य स्वर्गमाच्छाद-यामासेत्यर्थः । ऊर्णोतेर्लिट् । अजादेर्द्वितीयस्येति द्वितीयस्याचो-द्विर्भावः । नुवङ्भावादाम्प्रतिषेधः । यमकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

कैशेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा विकल्पेन च कुसुम-लक्ष्मणा पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन तन्मयेनेत्यर्थः ।

केशप्रचुरलोकस्य पर्य्यस्कारि विकासिना ।
शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥२२॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।
सादरम्पृतनानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥२३॥

इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या झषध्वजम् ।
क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥२४॥

केशवत्प्रचुराः प्रभूताः लोकाः जनायस्मिन् तस्य युद्धस्य शिरोऽग्रभूमिः अन्यत्र केशैः प्रचुरस्य केशाढ्यस्य लोकस्य जनस्य शिरः मूर्द्धा शेखरेणापीडेनेव शिखामाल्यनेवेत्यर्थः । शिखास्वापीड़शेखरावित्यमरः । पर्य्यस्कारि परिष्कृत भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लिट् सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सुड़ागमः अड़भ्यासव्यवायेऽपीति नियमात्परिनिविभ्यइत्यादिना षत्वे सिचादीनां वाड़व्यवायेऽपीति विकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥

सादरमिति । सादरं साभिनिवेशं युद्ध्यमानापि सम्प्रहरन्त्यपि अरं द्रुतं हठादिति यावत् रसात् रणे रागात् हीयमाना अपकृष्यमाणा प्रद्युम्नमहिम्नेति भावः । अतएवात्र विरोधाभासोऽलङ्कारः । जहातेः कर्मणि लटः शानजादेशः । सा पृतना चैद्यसेना तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां तटस्थानामपि नराणां सादं निश्चेष्टतां राति ददातीति अन्यनरसादरम् । आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । दरं भयं दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे इत्यमरः । निन्ये नीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीन्याहुर्द्विकर्मणामिति वचनात् । विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति । इतीत्थं जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं झषध्वजं मत्स्यकेतुः प्रद्युम्नम् । पृथुरोमा झषोमत्स्यइत्यमरः । आलोक्य सद्यः क्रुद्धया

अहितानभि वाहिन्या स मानी चतुरङ्गया।
चचाल वलगत्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥२५॥

ततस्ततधनुर्मौर्वीविस्फारस्फारनिस्वनैः।
तूर्यैर्युगक्षये क्षुभ्यदकूपारानुकारिणी ॥२६॥

स का र ना ना र का स
का य सा द द सा य का
र सा ह वा वा ह सा र
ना द वा द द वा द ना ॥२७॥

॥ सर्व्वतोभद्रः ॥

सपत्न्यागमात्कोपितयेवेत्युत्प्रेक्षा। क्रुधा प्रद्युम्नाश्रितया रुषा कत्री चेदिभूपतिः प्रपेदे प्राप्तः तं विहायेति शेषः। कामिन्यः प्रायेण साहसिक्यः सपत्नीगन्धमसहमानाः सद्यः पुरुषान्तरमाश्रयन्ते इति भावः। विजयिनं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा सद्यश्चैद्यश्चुकोपेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अहितानिति। मानी अभिमानवान् स क्रुद्धश्चैद्यः वल्गन्तः प्लवमानाः कलभसमाः कलभप्रमाणाः अतएवानीचाउच्चास्तुरङ्गा यस्यां तया वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गया। चत्वार्य्यङ्गानि हस्त्यादीनि यस्यास्तया चतुरङ्गया वाहिन्या करणेन अहितानभिशत्रून् प्रति चचाल। कलभसमेत्युपमा यमकेन संसृज्यते ॥ २५ ॥

अथ कलापकेन सेनां वर्णयति। ततस्ततेत्यादि। ततश्चैद्य चलनानन्तरं ततानामाकृष्टानां धनुर्मौर्वीणां विस्फारैः स्फाराः प्रभूताः निस्वना येषां तैस्तूर्य्यैः युगक्षये कल्पान्ते क्षुभ्यन्तमुद्वेलन्तमकूपारं समुद्रमनुकरोतीति तदनुकारिणी सा सेनेत्युत्तरेणान्वयः। उपमा ॥ २६ ॥

सकारेति। पुनः कीदृशी। कारोवधे निश्चये च बले यत्ने इता-

लीलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ।
चिकीर्षुरुल्लसल्लोहवर्म्मश्यामा सहायताम् ॥२८॥

सा	से	ना	ग	म	ना	र	म्भे
र	से	ना	सी	द	ना	र	ता ।
ता	र	ना	द	ज	ना	म	त्त
धी	र	ना	ग	म	ना	म	या ॥२९॥

॥ मुरजबन्धः ॥ ॥ कालापकम् ॥

वपीति विश्वः । सकाराः सयत्नाः सोत्साहाः नाना नानाविधाश्च ये आराआरीणां समूहाः । भिक्षादिभ्योऽण् । तेषां काराङ्गतिभेदाः कायाविग्रहाश्च तेषां साद ददतीति साददाः नाशकारकाः सायका यस्यां सा तथोक्ता । रसेन रागेणाहवो यस्याः सा रसाहवा रणरागिणीत्यर्थः । वाहसाराणां वाहश्रेष्ठानां ये नादा हेषादिघोषास्तेषां वादं कलहं ददतीति वाददानि तैः सह कलहायमानानि वादनानि वाद्यानि यस्यां सा वाहसारनादवाददवादना । अतएव तेषां तुल्यतोक्तेरतिशयोक्तिः सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः । अतएव दण्डी । तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वत इति । उद्धारस्तु । चतुःषष्टिकोष्ठे चतुरङ्गबन्धे क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्कं विलिख्यानन्तरं पङ्क्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु प्रथमपादः सर्वतोवाच्यते । एवं द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ २७ ॥

लीलेति । लीलान्यसीनामेव कालियानां कृष्णसर्पविशेषाणां कुलानि यस्यां सा उल्लसद्भिर्लोहवर्मभिरयःकञ्चुकैः श्यामा अतएव यमस्यान्तकस्य सहायतां भ्रातृस्नेहादस्मिन् सेनासंहारे साहाय्यं चिकीर्षुः स्वयं साक्षात्स्वसा तस्यैव भगिनी यमुनेव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सा सेनेति । तारोऽत्युच्चैर्नादः सिंहनादो येषां ते जना यस्यां सा

धूतधौतासयः प्रष्ठाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभृताम्।
शौर्य्यानुरागनिकषः सा हि वेलानुजीविनाम्॥[३०]॥

तारनादजना अनामया अव्यथा सा पूर्वोक्ता सेना मत्ताधीरा अदुष्टाश्च नागा गजा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा गमनारम्भे रसेन रागेण अनारता अविरता आसीत् अविच्छिन्नरणरागाभूदित्यर्थः। मुरजबन्धः। तस्योद्धारस्तु। तिर्य्यग्रेखालिखेत्पञ्च नवोर्द्धास्तत्र पङ्क्तयः। अष्टकोष्ठास्ततस्तः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत क्रमात्। तत्राद्यद्वितितर्यांसु तुर्य्यविद्व्याद्यपङ्क्तिषु। आद्यद्वित्रिचतःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः। दृश्यते प्रथमः पादस्तुर्यस्यैवमेव हि। चतुर्थपङ्क्तिं प्राथम्यात्प्रथमावधिवीक्षणात्। द्वितीयाटावाद्यद्वित्रेग्रार्द्धितुर्य्ये त्रितुरीयके। तुर्य्यविद्व्योस्तृतीयाद्ये दृष्टव्योङ्घ्रिर्द्वितीयकः। तृतीयोङ्घ्रिर्द्वितीयान्त्ये आद्यसप्तमषष्ठयोः। द्वित्रिपञ्चमयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात्। तृतीयान्त्ये च लक्ष्योयमथान्यः क्रमउच्यते। आद्यान्त्ययुग्मयोः पङ्क्त्योश्चिन्त्योगोमूत्रिकाक्रमः। तत्रैकं द्वितयं द्वे च द्वयमेकमिति क्रमात्। यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः। स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत्। यद्वा प्रथमतुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योः स्वदनुक्रमात् द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये। व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये। व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च। दृष्टव्योहि तृतीयोऽङ्घ्रिरन्त्यकोष्ठचतुष्टये। विन्यासभेदास्त्वन्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि। विस्तरात्तु न लिख्यन्ते स्वयमूह्या विचक्षणैः॥ २९॥

धूतेति। क्षमाभृतां राज्ञां प्रतिष्ठन्त इति प्रष्ठाः अग्रेसराः। सुपिस्थ इति कप्रत्ययः प्रष्ठोऽग्रगामिनीति षत्वे ष्टुत्वम्। धूताः कम्पिताः धौताउत्तेजिताः असयो यैस्ते धूतधौतासयः सन्तः प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताः। समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ्। सा वेला अनुजीविनां प्रस्तजीविनां

दिवमिच्छन् युधा गन्तुं कोमलामलसम्पदम् ।
दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ॥ ३१ ॥
क्षतोरुवेगं युगपद्व्यजिगीषन्त सैनिकाः ।
विपक्षं बाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥

शौर्य्यानुरागयोः पुरुषकारस्वामिभक्त्योर्निकषः परीक्षास्थानं हि अतोऽप्येवं स्थातव्यं अन्यथा भीरुत्वं स्वामिद्रोहश्च स्यातामिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

दिवमिति । युधा युद्धेन कोमलास्सारवः अमलाः शीतोष्णादिदोषरहिताः सम्पदो यस्यास्तां कोमलामलसम्पदं दिवं स्वर्गं गन्तुमिच्छन् कः पुमान् अमलां धौताम् असिलतां दधानः अलसं पदं दधौ सर्वोऽपि निःशङ्कमाक्रमतेत्यर्थः । अत्र स्वर्गेच्छायाविशेषणगत्या निःशङ्कप्रस्थानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तद्यमकेन संसृज्यते ॥ ३१ ॥

क्षतेति । सेनायां समवेताः सैनिकाः सैन्याः । सेनायाः पाक्षिकष्ठक् । बाहुभिः परिघैरिव बाहुपरिघैः बाहुदण्डैः विपक्षं शत्रुं जङ्घाभिः प्रसृताभिः । जङ्घा तु प्रसृतेत्यमरः । इतरेतरमन्योऽन्यं सयूथीयमेव क्षतउरुर्महान् ऊर्वोश्च वेगो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा युगपद्व्यजिगीषन्त विजेतुमैच्छन् । अहमहमिकया योद्धुमधावन्नित्यर्थः । विपूर्वाज्जयतेः सन्नन्तात् लङि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदम् । अत्र विपक्षसयूथयोर्बाहुजङ्घयोश्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ३२ ॥

वाहनेति । ततोऽनन्तरं मानमभिमानम् अस्यति क्षिपतीति तस्मिन् मानास्ये पराहङ्कारहारिणि । कर्मण्यण् । मत्ताः सारगाः बलभाजश्च राजेभाः पगजा यस्मिन् मत्तसारगराजेभे साराजौ श्रेष्ठयुद्धे । आजेः पुंलिङ्गता ज्ञेया । भारी भारवान् पूर्णइहावतामुत्साहवतां जनानां ध्वनिर्यस्मिन् तत् भारीहावज्जनध्वनि यथा तथा न नमती-

वाहनाजनि मानासे साराजावनमा ततः ।
मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥ ३३ ॥
निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।
ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ ३४ ॥

॥ श्लोकप्रतिलोमयमकम् ॥

अभग्नवृत्ताः प्रसभादाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।
चक्रन्दुरुग्रकैर्मुष्टिग्राह्यमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

त्यनमा अभङ्गुरा । पश्चाद्युजन्तेन नञ्समासः । वाहना निर्वाहयितृत्वम् । ण्यासश्रन्थोयुच् । अजनि जाता सैनिकानामित्यर्थात् सिद्धम् । जनेः कर्त्तरि लुङि दीपजनेत्यादिना चिण् ॥ ३३ ॥

एतत्प्रातिलोम्येन श्लोकान्तरमाह । निध्वनन्निति । निध्वनन्तो बृंहन्तो जवाजवनाः हारिणो मनोहरा इभा यस्यां सा निध्वनज्जवहारीभा । ततो विस्तृतो मानवजो मनुष्यजातः आरासः कलकलो यस्यां सा ततमानवजारासा मानिनां मानवतां जनानामाहवो यस्यां सा मानिजनाहवा सेना रज्यतेऽनेनेति रागः क्रोधः स एव रसस्तस्मात् रागरसात् तमो मोहं भेजे क्रोधान्धाजनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकावृत्तेः श्लोकप्रतिलोमयमकम् । तदुक्तं दण्डिना । आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोममिति स्मृतमिति ॥ ३४ ॥

अभग्नेति । अभग्ना अभङ्गुरा वृत्ता वर्तुला याश्च यास्ताम् अभग्नवृत्ताः । विशेषणसमासः । अन्यत्राचलितचरित्राः । बहुव्रीहिः । मुष्टिग्राह्यं मुष्टिधार्यं मध्यं यासां ताः धनुर्लताः अन्यत्र मुष्टिमेयमध्याः यौवनेनोद्धतैर्दृष्टैर्दैत्यैश्च प्रसभाद्बलादाकृष्टाः सत्यः एकत्र गुणेष्वन्यत्र

करेणुः प्रस्थितोऽनेकोरेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।
करेऽणुः शीकरोजज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥३६॥
धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैरपि द्विपैः ।
सरोषसम्भ्रमैर्बभ्रे रौद्र एव रणे रसः ॥३७॥
न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥३८॥

कचेषु चेति भावः । उच्चैस्तरां चक्रन्दुष्टङ्कारध्वनिं चक्रुर्धनुर्लताश्चन्याश्च चुक्रुशुश्च । अत्र प्रस्तुतधनुर्लताविशेषणादप्रस्तुतधूर्त्ताक्रन्दितपतिव्रताप्रतीतेः समासोक्तिः तयाच आकर्षणस्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ ३५ ॥

करेणुरिति । अनेकोबहुः करेणुः करेणवः प्रस्थितः । जातावेकवचनम् । असङ्ख्याताः करिणोयोद्धुं ययुरित्यर्थः । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । सहस्रशोघण्टाः करिकण्ठस्था रेणुर्दध्वनुः । अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । करे पुष्करे अणुरल्पः शीकरोऽम्बुकणोजज्ञे । जातावेकवचनम् । करेष्वणवःशीकराजाता इत्यर्थः । जनेः कर्त्तरि लिट् । तेनाणुना शीकरेण रेणुः रजः शमं ययौ । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ ३६ ॥

धृतेति । धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररसएव रागोयैस्तैरपीति विरोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधित्वात् धृतसिन्दूररञ्जनैरित्यविरोधः । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः । शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्गकुसुमेऽपि चेति विश्वः । सरोषसम्भ्रमैः द्विपैः रणे । रौद्ररसएव क्रोधरसएव बभ्रे भृतः । कर्मणि लिट् ॥३७॥

नेति । भर्त्तृत स्वामिभ्यः प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्ती पूजासौजन्ये यैस्तेषु प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु रणे एकसर्गेषु नियतोत्साहेषु नियतनि-

बाणाहिपूर्णतूणीरकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।
गोधाश्लिष्टभुजाशाखैरभूद्भीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥
नानाजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ।
परानिहाऽऽहानिरापि तान्वियाततयाऽन्विता ॥ ४० ॥

॥ प्रतिलोमानुलोमपादः ॥

स्वयेषु वा । सर्गोस्तु सज्जनाध्यायस्वभावोत्साहनिश्चयाइति वैजयन्ती । पत्तिषु पदातिषु मानसम्प्रति पत्तीनां मानसेष्वित्यर्थः । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । भयं न तस्थौ पूर्वोपकारस्मारिणोरणाय निर्भीकाः प्रातिष्ठन्तेत्यर्थः । अन्यथा यस्तुभीतिपरावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते । यदस्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितम् । भर्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य त्विति निषेधस्मरणादिति भावः । अत्र मानसम्प्रतिपत्त्योर्विशेषणगत्या भयानवस्थानहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

बाणेति । रणमेवाटवी रणाटवी बाणैरिवाहिभिः पूर्णा तूणीरा-निषङ्गाएव कोटराः कुहरायेषान्तैः गोधास्तलाणि निहाकास्त्र । गोधा तले निहाकायामिति विश्वः । तलं ज्याघातवारणम् । ततोगोधाएव गोधाइति श्लिष्टरूपकम् । ताभिराश्लिष्टाः भुजाएव शाखायेषां तैर्धन्विभिर्धानुष्कैरेव शाखिभिर्वृक्षैर्भीमाभयङ्कराऽभूत् । समस्तवस्तुवर्णनात्सावयवरूपकम् ॥ २९ ॥

नानेति । इहास्यां नानाविधायाम् आजौ चित्रयुद्धे ओजसा तेजसा अवजानाना अवज्ञां कुर्वती । अकर्मकात्वेत्यात्मनेपदम् । जनौघैर्घना सान्द्रा जनौघघना बहुजनेत्यर्थः । अहानिरभया वियाततया वैयात्येन धार्ष्ट्येनान्विता धृष्टेत्यर्थः । धृष्टोधृष्णुर्वियातस्चेत्यमरः । सा चैद्यसेना

विषमं सर्व्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।
श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्बलम् ॥४१॥
संहत्या सात्वतां चैद्यम्प्रति भास्वरसेनया ।
ववक्ले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेन या ॥४२॥
विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।
नरेन्द्रमार्ग्गं रथ्येव पपात द्विषताम्बलम् ॥४३॥

तान् परान् अरीन् आप प्राप । अत्र प्रतिपादं पादार्द्धस्यैवावृत्तेरर्द्धपादप्रतिलोमयमकम् ॥ ४० ॥

विषममिति । तद्बलं चैद्यसेना सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः आदिग्रहणान्मुरजबन्धादिसङ्ग्रहः श्लोकैर्महाकाव्यं शिशुपालवधादिकमिव व्यूहैः सर्वतोभद्रादिभिरेव बलविन्यासैः । व्यूहस्तु बलविन्यासइत्यमरः । विषमं दुरवग्रहमभवत् । नगनगरादिवर्णनयुक्तलक्षणं महाकाव्यम् ॥ ४१ ॥

संहत्येति । भास्वरा तेजिष्ठा सेना यस्यास्तया भास्वरसेनया सात्वतां यदूनां संहत्या संघेन चैद्यं प्रति ववले प्रचेले । बलचलनेइतिधातोर्भावे लिट् न शसददवादीति वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । या यदूनां संहतिः स्वरसेन स्वभावेन योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा सञ्जातप्रतिभा या स्वयं रणकण्डूला सा पराहता कथं निवर्त्ततइति भावः ॥ ४२ ॥

अथ यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगं युग्मेनाह । विस्तीर्णमित्यादि । आयामवती द्राघीयसी लोललोकनिरन्तराचलज्जनसङ्कुला सा सेनेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सा यदुसेना विस्तीर्णं द्विषतां बलं नरेन्द्रमार्गं राजपथं रथ्या विशिखेव पपात सङ्जगाम । उपमानेऽपि विशेषणं योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति । कीदृशी सेना वारणैर्वाजिभिरचलैर्गभीरा दुरवगाहा

वारणागगभीरा सा साराऽभोगगणारवा।
कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥४४॥

॥ युग्मम् ॥

अधिनागप्रजविनोविकशत्पिच्छचारवः।
पेतुर्बर्हिणदेशीयाः शङ्कवः प्राणहारिणः ॥४५॥

वारणागगभीरा सा साराणां श्रेष्ठानां न भियं गच्छन्तीत्यभीगानां निर्भीकाणां गणानां जन्तुसङ्घानामारवो यस्यां सा सारा भीगगणारवा कारितारिवधा लब्धशत्रुवधा। रामो राज्यमकारयदितिवदत्र स्वार्थे णिच्। नाऽस्त्यासेधः प्रतिषेधो यस्यां सा नासेधा नञर्थेन नशब्देन बहुव्रीहिः। अनासेधा वा वारितारिका ईप्सितशत्रुका अनेनाहं योत्स्ये इति स्वयं वृतप्रतिभटेत्यर्थः। शैषिकः कप्प्रत्ययः। सा सेना पपातेति पूर्वेणान्वयः। अत्र प्रातिलोम्येन अर्द्धावृत्तेः अर्द्धप्रतिलोमयमकमेतत् लक्षणन्तूक्तं निध्वनदित्यादिश्लोकप्रतिलोमयमके ॥ ४४ ॥

अधीति। प्रजवन्तीति प्रजविनोऽतिजवनाः। प्रजोरिनिरिति इनिप्रत्ययः। विकशद्भिः पिच्छैः कलापैश्चारवः। अतएव ईषदसमाप्त-बर्हिणा बर्हिणदेशीया मयूरकल्पाः। ईषदसमाप्ताविल्यादिना देशी-यर्प्रत्ययः। प्राणहारिणः शङ्कवः शल्यायुधानि। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना इत्यमरः। नागेष्वधिनागम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गजेषु सर्पेषु च निपेतुः सर्पेषु बर्हिणा इवेत्यर्थः। अतएवोपमालङ्कारः। अहो-व्याहिगजानागाइति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तेति। विकसन् जृम्भमाणोध्मानोध्वनिर्यस्मिन् तद्यथा तथा साधने सम्प्रहारे प्रवृत्तेऽथ विषादिभिर्विषादरहितैर्विषाणिभिर्दन्तिभि-र्युधम् आप्य प्राप्य विकसत्प्रभूतं दानं मदोववृषे। युद्धारम्भे धनदानश्च

प्रवृत्ते विकसद्धानं साधने ऽप्यविषादिभिः ।
वदृषे विकसद्धानं युध माप्य विषाणिभिः ॥ ४६ ॥

॥ गोमूत्रिकाबन्धः ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धन्तः चलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।
आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥
केनचित्स्वासिनान्येषां मण्डलाग्रानऽवद्यता ।
प्रापे कीर्त्तिसुतमहीमण्डलाग्राऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

अन्यते सत्वसम्पन्नत्वात् साधनेऽपि अविषादस्याविरोधाद्विरोधाभासः । गोमूत्रिकाचित्रबन्धोऽयम् । वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करन्तद्विदोविदुरिति लक्षणात् । षोड़शकोष्ठद्वये पङ्क्तिद्वयेऽर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुरइति । तद्युद्धं पुरः प्रयुक्तैः गजादिभ्यः प्राक् प्रवर्त्तितैः । अन्यत्र गानात्पूर्वमुच्चारितैः चलितैः मण्डलचारिभिः अन्यत्र मुहुरावर्त्तितैरित्यर्थः लब्धशुद्धिभिः कातर्य्यकपटादिदोषरहितैरित्यर्थः अन्यत्राहतैरागानुगुणैरित्यर्थः पदातिभिः पत्तिभिः करणैः गान्धर्वं गानमालापैरालापिभिरिवाक्षरविशेषैरिवादीप्यताशोभत ॥ ४७ ॥

केनचिदिति । स्वासिना स्वखड्गेन अन्येषां मण्डलाग्रान् अवद्यता खण्डयता । द्यतेर्लटः शत्रादेशः । केनचिद्वीरेण कीर्त्तिसुतं यशोव्याप्तं महीमण्डलाग्रं भूपृष्ठं यस्याः सा कीर्त्तिसुतमहीमण्डलाग्रा अनवद्यता अनिन्द्यता प्रापे प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विहन्तुमिति । केनचिद्वीरेण विद्विषोविहन्तुन्तीक्ष्णोनिशितः परिष्कर्त्ता च खड्गः सुसंहतेः सुघटितात् सुष्टु सङ्गीभूताच्च परिवारात्को-

विहन्तुं विद्विषस्तीक्ष्णः सममेव सुसंहतेः ।
परिवारात्पृथक्चक्रे खड्गस्यात्मा च केनचित् ॥ ४९ ॥
अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्रा विलासिना ।
उद्गूर्णेन चमूस्तूर्णमतिमात्राविलाऽसिना ॥ ५० ॥
सहस्रपूरणः कश्चिल्लूनमूर्द्धाऽसिना द्विषः ।
तथोर्द्ध्व एव काबन्धीमभजन्नर्त्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

रात् परिजनाच्च । परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छेदे इति विश्वः । सममेव पृथक् चक्रे उद्धृतः । आत्मा च पृथक् चक्रे विभक्तः । खड्गमुत्कृष्य स्वसैन्यान्निर्गत्यारिमध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र खड्गात्मनोः प्रकृतयोः समानक्रियायोगात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ४९ ॥

अन्येनेति । अन्येन वीरेण विलासिना विलसनशीलेन उद्गूर्णेन उद्यतेन असिना खड्गेन मात्रं मानमतिक्रान्तातिमात्रा अपरिमिता अरीणां चमूः सेना तूर्णं शीघ्रम् अतिमात्रमत्यन्तमाविलाकलुषा अतिमात्राविला अत्याविला विदधे कृता ॥ ५० ॥

सहस्रेति । पृणातीति पूरणः । पॄ पालनपूरणयोः कर्त्तरि ल्युट् । सहस्राणां पूरणः पालयिता पूरयिता वा सहस्रपूरणः सहस्ररक्षी सहस्रहन्ता वा कश्चिद्भटः कबन्धस्तु सहस्रपूरणः सहस्रसङ्ख्यापूरकः सहस्रादेकः कबन्धोत्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । असिना खड्गेन द्विषो लूनमूर्द्धा लूनशत्रुमूर्द्धा । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । कबन्धस्तु द्विषोऽसिना लूनमूर्द्धा तथा कबन्धवदेवोर्द्ध्व एव तिष्ठते । कबन्धस्येमां काबन्धीं नर्त्तनक्रियामभजत् । विजयहर्षात्स्वयमपि कबन्धवन्ननर्त्तेत्यर्थः । अतएव सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाख्योनिदर्शनाभेदः । कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ॥ ५१ ॥

शस्त्रेति । शस्त्रव्रणमयानि तद्रूपाणि । स्वार्थे मयट् । तैरेव

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः ।
ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्करणभूषितः ॥ ५२ ॥
द्विषद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगोऽपरः ।
सिक्तस्त्रास्तैरुभयथा बभूवारुणविग्रहः ॥ ५३ ॥
भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधित महाहवे ।
दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥

श्रीमद्भिः शोभावद्भिरलङ्करणैरलङ्कारैर्भूषितोऽलङ्कृतः शस्त्रव्रणालङ्कृतइत्यर्थः । अन्यः कश्चित् अविद्यमाना लङ्का यस्याः सा अलङ्केति बहुव्रीहिः । अतएव स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । सा रणभूस्तस्यामुषितः स्थितोऽलङ्करणभूषितः । वसेर्निवासार्थात्कर्तरि क्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । रावणवत् ददृशे दृष्टः । सर्वाङ्गीनव्रणभूषणत्वेन रावणएवायं लङ्कासम्बन्धविरहात्तु व्यतिरेकइत्यर्थः । उपमाव्यतिरेकयमकानां सङ्करः ॥ ५२ ॥

द्विषदिति । द्विषद्विशसनम् । निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनमित्यमरः । तस्मिंश्छेदेनारिशस्त्रप्रहारेण निरस्तमूरुयुगं यस्य सः अतएवारक्तैरसृग्भिस्त्र सिक्तोऽपरोवीरः उभयथा उभाभ्यां प्रकाराभ्याम् । प्रकारे गुणवचनस्येति थाल् । अरुणस्यानूरोरिव अरुणोऽरुणवर्णश्च विग्रहोयस्य सोऽरुणविग्रहोबभूव । अरुणोऽर्कार्कसारथ्योरव्यक्तरागेऽव्यक्तेरक्तवर्णेऽन्यवदिति विश्वः । अत्रोरुच्छेदास्रसिक्तयोर्विशेषणगत्योभयथारुणविग्रहभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमुपमाश्लेषाभ्यां सङ्कीर्यते ॥ ५३ ॥

भीमेति । अम्भोधिसमे सागरसदृशे महान् आहवस्तस्मिन् महाहवे सम्यगेधितमहाः संवर्धिततेजाः अपरोवीरः दक्षप्रजापतेरयं दाक्षस्तस्मिन्दाक्षे हवे यज्ञे । हवोयज्ञे तथाह्वानइति विश्वः । समेधित-

दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात्प्रतिपक्षं गजाइव ।
परैर्निस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाः पदातयः ॥ ५५ ॥
रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ।
न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकासिनि ॥ ५६ ॥
यावन्न सत्कृतैर्भर्त्तुः स्नेहस्यानृण्यमिच्छुभिः ।
अमर्षादितरैस्तावत्तत्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

महाः सन्दीपिततेजाः शिवस्य कोपइव वीरभद्रइवेत्यर्थः । भीमतां भयङ्करताम् अधित धृतवान् । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । भियः षुक्वेत्यौणादिके मप्रत्यये भीमो भीष्मश्च । भीमादयोऽपादानइति निपातनादपादानार्थता । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

दन्तैरिति । परेषां निस्त्रिंशैः खड्गैर्निर्लूनकरवालाः छिन्नखड्गाः पादाभ्यामतन्तीति पदातयः पत्तयः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिकइण् पादस्य पदोऽज्यतिगोपहतेतिष्विति पदादेशः । कोपात् गजाइव प्रतिपक्षं शत्रुं दन्तैर्दशनैर्विषाणैश्च चिच्छिदिरे चिच्छिदुः ॥ ५५ ॥

रणइति । रभसोवेगहर्षयोरिति विश्वः । रभसेन वेगेन निर्भिन्नद्विपाः पाटितगजाः पाटविकानां पाटववताम् असयोर्यस्मिन् । पाटवशब्दान्मत्वर्थीयष्ठक्प्रत्ययः । विकासिनि प्रवृद्धे तत्र तस्मिन् रणे गतभीर्निर्भीकः । अतएव कश्चित्कोऽपि न विपपाट न पाटयामास न पलायत । अत्र गतभीकत्वस्य विशेषणगत्या अपलायन हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । द्विपदलनेऽपि रणे निर्भीकइति विरोधस्य यमकेन संसृज्यते ॥ ५६ ॥

यावदिति । सत्कृतैः स्वस्वामिना पूर्वसम्मानितैः अतएव भर्त्तुः स्नेहस्य स्वामिप्रेम्णः आनृण्यमनृणत्वमिच्छुभिर्योधैरिति शेषः । युधि

अयशोभिदुरा लोके कोपधामरणाहृते ।
अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणाहृते ॥५८॥

॥ समुद्गयमकम् ॥

स्खलन्ती न क्वचित्तैक्ष्ण्यादभ्यग्रफलशालिनी ।
अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥५९॥

जीवितं यावन्न तत्यजे त्यक्तं तावदितरैरसत्कृतैरमर्षादसत्कारक्रोधाज्जीवितं तत्यजे । अथ वाश्मान्पश्येति स्वामिनमुपालभ्य स्वयमेव प्राक् प्राणान् प्रजह्नुरित्यर्थः सत्कारादिविशेषणोत्थ काव्यलिङ्गं सुगमम् ॥ ५७ ॥

अथैवंविधानां मरणस्यैव कर्त्तव्यतामुपपादयति । अयश इति । अयः शुभावहोविधिरिति अयशोभी भाग्यवान् स चासौ दुरालोकस्तेजस्वित्वाद्दुर्द्धर्षश्चेति विशेषणसमासः । तस्मिन् अयशोभिदुरालोके कोपधाम कोपाश्रयः कुपितइत्यर्थः अयाप्य कोपे भीरुत्वापातात् । अतएव रणमाहृतः रणाहृतः रणार्थीत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । कोपधाम चासौ रणाहृतश्च तस्मिन् कोपधामरणाहृते लोके एवंविधे वीरलोके । अयशोभिदुरा स्वाम्यनादरनिमित्तापकीर्त्तिनिवर्त्तिका । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । उपधा उपायोमरणाहृते प्राणत्यागं विनेत्यर्थः । का न कापीत्यर्थः । अन्यारादितरर्त्तेइति पञ्चमी । अत्रायशोभित्वादीनां लोकविशेषणद्वारा तद्वर्त्तिनामुपजीविनामवश्यं जीवत्यागहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं यमकेन सङ्कीर्य्यते । समुद्गयमकभेदोऽयम् । अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्य भेदास्त्रयोमताइति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

स्खलन्तीति । शक्तिः प्रहरणं येषां तैः शाक्तीकैः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकइत्यमरः । शक्तियष्ट्योरीकगिति प्रहरणार्थे ईकक् प्रत्ययः । तैक्ष्ण्यात् नैशित्यात् क्वचिदपि न स्खलन्ती प्रतिहतिं न प्राप्नवती ।

आपदि व्याप्टतनयास्तथा युयुधिरे नृपाः ।
आप दिव्या पृतनया विस्मयञ्जनता यथा ॥६०॥
स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।
कार्मुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन् ॥६१॥

अभ्यर्ग्यं समर्थं यत् फलं शल्यं तेन शालते । अन्यत्र अभ्यर्ग्येणासन्नेन फलेन श्रेयसा शालतइति अभ्यर्ग्यफलशालिनी । लोहजा अयोमयी शक्तिरायुधविशेषः अमोचि शत्रुषु मुक्ता । शरीरजा शक्तिः सामर्थ्याख्या तु नामोचि । अतिव्यायामेऽप्यक्षीणा शक्तिकाएवायुध्यन्तेत्यर्थः । अत्र द्वयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ५९ ॥

आपदीति । नृपाः राजानः आपदि व्यसनेऽपि व्याप्टतनयाः प्रवृत्तनीतिकाएव सन्तः न तु आपदवश्येति भावः । पृतनया सेनया साधनेन । वाक्यान्तरस्थस्यापि पृतनाशब्दस्यात्रान्वयः चित्रे सोढव्यः । तथा तेन प्रकारेण युयुधिरे सम्प्रजह्रुः । यथा दिव्या जनता अन्तरिक्षवर्त्तिसिद्धविद्याधरसङ्घोविस्मयमाप । अमानुषं युद्धं चक्रुरित्यर्थः । अयञ्च पादाभ्यासयमकभेदः ॥ ६० ॥

स्वगुणैरिति । त्रिषु स्थानेषु मध्येषु नताः त्रिणताः शार्ङ्गाणि । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । गणिकावेश्याइव ताअपि त्रिणतामध्ये भ्रुवोश्च नतत्वात् । नालीकान् इषुविशेषान् । नालीकः शरशल्ययोरिति विश्वः । कार्मुकानिव । स्वगुणैर्ज्याभिः रूपलावण्यादिभिश्च । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती । आफलप्राप्तेराशल्यस्पर्शादाधनलाभाच्च आकृष्य कर्णान्तिकं नीत्वा वशीकृत्य च सहसा अमुचन् अत्याक्षुः । मुचे लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । अनेनैवोपमा ॥ ६१ ॥

वाजिनइति । द्रुतं व्रजन्तीति द्रुतवाजिनः शीघ्रगामिनः । व्रज-

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाजिनः।
वाजिनस्य शरामध्यमविशन्द्रुतवाजिनः ॥६२॥
पुरस्कृत्य फलम्प्राप्तैः सत्पक्षाश्रयशालिभिः।
कृतपुङ्खतया लेभे लक्षमप्याशु मार्ग्गणैः ॥६३॥
रक्तस्रुतिञ्जपाप्लूनसमरागामिषुव्यधात्।
कश्चित्पुरः सपत्नेषु समरागामिषु व्यधात् ॥६४॥

गताविति धातोर्णिनिः। वाजिनोऽश्वाः। वाजिनः पक्षवन्तः शराश्च पक्षोवाजस्त्रिषूत्तरइत्यमरः। समारब्धा नवा अपूर्वा आजिर्युद्धं येन तस्य समारब्ध वाजिनः शत्रुसैन्यस्य मध्यमविशन्। अत्र वाजिनां शराणाञ्च प्रवेशाख्यतुल्ययोगिताभेदोयमकेन संसृज्यते ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्येति। फलं शल्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय। अन्यत्र फलं लाभं पुरस्कृत्य सम्भाव्येत्यर्थः। प्राप्तै रागतैः सत्पक्षाश्रयेण साधु कङ्कादिपत्रग्रन्थनेन। अन्यत्र साधुसहायावलम्बनेन शालन्ते इति तथोक्तैः मार्गणैः सायकर्रार्थिभिश्च। मार्गणौ सायकार्थिनावित्यमरः। कृतपुङ्खतया सुबद्धकर्त्तरीकतया। मुखस्य कर्त्तरी पुंखइतिकोषः। लक्षं शरव्यम् अन्यत्र लक्षसङ्ख्यमपि धनं लेभे शतादिकं किमु वक्तव्यमिति भावः। लक्षं शरव्ये संख्यायामिति विश्वः। अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादर्थान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ६३ ॥

रक्तेति। कश्चिद्वीरः पुरोऽग्रे समरागामिषु समरमागतेषु सपत्नेषु इषुव्यधात् बाणप्रहारात्। व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्रत्ययः। जपाप्लूनसमरागां रक्तस्रुतिं रक्तस्रावं व्यधात् विहितवान्। दधातेर्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचोलुक्। उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ६४ ॥

रयेणेति। रणमात्मनइच्छन्तौ रणकाम्यन्तौ। काम्यच्चेति रणशब्दात्काम्यच् प्रत्यये सनाद्यन्तधातुत्वाल्लटि शत्रादेशः। रयेण दूरा-

रथेन रणकाम्यन्तौ दूरादुपगताविभौ।
गतासुरन्तरा दन्ती वरण्डकइवाभवत् ॥६५॥
भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे।
भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥६६॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न हस्तिनः।
युध्यमानायथा दन्तैर्भग्नैरापुर्विहस्तताम् ॥६७॥

डुपगतौ। इभावन्तरा इभयोर्मध्ये। अन्तरा अन्तरेण युक्तइति द्वितीया। गतासुर्मृतोदन्ती दैवान्मध्यवर्त्ती हस्तिकुणपइत्यर्थः। वरण्डकोऽन्तरावेदिरिवाभवत्। वरण्डकोऽन्तरावेदौ सन्दोहमुखरागयोरिति विश्वः। अभ्यासकाले काञ्चनवेदिमन्तर्द्धाय दन्तिनौ योधयत इति प्रसिद्धम्। उपमा ॥ ६५ ॥

भूरिभिरिति। भूरिभिः भूयोभिः भारिभिः पताकाभिस्तरणादिभारवद्भिः। मत्वर्थीयइनिप्रत्ययः। भियं रातीति भीरैः भयदैः। रा दाने आतोऽनुपसर्गे कः। भूभारैः महाकायत्वाद्भुवोरायमाणैः। भेर्यइव रेभन्ते ध्वनन्तीति भेरीरेभिभिः। रेभृ शब्द ताच्छील्ये णिनिः। अभ्राभैर्मेघमेचकैरिति चोपमाद्वयम्। अभीरुभिर्निर्भीकैः इभैर्गजैः इभाः प्रतिगजाः ताद्दशाइव अभिरेभिरे अभियुक्ताः। उपमानुप्रासयोः सङ्करः। द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ ६६ ॥

निशितेति। युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः हस्तायेषां सन्तीति हस्तिनः। हस्ताज्जाताविति इनिप्रत्ययः। यथा भग्नैर्दन्तैः विषाणैः विहस्ततां हस्तहीनत्वमितिकर्त्तव्यतामूढत्वञ्चापुः। विहस्तव्याकुलौ समावित्यमरः। तथा निशिताभिरसिलताभिर्लूनैश्छिन्नैर्हस्तैः शुण्डादण्डैर्विहस्ततां

निपीडनादिव मिथोदानतोयमनारतम् ।
वपुषामदयापातादिभानामभितोऽगलत् ॥६८॥

॥ असंयोगः ॥

रणाङ्गणं सरइव प्लावितम्मदवारिभिः ।
गजः पृथुकराक्वष्टशतपत्त्रमलोडयत् ॥६९॥
शरक्षते गजे भृङ्गैः सविषादिविषादिनि ।
कृतव्याजेन रुदितन्तत्रासीदतिसीदति ॥७०॥

नापुः हस्तेभ्योऽपि दन्तानां प्रहारसाधनत्वादिति भावः । अत्र हस्तस्याच्छेदे वैहस्त्यं न हस्तच्छेदेइति विरोधः प्रतिपत्तिमूढ़तया समाहितइति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

निपीड़नादिति । इभानां वपुषाम् अदयापातान्निर्दयाभियोगाद्धेतोः मिथोनिपीड़नादिव वस्त्रादिनिपीड़नादिवेत्युत्प्रेक्षा । अनारतमश्रान्तं दानतोयमभितोऽगलत् वस्त्रवत् निर्दया पातेऽपि मदातिरेकइति गजानामुत्साहातिशयोक्तिः । अत्र संयोगाभावादसंयोगश्चित्रभेदः । हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ६८ ॥

रणेति । गजोमदवारिणा प्लावितमुच्चितं रणाङ्गणं सरइव पृथुना करेणाक्वष्टानि शतपत्त्राणि अमितवाहनानि अन्यत्र कुशशयानि च यस्मिन् कर्म्मणि तत्तथा रणाङ्गणमलोडयत् उपाक्षोभयत् । श्लेषविशेषणेयमुपमा ॥ ६९ ॥

शरक्षते इति । गजे शरेण क्षते प्रहृते अतएव विषादिना विषादवता विषादिना यन्त्रा सह वर्त्तते इति तस्मिन् सविषादि विषादिनि तत्र रणे अतिसीदति अतिसन्ने सति क्षते सतीत्यर्थः । सदेर्लटः शत्रादेशः । भृङ्गैः कर्त्तृभिः । न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः । कृत-

अन्तकस्य पृथौ तल्प शयनीयद्दवाहवे ।
दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वम्मतङ्गजाः ॥७१॥

अ भी क म ति के ने द्वे
भी ता न न्द स्य ना श ने ।
क न त्स का म से ना के
म न्द का म क म स्य ति ॥७२॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

व्याजेन कृतच्छलेन रुदितं रोदनमासीत् । स्वाश्रयनाशदुःखाद्रोदनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा च कृतव्याजेनेत्यपह्नवपूर्वकत्वात्सापह्नवेति सर्वस्वकारः ॥ ७० ॥

अन्तकस्येति । अन्तकस्य मृत्योः सम्बन्धिनि शेतेऽस्मिन्निति शयनीये तल्पइव स्थितइत्यर्थः । कृतल्युटोबहुलमित्यधिकरणेऽनीयर् । पृथौ विशाले तत्राहवे मतङ्गजाः दन्तव्यसनाद्विषाणभङ्गाद्धेतोः मत्कुणत्वमीयुः मत्कुणाइव दृष्टाइत्यर्थः । सुप्तरक्तपायिनः खट्वाश्रयाः कीटविशेषामत्कुणाः । कालेऽप्यजातदन्ते च शय्याजन्तौ च मत्कुणः । तत्साद्दृश्याद्दन्ते तथात्वरूपकम् अन्तकस्य शयनीयइत्युत्प्रेक्षासापेक्षमिति सङ्करः ॥ ७१ ॥

अथ यमेनाह । अभीकेत्यादि । अभीका निर्भीका मतिर्यस्य तेनाभीकमतिकेन निर्भयचित्तेन । शैषिकः कप्प्रत्ययः । इद्धे दीप्ते । भीतानामानन्दस्य नाशने । नशेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । कनन्ती दीप्यमाना सकामा विजयित्वात्पूर्णकामा सेना यत्र तस्मिन् कनत्सकामसेनाके । पूर्ववत्कप् । मन्दकामकं मन्दोत्साहम् । पूर्ववदेवकप् । अस्यति निराकुर्वाणे रणइत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र सर्वतोभद्रवत्सर्व-

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्णम्भावमासुरम् ।
हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥७३॥

॥ युग्मम् ॥

येनाङ्कमूहे व्रणवत्सरुचा परतोमरैः ।
समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥७४॥

पादभ्रमणाभावात्पदार्द्धानामेव भ्रमणादर्द्धभ्रमकम्। उद्धारस्तु सर्वतोभद्रवत्स्यादेव ॥ ७२ ॥

दधत इति । रणे पूर्वोक्तप्रकारे अभीक्ष्णमत्यन्तं भीमं भयङ्करम् आसुरमसुरसम्बन्धिनं भावं पुरुषकारलक्षणम् । भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च दधतः दधाना अपि परैः शत्रुभिः अभिमुखाएव स्थिताः हताः वीराइति शेषः अतएव सुराणां भावं सुरभूयं सुत्वं देवत्वमुपाययुः । स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाइति स्मरणादिति भावः । भुवोभावे इति क्यप् । अत्रासुरभावेऽपि सुरभूयमुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यार्थान्तरत्वेन परिहाराद्विरोधाभासः ॥ ७३ ॥

येनाङ्कमिति । रुचा सह वर्त्तते यस्तेन सरुचा तेजस्विना येन वीरेण परतोमरैः शत्रुशस्त्रैः व्रणवत्सव्रणमङ्कमूहे ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट् सम्प्रसारणम् । खड्गत्सरौ खड्गमुष्टौ चापे च रतः खड्गत्सरुचापरतः खड्गेषुप्रहारेण युद्धं कुर्वन्नित्यर्थः । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । स वीरोऽमरैः समत्वं ययौ पौरुषेणेति भावः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७४ ॥

निपातितेति । निपातितावीरशय्याङ्कमिताः सुहृदादयोयत्र तत्तथोक्तम् । अभिमुखबन्धोरपि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र निपातिताः लक्षणाभावे शब्दसाधुत्वाय सूत्रकृता सूत्रस्वरूपेणोच्चारिताः

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।
पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥ ७५ ॥

अभावि सिन्धुा सन्ध्याभ्रसदृग्रुधिरतोयया ।
हृते योद्धुं जनः पांशौ स दृग्रुधि रतो यया ॥ ७६ ॥

विदलत्पुष्कराकीर्णाः पतच्छङ्खकुलाकुलाः ।
तरत्पत्ररथानद्यः प्रासर्पन्नृक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥

सुहृदादिशब्दायत्र तदित्यर्थः । अतएव तत्समराजिरं रणाङ्गणम् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् अष्टाध्यायीव्याकरणमिव । तेन प्रोक्तमिति छप्रत्ययः । धीरैर्धृष्टैरेवालोकि दृष्टम् । उभयत्रापि धीरैर्दुरवगाहत्वादिति भावः । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृत् । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति हृदयशब्दस्य हृद्भावोनिपातितः । स्वमस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः । स्वामिन्नैश्वर्ये इति मत्वर्थीय निपातः । पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलइत्यमरः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइति व्युत्पत्तन्तनिपाताः । बिभर्त्तीति भ्राता । नप्तृनेष्ट्रादिसूत्रादौणादिकोनिपातः ॥ ७५ ॥

अभावीति । सन्ध्याभ्रसदृक् सन्ध्यामेघसदृशं रुधिरमेव तोयं यस्यास्तया सिन्धुा रक्तनद्या अभावि भूतम् । भावे लुङि चिण् । यया सिन्ध्वा दृशोरुणद्धीति दृग्रुधि दृष्टिरोधके । रुधेः क्विप् । पांशौ रजसि हृते सति स जनोवीरलोकोयोद्धुं रतः उत्सुकः अभूदिति शेषः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलदिति । विदलद्भिर्विदीर्य्यमाणैः पुष्करैः करिहस्ताग्रैः अन्यत्र विकसद्भिः पद्मैराकीर्णाः व्याप्ताः । पतद्भिः शङ्खकुलैः ललाटास्थिसङ्घैः कम्बुसङ्घैश्चाकुलाः । तरन्ति प्लवमानानि पत्राणि वाहनानि रथाश्च अन्यत्र पत्ररथा अण्डजायासुताः रक्तवारिजाः-

अरुग्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।
रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥७८॥
चित्रञ्चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतह्रदम् ।
पयोदजालमिव तद्वीराशंसनमाबभौ ॥७९॥
बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।
अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्न रेणे हतदन्तिके ॥८०॥

धिरतोयजन्याः अन्यत्र रक्तानि वारिजानि यासु ताः नद्यः प्रासर्पन् प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनां च श्लेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति । अस्त्रक्षतिमान् अस्त्रप्रहारवान् जनोवीरजनोऽसृ-यक्तं जवसादनं जवस्य चेष्टावेगस्य सादनं सादकं यथा स्यात्तथा अव-मत नवयोर्मज्जवसयोर्मेदोरसयोरदनं भक्षकम् । कर्त्तरि ल्युट् । रक्षांसि च पिशाचाश्च रक्षःपिशाचम् । समाहारे द्वन्द्वैक वद्भावः । मुमुदे जहर्ष । अत्र मोदस्य वमनवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च यमकेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्रमिति । अपेतज्यैरपगतमौर्वीकैः । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणइत्यमरः । चापैश्चित्रं विचित्रं स्फुरन्ति रक्तान्येव शतह्रदाः शम्पा यस्मिन् तत् । शम्पा शतह्रदा ह्रादिनीत्यमरः । तत्प्रहतं वीरः आशं-स्यते अत्रेति वीराशंसनं भयङ्करा युद्धभूमिः । सा वीराशंसनं युद्ध-भूमिर्यातिभयप्रदेत्यमरः । पयोदजालमिवाबभौ ॥ ७९ ॥

बन्धाविति । इह सैन्ये बन्धौ विपन्ने मृते सति अनेकेन नरेण अनेकैर्नरैरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । तदन्तिके तस्य मृतस्य बन्धो-रन्तिके अशोचि किञ्च हतादन्तिनोयत्र तस्मिन् हतदन्तिके सैन्ये घण्टा-भिर्न रेणे न दध्वने । रणतेर्भावे लिट् । अत्र हतदन्तिकेइति विशे-

क्षत्तैः कीर्णा मही रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।
क्षुण्णलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥

युद्धमित्थं विधूतान्यमानवानभियो योगतः ।
चैद्यः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा ।
स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्त्वता ॥ ८३ ॥

प्रसङ्गत्या प्रबुद्धानामरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ८० ॥

क्षत्तैरिति । क्षत्तैः छिन्नैः दन्तिनां दन्तैर्गात्रैश्च कीर्णा मही रणभूमिः क्षुण्णाः पिष्टाः लोकासवो जनप्राणा यैस्तैः मृत्योर्मुसलोलूखलैः कीर्णेव रेजे । अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुलूखलमित्यमरः । अत्र मुसलोलूखलैरिति राजदन्तादिपाठेऽपि सर्वकूलाभ्रेत्यादिसूत्रादेव व्यभिचारज्ञापकात्परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति । मानवानभिमानवान् चैद्योयुद्धङ्कृतः प्राप्तः सन् इत्थं विधूताअभिभूताअन्ये चैद्यातिरिक्तामानवायैस्तान् । विधूतान्यमानवान् अभियः निर्भीकान् परानरीन् अभियोगतोऽभियोगादभ्यवरोधात् पराजिग्ये जिगायेत्यर्थः । विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् । सन्लिटोर्जेरिति कुत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाह । अथेत्यादि । अथ चैद्यजयानन्तरं वपुषा राजन् परः पुमान् अदृश्यतेति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्वपुस्तावच्चिभिर्विशिनष्टि । वक्षोमणेः कौस्तुभस्य छायया छुरितानि व्याप्तानि पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन । अतएव स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्नाः सङ्गतास्तडितो यस्य तेन तडित्वता मेघेनेव स्थितेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिननिलीनोल्ललनालिना ।
ललनालालनेनालं लीलालोलेन लालिना ॥ ८४ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।
दृष्टेन राजन्वपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥
विभावी विभवी भाभोविभाभावी विवोविभीः ।
भवाभिभावी भावावोभवाभावो भुवोविभुः ॥ ८६ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

नीलेनेति । पुनः कीदृशेन वपुषा नीलेन श्यामलेन तथा नालं नालरहितं यन्नलिनं तत्र निलीनाआसन्नाः उल्ललन्तीत्युल्ललनाश्चला-श्चालयोयस्य तेन अनालनलिननिलिनोल्लसनालिनामुखसौरभलोभप-रिभ्रमद्भ्रमरेणेत्यर्थः । ललनानां विलासीनीनां स्त्रीणां लालनेन उपलालनेन वशीकरणेनेत्यर्थः । अलमत्यन्तं लीलालोलेन क्रीड़ा-लोलुपेन लीलालानेनेति पाठे लीलानां विलासानामालानेनालये-नेत्यर्थः । लालयति भक्तानिति लालिनाभक्तानुकम्पिनेत्यर्थः । द्व्यक्षरा-नुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

अपूर्वयेति । किञ्च अपूर्वयैव अपूर्वसमागमयेव तत्कालसमागमे सकामया साभिलाषया विजयश्रिया चैद्यविरक्तयेति भावः । कटाक्षैर-पाङ्गैर्दृष्टेनालोकितेन वपुषा राजन् दीप्यमानः । अत्र प्रस्तुतजय-श्रीविशेषणसाम्यादप्रस्तुतानुरक्तमानिनी प्रतीतेः समासोक्तिः प्रतीय-मानाभेदाध्यवसायादपाङ्गनदर्शनोत्प्रेक्षा च ॥ ८५ ॥

विभावीति । विभावोऽस्यास्तीति विभावी प्रभावसम्पन्नः विभ-वोऽस्यास्तीति विभवी ऐश्वर्यवान् भस्याभेवाभा यस्य स भाभो नक्षत्र-

उपैतुकामैस्तत्पारन्निश्चितैर्य्योगिभिः परैः।
देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥८७॥

वदुज्ज्वलइत्यर्थः। विभां विशिष्टाभां भावयति सम्पादयति विश्वस्येति विभाभावी। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः। भुवोणयन्ताव् णिनिः। विना पक्षिणा वाति गच्छतीति विवः। पक्षिवाहनइत्यर्थः। आतोऽनुपसर्गे कः। विभीर्निर्भीकः। भवं संसारम् अभिभवतीति भवाभिभावी भक्तानां संसारनिवर्त्तकइत्यर्थः। भुवोणिनिः। भावान् जन्तून् अवतीति भावावः विश्वत्राता। भावोलीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति वैजयन्ती। अवतेः कर्मणि अण्। भवाभावोऽस्यास्तीति संसारदुःखैरस्पृष्टइत्यर्थः। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। भुवोभूमेर्विभुर्भर्त्ता ॥ ८६ ॥

उपैत्विति। एवम्भूतः परः पुमान् परमपुरुषोहरिः। तत्पारं तस्य हरेः पारम् अन्तमुपैतुकामैस्तं जिगीषुभिः। अन्यत्र दिदृक्षुभिरित्यर्थः। तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः। निश्चितैर्युद्धे कृतनिश्चयैरित्यर्थः। अन्यत्र निश्चिततत्त्वैः। सकर्म्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः। यद्वा पीतागावः विभक्ता भ्रातरइत्यादिवदूहयितव्यं स्फुटीकर्तं चैतत् घण्टापथे स वर्णिलिङ्गी विदितइत्यत्र। देहत्यागकृतोद्योगैर्मरणोद्यतैः। अन्यत्र मुमुक्षुभिरित्यर्थः। योगिभिः सन्नाहवद्भिरुपायवद्भिर्वा। अन्यत्र ध्यानवद्भिः। योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः। परैः शत्रुभिः। अन्यत्र परमयोगिभिः अदृश्यत परेभ्योऽतिष्ठतेत्यर्थः अन्यत्र साक्षात्कृतः। तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः। अर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव न श्लेषः अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाह। तमिति। घनया आनन्दसान्द्रया। अनस्तरुचा अक्षीणकान्त्या। सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुणेन यातया व्याप्तया।

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तया ।
यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

॥ गतप्रत्यागतम् ॥

विद्विषोऽद्विषुरुद्वीक्ष्य तथाप्यासन्निरेनसः ।
अरुच्यमपि रोगघ्नन्निसर्गादेव भेषजम् ॥ ८९ ॥

॥ युग्मम् ॥

विदितन्दिवि केऽनीके तं यातन्निजिताजिनि ।
विगदङ्गविरोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥ ९० ॥

॥ प्रतिलोमेनायमेवार्थः ॥

चारुस्तनया रम्यकुचया । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पादनीकारः । अनघया निर्दोषया तया प्रसिद्धया श्रिया रमया तरसा त्वरया श्रितमालिङ्गितं तं हरिमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्रापि प्रातिलोम्येनावृत्तेरर्द्धप्रतिलोमयमकम् । एतल्लक्षणन्तु प्रागेवोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विषइति । तं पूर्वोक्तं हरिम् उद्वीक्ष्य विद्विषः शत्रवः । अद्विषुः द्विषन्ति स्म । लङि द्विषश्चेति विकल्पेन झेर्जुसादेशः । तथापि द्विषन्तोऽपि निरेनसो निष्पापाः आसन् । द्वेषवीक्षणस्याघ्नेनोनिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेनाह । अरुच्यमिति । रोचतइति रुच्यम् । राजसूयेत्यादिना क्यबन्तो निपातितः । अरुच्यमरोचमानमपि भेषजमौषधम् । भेषजौषधभैषज्यानीत्यमरः । निसर्गात् स्वभावशक्तेरेव रोगं हन्तीति रोगघ्नम् आरोग्यकारि । हरिर्हरति पापानीति वचनादिति भावः । अमनुष्यकर्त्तके चेति टप्रत्ययः ॥ ८९ ॥

विदितमिति । किञ्च योद्धा वीरो यो हरिः नतिं परेषां नम्रतां

स्व

नियुज्यमानेन पुरः कर्म्मण्यतिगरीयसि ।
आरोप्यमाणोरुगुणम्भर्त्रा कार्मुकमानमत् ॥९१॥
तत्र बाणाः सुपरुषः समधीयन्त चारवः ।
द्विषामभूत्सुपरुषस्तस्याकृष्टस्य चारवः ॥९२॥

नैति नापति । नितरां जिता आजयो येन तस्मिन् निर्जिताजिनि अनेकाजिविजयिन्यपि अनीके सैन्ये । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । यातं योद्धुमागतम् । दिवि स्वर्गेऽपि विदितं प्रख्यातं विगदं निरामयं तं हरिं गवि भुवि । रोद्धारो जेतारः के न केऽपीत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्येतएव पदार्थवाक्यार्थाः । एतदपि श्लोकप्रतिलोमयमकमेव पदपदार्थादि संवादस्तु वैचित्रीविशेषः । लक्षणन्तु निध्वनदित्यत्रैवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ९० ।

नियुज्यमानेनेति । पुरोऽग्रे अतिगरीयसि कर्मणि रणकर्मणि अन्यत्र दुष्करे कचित्कृत्यवस्तुनि नियुज्यमानेन व्यापारयिष्यता आज्ञापयिष्यता च भर्त्रा स्वामिना आरोप्यमाणोऽधिक्रियमाणः उरुर्महान् गुणोज्या यस्मिन् तत् । अन्यत्र वर्ण्यमानसौन्दर्य्यादिकः । कर्म्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । कर्मण उकञ् । आनमत् गुणाकर्षणादाकुञ्चितकोटिकमभूत् । अन्यत्र प्रणतइत्यर्थः । अत्र प्रकृत कार्मुकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनियोज्यपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ९१ ॥

तत्रेति । तत्र कार्मुके शोभनानि पर्व्वाणि येषां ते सुपरुषः सुपर्वाणः । अतएव चारवोऽतिरम्या बाणाः समधीयन्त निहिताः आकृष्टस्य तस्य कार्मुकस्यारवश्च द्विषां सुष्ठु परुषः सुपरुषोऽतिकर्कशोऽभूत् । यमकविशेषालङ्कारः ॥ ९२ ॥

पश्चादिति । नराणां पुंसामिव पश्चात्कृतानां निषङ्गसङ्गि तया पृष्ठस्थापितानामपि अन्यत्रावधीरितानामपि । पत्रिणामिषूणां मध्ये

पश्चात्कृतानामथ्यस्य नराणामिव पत्त्रिणाम् ।
योयोगुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ ॥९३॥
प्रापे रूपी पुराऽरेपाः परिपूरी परः परैः ।
रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥९४॥
॥ द्व्यक्षरः ॥
दिङ्मुखव्यापिनस्तीक्ष्णान् ह्रादिनो मर्म्मभेदिनः ।
चिक्षेपैकक्षणेनैव सायकानहितांश्च सः ॥९५॥

इत्यर्थः । योयः पत्त्री नरश्च गुणेन ज्यया दाक्षिण्यादिना च संयुक्तः संबद्धः स स पत्त्री नरश्चास्य हरेः कर्णान्तं कर्ण समीपमाययौ आगतः गुणयोगादाकर्णमाकृष्टः अन्यत्रान्तिकमागत इत्यर्थः । श्लेषसङ्कीर्णोपमा ॥ ९३ ॥

प्रापइति । पुरा पूर्वं रूपी मत्स्यकूर्माद्यनेकरूपवान् अरेपाः निष्पापः परिपूरयति कामैर्भक्तानिति परिपूरी भक्तवरदः । पूरयतेर्णिनिः । परः परमपुरुषोहरिः परैः शत्रुभिः प्रापे प्राप्तः अवरुद्ध इत्यर्थः । अपरैरन्यैः शत्रुभिः कर्तृभिः अपारैरनन्तैरोपैरिषुभिः । पत्त्री रोपइषुर्द्वयोरित्यमरः । पुरोऽग्रे उपरि च पुपूरे पूरितः । पृणातेः कर्मणि लिट् । द्व्यक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ९४ ॥

दिगिति । स हरिर्दिङ्मुखव्यापिनो दिगन्तव्यापकान् । अतितीक्ष्णान् निशितान् क्रूरांश्च । ह्रादन्ते इति ह्रादिनः पक्षनादवतः सिंहनादवतश्च । मर्म्मभेदिनो मर्म्मस्थानविदारकान् सायकानिषून् अहितानरींश्च एकक्षणेनैव चिक्षेप निरास । अत्र सायकानामहितानां च प्रकृतानामेव तुल्यधर्म्मयोगादौपम्योपगमात्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ९५ ॥

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।
नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनीरदः ॥९६॥

॥ गूढचतुर्थः ॥

न केवलञ्जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः ।
मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैक्षि द्विषामपि ॥९७॥

लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।
कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल
॥९८॥ ॥ द्व्यक्षरः ॥

शरेति । शरवर्षी बाणवर्षी नीरवर्षी च । शरं नीरे शरो बाण इति विश्वः । महान् नादः सिंहनादो गर्जितं च यस्य स महानादः । स्फुरन्ती कार्मुककेतने धनुर्ध्वजौ यस्य सः । अन्यत्रेन्द्रचापचिह्न इत्यर्थः । नीलच्छविः श्यामकान्तिः । अस्य केशवस्य छलं कपटं यस्य सः नीरदः केशवच्छलनीरदो हरिमेघोऽसौ रेजे रणरङ्गात्सर्वोत्कर्षेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र छलशब्देन हरित्वापह्नवेन मेघत्वारोपणाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोपह्नवालङ्कारः । त्रिपाद्यन्तर्गतचतुर्थपादाक्षरत्वाद्गूढचतुर्थाख्यश्चित्रविशेषः शब्दालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

नेति । लघु शीघ्रं सन्धत्ते यस्तस्य लघुसन्धायिनस्तस्य हरेः धनुरेव केवलम् एकान्तात् मण्डलीकृतं शीघ्राकर्षान्नियमेन वलयीकृतं जनैर्नैक्षि । कर्मणि लुङ् । किन्तु द्विषां बलमपि मण्डलीकृतं त्रासादेकत्र पुञ्जीकृतमैक्षि । अत्र धनुर्बलयोः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ९७ ॥

युग्मेनाह । लोकेति । लोकानालोकते इति लोकालोकी तैर्लो-

अक्षितारासु विव्याध द्विषतः स तनुत्विषः ।
दानेषु स्थूललक्ष्यत्वं नहि तस्य शरासने ॥९९॥

॥ युग्मम् ॥

वररोऽविवरोवैरिविवारी वारिरारवः ।
विववार वरोवैरं वीरोरविरिवौर्वरः ॥१००॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

क्यद्गर्गी कलोमधुरभाषी कल्केन पापेन दम्भेन वा कलिलोन भवतीति अकल्ककलिलः । कल्कः पापाशये पापे दम्भेइति विश्वः । अलिकुलालकः अलिकुलनीलमूर्द्धज इत्यर्थः । कालोनीलवर्णः कालात्मकोवा नास्ति कला यस्य सोऽकलः निरंश इत्यर्थः अकलिरकलहः स्वयमकलहशीलइत्यर्थः । काले प्रलयकाले कोलकेल्यावराहलीलया किलति क्रीड़ति कोलकेलिकिलः । किलशब्दस्तु खल्वर्थे । विव्याधेत्युत्तरेण सम्बन्धः । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ ९८ ॥

अक्षीति । स पूर्वोक्तगुणविशिष्टोहरिः तनुत्वाणि एषां सन्तीति तनुत्विणोवर्मिणः । तनुत्वं वर्म दंशनमित्यमरः । तान् द्विषतः शत्रून् अक्षितारासु नेत्रकनीनिकासु विव्याध प्रजहार । तथा हि तस्य हरेः दानेषु वितरणेषु एव स्थूललक्ष्यत्वं विपुलविषयत्वम् । स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्यमरः । शरासने शरक्षेपे तु न किन्तु सूक्ष्मलक्ष्यत्वमेव अतोऽक्षितारावेधित्वमस्य युक्तमित्यर्थः । अतोवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ९९ ॥

वररइति । वरान् रातीति वररोवरप्रदः । रादाने आतोऽनुपसर्गे कः । अविवरोनिर्विवरोनीरन्ध्रः । वैरिणः शत्रून् विवारयति वैरिविवारी । वारीणि रातीति वारिरः । पूर्ववत्कः । तस्ये वार-

मुक्तानेकशरस्प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ।
तदीयन्धनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥१०१॥
राजराजीरुरोजाजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।
रेजारिजूरजोर्जोर्ज्जी रराजर्जुरजर्ज्जरः ॥१०२॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

वोयस्य स वारिरारवः । वरः श्रेष्ठो वीरः शूरः स कृष्णः । उर्वरा सर्वसस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके इत्यमरः । तस्यां भवः और्वरः पृथ्वीभवः रविरिव वैर वैरिणां वृन्दं विववार विवारयामास जघानेत्यर्थः । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०० ॥

मुक्तेति । मुक्तानेकशरं क्षिप्तबहुबाणम् । तस्य हरेरिदं तदीयं धनुः भूयसां द्विषां प्राणानहरत् । तथा हि अन्यस्य परस्य सजीवतां न सेहे । अथ वा अन्यस्य धनुषः सजीवतां सज्याकत्वं न सेहे । त्रिषु जीवति जीवः स्यान्मौर्व्यां स्त्रीति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजेति । न जायते इत्यजोऽटनादिः । अन्येष्वपि दृश्यते इति जनेर्डप्रत्ययः । न जीर्य्यते इत्यजरः अनन्तः । पचाद्यच् । नास्ति रजोयस्येत्यरजाः रजोगुणरहितः । रेजन्तीति रेजाः तेजिष्ठाः । रेजृदीप्तौ पचाद्यच् । ते च ते अरयश्च तेषां जूरोहिंसनं तेन जातं रेजारिजूरजम् । तदूर्ज्जं बलम् अर्ज्जयतीति रेजारिजूरजोर्जोर्ज्जी । अर्ज्जेर्णिनिः । ऋजुरार्जववान् । जर्ज्जरोनभवतीति अजर्ज्जरोदृढः स हरिः आजेरजिरे रणाङ्गणे राजराजीः राजश्रेणीः रुरोज बभञ्ज । रुज भङ्गे लिट् । अतएव रराज दिदीपे । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०२ ॥

उद्धतानिति । उद्धतान् दृप्तान् द्विषतः शत्रून् निघ्नतो हिंसतः ।

उद्गतान्द्विषतस्तस्य निम्नतोद्वितयं ययुः ।
पानार्थे रुधिरन्धातौ रक्षार्थे भुवनं शराः ॥ १०३ ॥
क्रूरारिकारी कोरेककारकः कारिकाकरः ।
कोरकाकारकरकः करीरः कर्करोऽर्करुक् ॥ १०४ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

जासिनिप्रहणेति सूत्रे निप्रेतिसङ्घातविपर्य्यस्तव्यस्तग्रहणोपदेशान्निहन्तेरशेषकर्मणि द्वितीयैव । तस्य हरेः शराः । पानार्थे धातौ पा पाने इति धातौ सति रुधिरं रक्षार्थे धातौ पा रक्षणे इति भुवनं जगच्चेति द्वितयं ययुः रुधिरमपिवन् भुवनमरक्षंश्चेति श्लेषार्थः । अत्र पानयोरभेदाध्यवसायेन रुधिर भुवनयोस्तुल्ययोगितालङ्कारः । तत्र पानार्थइत्यादिवाक्यस्य शत्रुवधेन भुवनमरक्षन्निति सूक्ष्मार्थगर्भत्वात् सौक्ष्म्यन्नाम गुणः । अतः सञ्जल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यतइति लक्षणात् ॥ १०३ ॥

अथ युग्मेनाह । क्रूरेति । क्रूरान् अरीन् किरति विक्षिपति इति क्रूरारिकारी । किरतेर्णिनिप्रत्ययः । कोर्भूमेरेककारकः एककर्त्ता । करोतेर्ण्वुल् । कारिकायातनाः करोति दुष्टानामिति कारिकाकरः । कारिका यातनावृत्त्योरित्यमरः । कृञोहेत्वित्यादिना ताच्छील्ये टच्प्रत्ययः । कारिकाः क्रियाः । धात्वर्थनिर्देशेण्वुल् । तत्करइति केचित् । कोरकाकारौ करौ यस्य स कोरकाकारकरकः कमलमुकुलरमणीयपाणिरित्यर्थः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । करिणोगजान् ईरयति क्षिपततीति करीरः । कर्मण्यण् । कर्करोरम्यकर्कशइत्यर्थः । अर्कस्येव रुक् यस्य सोऽर्करुगित्युपमा । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०४ ॥

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः।
अनेकमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥१०५॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारूदारोऽद्रिदूरदः।
दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद्दारुरादरी ॥१०६॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

एकेषुणा सङ्घतिथान् द्विषोभिन्दन्द्रुमानिव।
स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥१०७॥

विधातुमिति। भुवोभूमेर्लघिमानं लघुत्वं भारावतारणं विधातुमवतीर्णोऽपि भुवि जातोऽप्यसौ पूर्वोक्तगुणोभगवान् हरिः अनेकं बहुमरिसङ्घातं भूमिवर्द्धनं भूभारमकरोत् इति विरोधः हतमकरोदित्यविरोधः। अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

दारीति। दारी बहुदारवान्। भूमार्थे मत्वर्थीयः। दरेण भयेन दरिद्रोनिर्भीकः। दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रइत्यमरः। उदारोमहान् दाता वा। उदारोदातमहतोरित्यमरः। अद्रिवत् दुःखेन रद्यते दूरदोदुर्भेदोऽद्रिदूरदः। रद विलेखने खल् प्रत्ययः। अरौद्रः साधूनां सौम्यः रोदसीं रुणद्धीति रोदोरुत् विश्वव्यापी। रुधेः क्विप्। ददातीति दारुर्दाता। ददातेरौणादिको रुप्रत्ययः। आदरोऽस्यास्तीति आदरी सन्मार्गादरवान् स हरिः अरिरेव दारु काष्ठमरिदारु दूरादेव अददरत् दारयति स्म। दारयतेर्लुङि चङि अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामित्यभ्यासस्यात्वम्। अरिदार्विति रूपकमर्थालङ्कारोद्व्यक्षरानुप्रासश्च ॥ १०६ ॥

एकेषुणेति। स हरिरेकेषुणा एकेनैव शरेण सङ्घानां पूरणान् सङ्घतिथान् सङ्घशः स्थितानित्यर्थः। बहुपूगगणसङ्घस्य तिथगिति

शूरः शौरिरशिशिरैराशाशैराशु राशिशः ।
शराहः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८

॥ द्व्यक्षरः ॥

व्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुद्धः ।
मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेषान्न पत्त्रिणः ॥ १०९ ॥

तिश्यगागमादेश ज्ञापकादसङ्ख्यात्वेपि सङ्ख्यात् डट् प्रत्ययः । द्विषः शत्रून् द्रुमानिवेत्युपमा । भिन्दन् विदारयन् । जन्मान्तरे रामस्य दाश रथेरात्मनः रूढशं चक्रे । एकदेशानेकारि द्रुमभेदस्तु जन्मान्तरभावनया यातइति भावः । विभेद च पुनस्तालान् स एकेन महेषुणेति रामायणे ॥ १०७ ॥

शूरइति । शृणातीति शराहः दुष्टघातुकः । शराहर्घातको हिंस्रइत्यमरः । शृवन्द्योराहरित्याहप्रत्ययः । श्रीशरीरस्येशः श्रीशरीरेशः लक्ष्मीप्राणनाथः शूरोवीरः शौरिः कृष्णः अशिशिरै स्तीक्ष्णैः आशादिशोऽश्नुवतइत्याशाशैर्दिगन्तव्यापकैः । अश्नोतेः कर्मण्यण् । शरैर्बाणैः अरिशिरः शत्रुशिरांसि । जातावेकवचनम् । राशिशः सङ्घशः आशु शीघ्रं शुशूरे जघान । शूर हिंसास्तम्भनयोरिति धातोर्लिट् । द्व्यक्षरानुप्रासः ॥ १०८ ॥

व्यक्तेति । तदा तस्मिन्समये एषाम् अरीणामरिता शत्रुता मुहुर्व्यक्ता आसीत् । यद्यस्मात्तस्य हरेरिमे तदीयाः पत्त्रिणोबाणाः मनोहरन्ति कायादुद्धरन्ति इति मनोहृतोमारकाइत्यर्थः । हरतेः क्विप् । मनोज्ञाः प्रतीयन्ते । अतएव मनोहृतोऽपि हृदये मनसि न लेगुर्न लग्नाः इतिविरोधः वक्षोनिर्भिद्य निर्जग्मुरित्यर्थः । हृदयं वक्षसि स्वान्ते इति विश्वः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १०९ ॥

नामेति । भर्त्तुः स्वामिनोनामाक्षराणां फलेषु लिखितानां सवित्ता

नामाक्षराणाम्मलिता मा भूद्भर्त्तुरतः स्फुटम्।
अगृह्णत पराङ्गानामसूनस्त्रेण मार्गणाः॥११०॥

॥ अतालव्यः ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्व्वस्वमाशुगाः।
ऐकागारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम्॥१११॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः।
कृतघोराजिनश्चक्रे भुवः सरुधिराजिनः॥११२॥

मालिन्यं तिरोधानं मा भूदिति बुद्धेरित्यर्थः। अतः मार्गणाः हरिशरा पराङ्गानाम् अरिशरीराणाम् असून् प्राणान् अगृह्णत। ग्रहेर्लङ्। नास्त्रं रक्तम्। रक्ताविलेपस्य आशुभावनिमित्तस्य स्वामिनामाक्षरमालिन्यपरिहारार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते स्फुटमिति। अत्र तालव्यवर्णाभावादतालव्य इति चित्रभेदः। इचुयशानां तालुरिति इवर्णस्यापि तालुत्वेऽपि व्यञ्जनापेक्षएवायं नियम इति न दोषः॥ ११०॥

आच्छिद्येति। आशुगाः वाणाः योधसार्थस्य वीरवर्गस्य प्राण सर्वस्वम् आच्छिद्य ऐकागारिकाश्चौराः। चौरैकागारिकस्तेनेत्यमरः। ऐकागारिकः चौरइत्यर्थे निपात्यते इत्येके। इकट्प्रत्यये वृद्धिश्च निपात्यते इत्यपरे। तैस्तुल्यमैकागारिकवत्। तुल्यार्थे वतिः। दूराद्भूमावदर्शनमदृश्यतां जग्मुः॥ १११॥

भीमेति। जिनोहरिः अवतारान्तरनाम्ना व्यपदेशः। भीमा अस्त्रराजयोयस्य तस्य भीमास्त्रराजिनः। इकोऽचि विभक्ताविति नुमागमः। ध्वजैराजते यत्तस्य ध्वजराजिनः। ताच्छील्ये णिनिः। कृता घोरा आजिर्युद्धं येन तस्य कृतघोराजिनः। पूर्ववन्नुमागमः।

मांसव्यधोचितमुखैः शून्यतान्दधदक्रियम् ।
शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येषुभिर्नभः ॥११३॥
दाददोदुद्दुद्दादी दादादोदूददीददोः ।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥११४॥

॥ एकाक्षरः ॥

तस्य बलस्य सैन्यस्य सम्बन्धिनीर्भुवस्तद्रणभूमीः सरुधिराः सास्रा-स्रक्रे। चतुष्पादयमकम् ॥ ११२ ॥

मांसेति । मांसव्यधो मांसखण्डनम् । व्यधजपोरनुपसर्ग इत्यप्-प्रत्ययः । तत्रोचितानि परिचितानि मुखानि चञ्चवः शल्यानि च येषां तैः शकुन्तिभिः कर्तृभिः शून्यतामचेतनत्वम् अन्यत्र तुच्छत्वममूर्त्तत्वं वा दधत् अतएव अक्रियमस्पन्दं शत्रुबलं व्यापि व्याप्तम् । आप्नोतेः कर्म्मणि लुङ् । तस्य हरेरिषुभिः नभो व्यापि । अत्रेषुपक्षिणां नभो-बलयोर्व्याप्तितुल्यधर्म्मयोगित्वात्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ११३ ॥

दाददइति । दद्यते इति दादः दानम् । दद दाने इति कर्मणि घञ् । दादं ददातीति दाददो दानप्रदः । आतोऽनुपसर्गे कः । दुद्दुद्दादी दुत् उपतापः । टुदुञ् उपतापे क्विप् । तद्ददम् उपतापं ददति साधूनामिति दुद्दाः खलाः । पूर्ववत्कः । तेषां दुदम् उपतापं ददतइति दुद्दुद्दादी । दद दाने इति धातोर्णिनिः । दादादः । दाः शुद्धिः । दैप् शोधने क्विप् । तां ददतइति दादादः । दद दाने कर्मण्यण् । दूददीददोः । दूः परितापः । दूञ् परितापे क्विप् । तां ददातीति दूदाः दुष्टाः । दीः क्षयः । दीङ् क्षये क्विप् । तां दत्तइति दीदौ नाशदौ । उभयत्रातोऽनुपसर्गे कः । दूदानां दीदौ दुष्टमर्द्दकौ दोषौ भुजौ यस्य सः दूददीददोः दुष्टभञ्जकभुजइत्यर्थः । ददाददददः । ददन्ते इति ददाः दातारः न ददन्ते इति अददाश्चदा-

स्रुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।
प्रावर्त्तयन्नदीरस्त्रैर्द्विषान्तद्योषिताञ्च सः ॥ ११५ ॥
सदामदबलप्रायः समुद्धृतरसोबभौ ।
प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरिरिवापरः ॥ ११६ ॥

॥ अर्थत्रयवाची ॥

तारः तेषां द्वयानामपि ददोदाता ददाददददः । सर्वत्र दद दाने पचाद्यच् । अदन्तीत्यदा वकासुरपूतनाप्रभृतयः । अदः पचाद्यच् । तान् द्यति खण्डयति इति अददः । दोऽवखण्डने आतोऽनुपसर्गे कः । एवम्भूतो हरिः । दुदं ददातीति दुद्दः दुःखदः तस्मिन् दुद्दे शत्रौ । दुदं ददतइति दुद्दादं शस्त्रम् । दद दाने कर्मण्यण् । ददद्दे ददौ प्रयुक्तवानित्यर्थः । दद दाने कर्त्तरि लिट् । एकाक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ११४ ॥

स्रुतेति । स हरिः स्रुताः उच्छिन्नाः इभकुम्भाः उरसि जाता उरसिजाइव इभकुम्भाइवोरसिजाश्च यैस्तैः । हृदयक्षतिभिर्वक्षः प्रहारैः मनोभङ्गैश्च विषादापादकैः जन्म येषां तैः । हृदयं वक्षसि स्वान्तइति विश्वः । द्विषां तद्योषितां चास्त्रैः शोणितैरश्रुभिश्च । अस्त्रमश्रुणि शोणितइति विश्वः । नदीः प्रावर्त्तयत् प्रावाहयत् । अरिवधेन तन्नारीररोदयदित्यर्थः । अत्र द्वयानामप्यस्त्राणां प्रकृतत्वात्प्रकृतश्लेषः । तैरस्त्रैर्द्विषां तद्योषितां यथासङ्ख्यसम्बन्धाद्यथासङ्ख्यालङ्कारः । तदुपजीवनेन द्विषान्तद्योषितां चास्त्रैः शोणितैः श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिमहिम्ना अप्रस्तुततुल्यधर्मयोगित्वात्तुल्ययोगिता अङ्गाङ्गिभावेनैषां सङ्करः ॥ ११५ ॥

सदेति । सदा मदोयस्य स सदामदः नित्यमत्तस्तं बलं बलभद्रं प्रीणातीति सदामदबलप्रायः । परत्वात्कर्मण्यणुप्रत्ययः । समुद्भवा

रसा भूर्येन स समुद्धृतरसः प्रतीताः प्रसिद्धाः विक्रमाः पादन्यासा यस्य सः त्रिविक्रम इत्यर्थः। श्रीमान् रमापतिः हरिः कृष्णोऽपरोऽन्यो हरिरिन्द्र इव बभौ सोऽपि सतामामदो दुःखदो यो बलासुरस्तस्य प्रायो नाशस्तं करोतीति सदामदबलप्रायः। तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच्। समुद्धृतरसः अमृतपानेन सम्यगपहृतविषः। शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये द्रवे रागे गुणे रस इत्यमरः। प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धपराक्रमः श्रीमान् स्वाराज्यलक्ष्मीयुक्तः। तथाऽपरोऽन्यो हरिः सूर्य इव बभौ। सोऽपि आमं रोगं द्यति खण्डयतीति आमदः। बलं प्रणातीति बलप्रः। मूलविभुजादित्वात्कः। सतां भक्तानामामदो बलप्रश्च अथ उदयो यस्य स सदामदबलप्रायः। स्वोदयेन सतामारोग्यबलकारीत्यर्थः। उद्यन्नद्येत्यादि श्रुतेरिति भावः। समुद्धृतरसः। घर्मकालसंशोषितसलिलः। प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धखगतिः। यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः। तदेवमुपमानयोरुपमेये चार्थत्रयवचनादर्थत्रयवाच्येष चित्रभेदः। एतावदेव कवेर्विवक्षितमतोऽन्यत्तु वाच्यत्वोपेक्ष्यमेव। अत्रापरो हरिरिवेत्यपरशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षेयं नोपमा। अपरस्येन्द्रस्यार्कस्य वाऽप्रसिद्धेः। प्रसिद्धसादृश्यवर्णनमुपमा। प्रसिद्धताद्रूप्यारोपो रूपकम्। प्रसिद्धताद्रूप्यभावनमुत्प्रेक्षा। अतएव लक्षयन्ति। अप्रकृतगुणक्रियाभिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतसंभावनमुत्प्रेक्षेति तस्मादपरशब्देन प्रकृतस्याप्रकृतत्वाध्यवसायप्रतीतेरिवशब्देन तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेति सर्वस्वकारः। तस्मादिवशब्दमात्रप्रयोग एवोपमा। अपरशब्दमात्रप्रयोगेऽतिशयोक्तिः। उभयोः प्रयोगे तूत्प्रेक्षैवेति विवेकः। अतएवात्रानेकार्थवर्णनव्यवसायिभिरपरशब्दस्यान्यार्थता व्यतिरेकेणार्थान्तरकल्पनापि नालङ्कारिकाणां पन्थाः। श्लेषस्त्वात्रोत्प्रेक्षाबीजभूतसाधर्म्यनिर्वाहमात्रोपक्षीणतया तदङ्गमिति सङ्कर इत्यलमतिप्रसक्त्या॥ ११६॥

द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा च तमेकमपि शत्रवः ।
पश्यन्तः स्पर्द्धया सद्यः स्वयम्पञ्चत्वमाययुः ॥ ११७ ॥

सदैव सम्पन्नवपूरणेषु
स दैवसम्पन्नवपूरणेषु ।
महोदधेस्तारि महानितान्तं
महोदधेऽस्तारिमहा नितान्तम् ॥ ११८ ॥

॥ समुद्गः ॥

द्विधेति । शत्रवः एकमपि तं हरिं द्विधा द्वित्वेन त्रिधा त्रित्वेन चतुर्द्धा चतुष्टयेन पश्यन्तः भयात्तथा भ्राम्यन्त इत्यर्थः । स्पर्द्धया मत्सरेण सद्यः स्वयं पञ्चत्वं पञ्चधाभावं मरणञ्चाययुः । मत्सरिणस्तदधिकमाचरन्तीति भावः । स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियामित्यमरः । पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधाभावः पञ्चता । अत्र स्पर्द्धेति हेतोरुत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या स्पर्द्धयेवेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

सदेति । सदैव सर्वदैव सम्पन्नं सर्वलक्षणसमग्रं वपुर्यस्य स सम्पन्नवपुर्नित्यपरिपूर्णमूर्त्तिः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽस्तः निरस्तमरीणां महस्तेजो येनासौ अस्तारिमहाः महानधिकः स हरिः दैवसम्पत् भाग्यसम्पत्तिः सैव नवस्पूरणं प्रत्यय साधनं येषां तेषु दैवसम्पन्नवपूरणेषु दैवसहायेषु महोदधेर्म्महार्णवस्य इतान्तं प्राप्तपारं समुद्रपारगामि नितान्तं तारि विस्तीर्णं महस्तेजो दधे धारयामास । अर्द्धाभ्यासलक्षणसमुद्गयमकभेदः । अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्य भेदास्त्रयो मता इत्युक्तं दण्डिना । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इष्टमिति । शार्ङ्गं पाणौ यस्य शार्ङ्गपाणेः कृष्णस्य । प्रहरणार्थैरस्त्रैः

इष्टङ्कृत्वार्थम्पत्रिणः शार्ङ्गपाणे-
र्दैत्याधोमुख्यमाविशन् भूमिमाशु ।
शुद्ध्या युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये
भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११९ ॥

सत्त्वम्मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धुरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।

परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाणेः परनिपातः । पत्रिणो बाणाः इष्टमर्थं शत्रुवधात्मकं कृत्वा आधोमुख्यम् अधोमुखत्वमेत्य प्राप्य आशु भूमिमाविशन् शुद्ध्या लोहशुद्ध्या पवित्रतया च युक्तानां तथापि भर्त्रा स्वामिना वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्तानां पातितानाम् एतदेव आधोमुख्येन क्वचिन्निलयनमेवानुरूपमुचितम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । जागतं वैश्वदेवीवृत्तम् । पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ याविति लक्षणात् ॥ ११९ ॥

सत्त्वमिति । भव्यः कल्याणमूर्त्तिः लब्धोऽघक्षयः शुद्धिश्च येन स लब्धाघक्षयशुद्धिः श्रीवत्सस्य लाञ्छनविशेषस्य भूमिर्वक्षः सा उद्धुरतरा उन्नततरा यस्य स उद्धुरतरश्रीवत्सभूमिः काममपास्तभीः निर्भीकः परे शत्रवस्त एव मृगास्तेषां व्याधः मृगयुरित्यश्लिष्टरूपकम् । व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि चेत्यमरः । उदयी नित्याभ्युदयवान् । नित्ययोगे मत्वर्थीयः । स हरिः पुरः पूर्वम् आजिरभसात् रणरागात् मानविशिष्टमहङ्कारोद्धुरं सत्त्वं बलम् आलम्ब्यास्थाय मुदा उत्साहेन हरेः सिंहस्य नादं मुक्त्वा सिंहनादं कृत्वेत्यर्थः समकालमेककालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एक ओघो येषां तैः एकौघैः एकप्रहारैरोपैरिषुभिरभ्रमाकाशं तदा तस्मिन् काले आतस्तरे आच्छाद-

मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥ १२०

॥ चक्रबन्धः ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

यामास । क्रूरतृतामिति गुणः । चक्रबन्ध्याख्यश्चित्रविशेषोऽलङ्कारः पूर्वोक्तरूपकेण संसृज्यते । चक्रबन्धोद्धारस्तु । दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवर्ति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकोनविंशतिकोष्ठं प्रत्येकं द्व्यरचगतं पङ्क्तित्रयं सम रेखया लिखित्वा तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वप्रक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयतृतीयौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठषट्केन सहाष्टादशकोष्ठवर्ति तृतीयपादान्तकोष्ठवर्त्तिवर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्र तत्राद्यन्तवर्णैः सह चतुर्थपादोद्धारः तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे चतुर्थाद्यन्तवर्णयोः संवादः तृतीयवलये माघकाव्यमिदम् । षष्ठे शिशुपालवधइति कविकाव्यनामोद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशतितमः सर्गः ॥

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चै-
र्भिदुरभ्रूयुगभीषणन्दधानः ।
समिताविति विक्रमानमृष्यन्
गतभीराह्वत चेदिराट् मुरारिम् ॥१॥

अथ हरिशिशुपालयोर्युद्धं वर्णयितुमुपोद्घातं करोति । मुखमिति । इतीत्थं समितावाजौ । समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । विक्रमान् मुरारेः पराक्रमान् अमृष्यन् असहमानः अतएव तिस्रोरेखास्त्रिरेखाः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । ता उल्लसिताः क्रोधादुद्भूता यस्मिन् तदुल्लसितत्रिरेखम् । कचित्त्रिलोकमित्यपि पाठः । तथा भिदुरेण ग्रन्थिलेन भ्रूयुगेन भीषणं भयङ्करम् उच्चैरुन्नतं मुखं दधानः चेदिषु राजते चेदि राट् । सम्पदादिभ्यः क्विप् । यद्वा । चेदीनां राट् चेदिराट् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप् । राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृदित्यमरः । गतभीः निर्भीकः सन् मुरारि हरिम् आह्वत । अयमहं कासि मामभ्युपैहि इति स्पर्द्धया अमर्षादाकारयामासेत्यर्थः । विनाशकाले विपरीतबुद्धेर्दुर्वारत्वादिति भावः । स्पर्द्धायामाङ् इति ह्वयतेर्लुङि तङ् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङादेशः । अत्रामर्षस्य विशेषणगत्या आह्वानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सर्गेऽस्मिन्नौपच्छन्दसिकं वृत्तम् । वैतालीये गुर्वाधिक्यात् । तदुक्तं वैतालीये द्विःस्वराअयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते गश्चौपच्छन्दसिकमिति ॥१॥

शितचक्रनिपातसम्प्रतीच्छं
वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृत्युम्।
अभिशौरि रथोऽथ नोदिताश्वः
प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥२॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे
रवनिञ्जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः।
गुरुनेमिनिपीडनावदीर्ण
व्यसुदेहस्रुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥३॥

शितेति। अथ आह्वानानन्तरं शितचक्रनिपातं शितसुदर्शन प्रहार सम्प्रतीच्छतइति शितचक्रनिपातसम्प्रतीच्छम्। ईच्छतेः कर्मण्यण्। स्कन्धगतं मृत्युं वहतः तस्य चैद्यस्य रथः सारथिरूपया नियत्या विधिनेति रूपकम्। भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः। नोदिताश्वः प्रेरिताश्वः सन् अभिशौरि शौरिमभि। आभिमुख्येऽव्ययीभावः। अव्ययादाप्सुपइति सुपोलुक्। प्रययौ प्रतस्थे॥ २॥

अभीति। अथ शौरेः कृष्णस्य रथोऽपि जागुडोदेशविशेषः तत्र यत्कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रैररुणैरित्युपमा। यावकेति पाठे यावकस्य कुङ्कुमस्य ताभ्यामभिताम्रैरित्यर्थः। गुरूणां नेमीनां चक्रधाराणां निपीड़नेन नोदनेनावदीर्णेभ्योव्यसूनां विगत प्राणानां देहेभ्यः स्रुतैः शोणितैरसृग्भिरवनिं विलिम्पन् उपदिहानः सन्। अभिचैद्यं चैद्यमभि। समासोव्यासोवा विकल्पात्। अगात्। इणोगा लुङीति गादेशः॥ ३॥

सइति। निरायतोऽतिदीर्घःकेतनांशुकान्तःध्वजपटाञ्चलो यस्य सः कलनिकाणैः मधुरस्वरैः करालाः कुशलाः प्रगल्भाः किङ्किण्यःक्षुद्रघण्टिकायस्य सः तथोक्तः। नद्यृतश्चेति कप्। किङ्किणी क्षुद्रघण्टिकेत्यमरः।

स निरायतकेतनांशुकान्तः
कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः ।
विरराज रिपुक्षय प्रतिज्ञा
मुखरोमक्तशिखः स्वयन्नु मृत्युः ॥४॥
सजलाम्बुधरारवानुकारी
ध्वनिरापूरितदिङ्मुखोरथस्य ।
प्रगुणीकृतकेकमूर्द्ध्वकण्ठैः
शितिकण्ठैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥५॥
* अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्री
कुचकाश्मीरजचिह्नमच्युतोरः ।

स कृष्णस्य रथः रिपुक्षयस्य शिशुपालबधस्य प्रतिज्ञया मुखरोवाचालः अतएव मुक्तशिखोमुक्तकेशः विरराज । नाहमेनमहत्वा शिखाबन्धं करिष्यामीत्युद्घोषयन्नित्यर्थः स्वयं साक्षान्नु मृत्युरन्तकः किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

सजलेति । सजलोयोऽम्बुधरः तस्यारवं गर्जितमनुकरोतीति तथोक्तः तद्वद्गम्भीरइत्यर्थः । उपमालङ्कारः । आपूरितदिङ्मुखो व्याप्तदिगन्तोरथस्य कृष्णरथस्य ध्वनिः ऊर्द्ध्वाः कण्ठाः येषां तैरूर्द्ध्वकण्ठैः आकस्मिकघनरवलोभाद्विस्मयहर्षोन्नमितकन्धरैरित्यर्थः । शितिकण्ठैर्नीलकण्ठैः प्रगुणीकृताः अतितारीकृताः केकायस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । केका वाणी मयूरस्येत्यमरः । उपकर्णयाम्बभूवे मेघारवभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थः । एतेन भ्रान्तिमदलङ्कारोव्यज्यतइति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

अभीति । चेदिराजः शिशुपालः । राजाहसखिभ्यष्टच् । विदर्भराजपुत्र्यारुक्मिण्याः कुचयोर्यत्काश्मीरजं कुङ्कुमन्तच्चिह्नं यस्य तद्-

चिरसेवितयापि चेदिराजः
सहसावाप रुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥
जनिताशनिशब्दशङ्कमुच्चै-
र्धनुरास्फालितमध्वनन्नृपेण ।
चपलानिलचोद्यमानकल्प-
क्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥ ७ ॥
समकालमिवाभिलक्षणीय-
ग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गैः ।

च्युतोरः कृष्णवचः अभिवीक्ष्य चिरसेवितया चिरोपयुजापि रुक्मिणीहरणात्प्रभृति संभृतयापीत्यर्थः । रुषा रोषेण तदैव तदानीमिवेत्युत्प्रेक्षा । सहसा योगं सम्बन्धमवाप । यथा कामी कान्यन्तरभोगचिह्नदर्शनोद्दीप्तः कान्तया संयुज्यते तद्वदित्यर्थः परमार्थस्वरूप एव कोपो वैदर्भीकुचकुङ्कुमदर्शनादुद्दीपित इत्यर्थः । अत्र प्रकृतरुड्विशेषणसाम्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतेः समासोक्तिः उक्तोत्प्रेक्षा तदङ्गमस्याः ॥ ६ ॥

जनितेति । नृपेण चेदिपेन आस्फालितं सङ्घट्टितम् अतएव चपलानिलेन तीव्रानिलेन चोद्यमानस्य संवर्द्धमानस्य कल्पक्षयकालाग्नेर्या शिखा ज्वाला तया समाना तन्निभा । इति नित्यसमासः । सा स्फुरन्ती दोधूयमाना ज्या मौर्वी यस्य तत्तथोक्तं धनुः जनिता उत्पादिता अशनिशब्दशङ्का यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । उच्चैस्तराम् अध्वनत् । अत्राग्निशिखानिभेत्युपमाया अशनिशब्दशङ्केति भ्रान्तिमतः आस्फालितमध्वनदिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य च सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ७ ॥

समेति । अथ धनुरास्फालनानन्तरं तरस्वी बलवान् स चैद्यः समकालमिवेत्युत्प्रेक्षा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभिलक्षणीया दृश्या ग्रहो ग्रहणं सन्धानं मौर्व्यायोजनं विकर्षणमाकर्षणमपवर्गो मो-

अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी
स तिरस्कर्त्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥८॥
ऋजुताफलशुद्धियोगभाजा
गुरुपक्षाश्रयिणां शिलीमुखानाम् ।
गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
सह चापेन समञ्जसोबभूव ॥९॥

चस्व येषां तैः शरैः साभिसरं सानुचरम् उपेन्द्रं हरिं तिरस्कर्त्तुमाच्छादयितुमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

ऋजुतेति । ऋजुता अवक्रत्वम् अकुटिलबुद्धित्वञ्च फलं शल्यं श्रेयश्च तेन योगः शुद्धिर्लौहशुद्धिर्निर्विषयत्वञ्च अन्यत्र वाह्याभ्यन्तरशुद्धिस्तां भजन्तीति तद्भाजां गुरोर्महतः पक्षस्य कङ्कादिपत्रस्य सहायस्य चाश्रयः आश्रयणमेषामस्तीति गुरुपक्षाश्रयिणां शिलीमुखानां शराणाम् । गुणिना ज्यावता नतिमागतेन आकर्षणाकुञ्चितकोटित्वं विधेयत्वञ्च प्राप्तेन चापेन सह सन्धिः सम्बन्धः समञ्जसः साधीयान् बभूव अबलवतां बलिना नम्रेण सन्धिरेवोचितेति भावः । अत्र प्रस्तुतचापशिलीमुखयोर्विशेषणसाम्यादप्रस्तुतारिविजिगीषुवस्तुप्रतीतेः समासोक्तिः । तच्च साम्यं वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायात्सिद्धम् । न चात्र समानालङ्कारशङ्का कार्य्या समानालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोरित्यनुरूपयोरेव वस्तुनोर्योगेन तस्योपस्थापनादित्यनुसन्धेयं जिगीषुगुणयोगिनोरिह भेदात् ॥ ९ ॥

अविषह्येति । वशिना स्वतन्त्रेण चेदिपार्थिवेन अविषह्यतमे दुष्करे कर्मण्यरिजयव्यापारे कृताधिकारं कृतनियोगं नियुज्यमानमित्यर्थः अतएव दृढयोरत्न्योः कोट्योः प्रसभाकर्षणेन वेपमाना दोधूयमाना

अविषह्यतमे कृताधिकारं
वशिना कर्म्मणि चेदिपार्थिवेन ।
असरद्धनुरुच्चकैर्दृढार्त्ति
प्रसभाकर्षणवेपमानजीवम् ॥१०॥

अनुसन्ततिपातिनः पटुत्व
न्दधतः शुद्धिभृतोगृहीतपक्षाः ।
वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
क्षितिभर्त्तुर्धनुषः शरा प्रसस्रुः ॥११॥

जीवा ज्या यस्य सत् । अन्यत्र दृढ़यार्त्त्या ताड़नेन प्रसभाकर्षणेन च वेपमानः कम्पमानोजीवः प्राणोयस्येत्यर्थः । अर्त्तिः पीड़ाधनुष्कोट्यो-रित्यमरः । जीवः प्राणेऽस्त्रियां ना तु जन्तावात्मनि गीष्पतौ त्रिषु जीवति मौर्व्यां स्त्रीति वैजयन्ती । धनुरुच्चकैरसरत् अध्वनदा-क्रन्दत् । यथा राज्ञा नियुक्तः पराधीनः बलादाकृष्यमाणः क्रोशति तद्वदित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषणसाम्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरु-षप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १० ॥

अन्विति । अथाकर्षणानन्तरं क्षितिभर्तुश्चैद्यस्य धनुषः सकाशात् अनुसन्तत्या पतन्तीति अनुसन्ततिपातिनोऽविच्छेदवर्त्तिनः पटुत्वं लक्ष्य-भेदपाटवं वाचकत्वशक्तिञ्च दधतः शुद्धिभृतः लोह शुद्धिभृतः निर्वि-षावा अन्यत्र साधवइत्यर्थः गृहीतपक्षाः स्वीकृतकङ्कादिपत्राः । अन्यत्र गृहीतनित्यत्वादिसाध्यार्थाः । पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्ति-ष्विति वैजयन्ती । शराः वादिनः कथकस्य वदनाच्छब्दाः प्रतिज्ञाहे-त्वादयइव प्रसस्रुर्निर्जग्मुः । श्लिष्टविशेषणेयमुपमेति केचित् । श्लेष-एव प्रकृताप्रकृतविषयइत्यन्ये ॥ ११ ॥

गवलासितकान्ति तस्य मध्य
स्थितघोरायतबाहुदण्डनासम् ।
ददृशे कुपितान्तकोन्नमद्भ्रू
युगभीमाकृति कार्मुकं जनेन ॥१२॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः
खमयःश्यामसुखैरभिध्वनद्भिः ।
जलदैरिव रंहसा पतद्भिः
पिदधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥१३॥

गवलेति । गवलं माहिषं शृङ्गमित्यमरः । तद्वदसितकान्ति कृष्णवर्णं मध्ये स्थिता घोरा भीमा आयता च बाहुदण्डोनासा नासिकेव यस्मिन् तत्तथोक्तम् । कुपितस्यान्तकस्य मृत्योरुन्नतं यद्भ्रूयुगं तद्वद्भीमा आकृतिर्यस्य तत्तस्य चैद्यस्य कार्मुकं जनेन ददृशे दृष्टं सभयविस्मयमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदिति । तडिद्वदुज्ज्वलादीप्ताजातरूपस्य हेम्नः पुङ्खाः कर्त्तर्योयेषां तैः । अयोवत् श्याममुखैः श्यामाग्रैरभिध्वनद्भिर्ध्वनिभिः स्वनद्भिर्गर्जद्भिश्च रंहसा वेगेन पतद्भिर्धावद्भिः संहतिशालिभिः सङ्घशालिभिः शरौघैर्जलदैरिव खमाकाशं पिदधे पिहितम् । कर्मणि लिट् । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यपेरकारलोपः उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

शितेति । सुवर्णपुङ्खाः सुवर्णकर्त्तरिकाः शराः शितैर्निशितैः शल्यमुखैः फलाग्रैः अवदीर्णाअवभिन्नाये मेघास्तेभ्यः चरता स्रवता अम्भसा स्फुटा व्यक्ता तीव्रा वेदना यासां तासां ककुभां सम्बन्धि स्रवन्ती अस्रुततिरस्रुसन्ततिर्यस्य तदिव शरप्रहारवेदनया रुददिव स्थितमि-

शितशल्यमुखावदीर्णमेघ
च्युतदम्भःस्फुटतीव्रवेदनानाम्।
स्रवदसृततीव चक्रवालं
ककुभामौर्णविषुः सुवर्णपुङ्खाः ॥१४॥
अमनोरमतां यती जनस्य
क्षणमालोकपथान्नभःसदां वा।
रुरुधे पिहिताहिमद्युतिद्यौ
र्विशिखैरन्तरिता च्युता धरित्री ॥१५॥

त्युत्प्रेक्षा। चक्रवालं मण्डलमौर्णविषुः आच्छादयामासुः। ऊर्णो-
तेर्लङीडागमे तस्य विभाषोर्णोरिति ङित्त्वाभावपक्षे ऊर्णोतेर्विभाषेति
वृद्धिविकल्पात्पक्षे गुणः अजादित्वादाटश्चेति वृद्धिः॥ १४॥

अमनइति। विशिखैश्चैद्यबाणैः कर्तृभिः पिहिताहिमद्युति-
स्तिरोहितार्का। अतएवामनोरमतां यती प्राप्नुवती। इणः शतरि
उगितश्चेति ङीप्। द्यौराकाशं जनस्य भौमलोकस्य आलोकपथात्
दृष्टिमार्गात् क्षणं रुरुधे रुद्धा। रुधः कर्मणि लिट्। अत्र पयो-
रोधापायत्वात् ध्रुवमपाये इति पञ्चमी। तथान्तरिता च्युतातिरो-
हिता नष्टा अतएवामनोरमतां यती धरित्री नभःसदां वा आलोक-
पथात् रुरुधे वाकारोजनसमुच्चयार्थः। अत्र द्युधरित्र्योः प्रकृतयो
रेव रोधाख्यतुल्यधर्मयोगात्तुल्ययोगिताभेदौ ताभ्यामेव जनस्य नभः-
सदां यथासङ्ख्यान्वयाद्यथासङ्ख्यालङ्कारः सापेक्षतया सङ्कीर्यते॥ १५॥

विनिवारितेति। नराधिपेन सकलस्यापि मुरद्विषोहरेर्बलस्य
सैन्यस्य विनिवारितोभानुतापोयेन तदेकमद्वितीयं शरजालमयं बाण-

विनिवारितभानुतापमेकं
सकलस्यापि मुरद्विषो बलस्य ।
शरजालमयं समं समन्ता
दुरु सद्मेव नराधिपेन तेने ॥१६॥

इति चेदिमहीभृता तदानी
न्तदनीकं दनुसूनुसूदनस्य ।
वयसामिव चक्रमक्रियाक
म्परितोऽरोधि विपाटपञ्जरेण ॥१७॥

इषुवर्षमनेकमेकवीर
स्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः ।

छन्दात्मकम् ऊरु महत्सद्मेव सदनमिवेत्युत्प्रेक्षा । समं युगपत्समन्तात्तेने कृतमित्यर्थः । तनोतेः कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इतीति । इतीत्थं चेदिमहीभृता चैद्येन तदानीं तत्काले दनुसूदनस्य दानवान्तकस्य हरेस्तदनीकं बलम् । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । वयसां चक्रं पक्षिसङ्घ इव अक्रियाकं निश्चेष्टं यथा तथा विपाटयन्तीति विपाटाः शराः । पचाद्यच् । तैरेव पञ्जरेण परितः सर्वतः अरोधि रुद्धम् । रुधेः कर्मणि लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥

इष्विति । अथानीकरोधनानन्तरम् एकवीरो महाशूरोऽच्युतो-हरिररिप्रच्युतं शत्रुगलितं तदनेकमपरिमितमिषुवर्षं पृषत्कैर्बाणैः वादिकृतं वादिना प्रयुक्तं प्रमाणमनुमानम् अन्यैः प्रमाणैः प्रत्यनुमानैः

अथ वादिकृतप्रमाणमन्यैः
प्रतिवादीव निराकरोत्प्रमाणैः ॥१८॥

प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
श्रवणोपान्तिकनीयमानगव्यम् ।
ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्त
प्रचुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥१९॥

उरसा विततेन पातितांसः
स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।
क्षणमालिखितोऽनुसौष्ठवेन
स्थिरपूर्वापरमुष्टिराबभौ वा ॥२०॥

प्रतिवादीव निराकरोत् । इवेन समासोविभक्त्यलोपश्चेति समासात् समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतीति । प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोणिना । स्यात्कफोणिस्तु कूर्परइत्यमरः । तेन हरिणा श्रवणोपान्तिकं नीयमाना आकृष्यमाणा गव्या ज्या यस्य तत् । गव्यं गवां हिते गव्या ज्यायां क्षीरादिके त्रिष्विति विश्वः । धनुःशार्ङ्गं घनान्ते शरदि ये मत्ताः प्रचुराभूरयः क्रौञ्चास्तेषां रवमनुकरोतीति तदनुकारं क्रौञ्च कूजितसदृशं यथा तथेत्यर्थः । कर्मण्यण् । उच्चैस्तारं ध्वनति स्म दध्वान । लट्स्मे इति भूते लट् । स्वभावोक्त्युपमयो- सङ्करः ॥ १९ ॥

उरसेति । तदानीं धनुष्कर्षणसमये विततेन विस्तारितेनोरसा उपलक्षितः पातितांसोऽनमितस्कन्धः मयूरवदञ्चितं मनोहरं मस्तकं यस्य सः उन्नमितमूर्द्धेत्यर्थः । स्थिरा दृढौ पूर्वापरौ अग्रिम चरमौ

ध्वनतोनितरां रयेण गुर्व्य-
स्तडिदाकारचलद्गुणादसङ्ख्याः ।
इषवोधनुषः सशब्दमाशु
न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥२१॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः
स्थगयन्नेकदिगन्तमायतान्तः ।
निरवर्णि सकृत्प्रसारितोऽस्य
क्षितिभर्त्तेव चमूभिरेकबाहुः ॥२२॥

मुष्टी गृहीतलस्तकमौर्वीकौ पाणी यस्य स हरिः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं तेन सौष्ठवेन स्थानकपाटवेन हेतुना चणमा लिखितोनु लिखितइव आबभौ वाबभासे किम् । नुशब्दोवितर्कार्थे । नु पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः । वाशब्दोपि तादृशइत्युत्प्रेक्षालङ्कारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनतइति । ध्वनतोगर्जतः तड़ितइवाकारोयस्य स तड़िदाकारः चलनात्तेजोमयत्वाच्चाचिरप्रभाकारश्चलन् गुणो मौर्वी यस्य तस्मात् । मौर्वीज्याशिञ्जिनीगुणाइत्यमरः । धनुषः शार्ङ्गात् गुर्व्योमहत्यः असङ्ख्याअपरिमिताइषवोऽम्बधरान्मेधात् अम्बुधाराइवाशु सशब्दं न्यपतन् । अत्रोपमानोपमेययोरेक लिङ्गतान्वयादिषुशब्दोद्विलिङ्गोऽपि स्त्रीलिङ्गएव प्रयुक्तइति ज्ञापनाय गुर्व्यइति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरेति । शिखरं शृङ्गमिवोन्नतं निष्ठुरं चांसपीठं यस्य सः एकदिगन्तम् एकदिग्भागं स्थगयन् आयतान्तोद्राघिष्ठस्वरूपः । अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिकइति वैजयन्ती । सकृत्प्रसारितः न तु पुनः पुनरिति स्थैर्योक्तिः । अस्य हरेरेक बाहुश्चापरोपितो वामबाहुरित्यर्थः चमूभिः । क्षितिभर्त्तेव भूधरइव निरवर्णि साधु निरीक्षितइत्यर्थः । निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः ॥२२॥

तमकुण्ठमुखाः सुपर्णकेतो
रिषवः क्षिप्तमिषुव्रजम्परेण ।
विभिदामनयन्त कृत्यपक्ष
नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥२३॥
दयितैरिव खण्डिता मुरारे
र्विशिखैः सम्मुखमुज्ज्वलाङ्कलेखैः ।
लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां
विफला शत्रुशरावलिः पपात ॥२४॥

तमिति । अकुण्ठमुखाः निशिताग्राः प्रगल्भगिरश्च सुपर्णकेतो र्गरुड़ध्वजस्य हरेरिषवः परेणारिणा क्षिप्तं मुक्तम् इषुव्रजम् अयथार्थवर्णाः असत्याक्षराः कपटवचनाः उभयवेत्तारइत्यर्थः । कृत्यज्ञेयो यथा वर्णश्चारः प्रणधिरेव चेत्युत्पलमाला । नेतुर्नौ कस्य जिगीषोः नृपतेः । कृत्यपक्षम् अमात्यादिभेद्यवर्गमिव । कृत्या क्रियादेव तयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिरित्यमरः । विभिदां भेदम् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । अनयन्त । स्वरितइत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति । उज्ज्वलाः स्फुटाः अङ्केषु लेखाश्चित्रलेखानखरेखाश्च येषां तैः मुरारेर्विशिखैर्दयितैः प्रियैरिव सम्मुखं समक्षमेव खण्डिता नुन्ना अन्यत्वावमानिता अतएव विफला निःशल्या अलब्धकामा च । अतएव लघिमानमगुरुत्वम् अल्पताञ्चोपेयुषी शरावलिः पृथिव्यां पपात । अत्र प्रकृतशरावलिविशेषणसाम्याद् प्रकृतखण्डितानायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः । दयितैरिवेत्युपमाखण्डिताविशेषणान्तःपातित्वादङ्गमेव । अतएव तत्र विशेषण साम्यं श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः
प्रसभम्माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।
परिपूर्णतरम्भुवोगतायाः
परितः कातरवत्प्रतीपमीयुः ॥२५॥

दूतरेतरसन्निकर्षजन्मा
फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।
पटलानि लिहन्वलाहकाना
मपरेषु च्चणमज्वलत्कृशानुः ॥२६॥

भवतीत्युक्तं सर्वस्वकारैः । च्चातेऽन्यासङ्गविक्षते खण्डितेर्ष्याकषायिते तेति साध्व्येवं पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुखइति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पत्रिणश्चैद्यशराः। कर्मण्यण् । माधवमुक्तवत्सदन्तैः शौरिच्छिन्नशरैः प्रसभं बलात् प्रमुखे शल्याग्रे वदने चाभिहताः खण्डिताः सन्तः अतएव कातरैः त्रस्तैस्तुल्यं कातरवत् । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । परिपूर्णतरं गतायाः गन्तव्यं गतायाइत्यर्थः । भुवोऽन्तरालभूमेः परितः प्रतीपं प्रतिकूलमीयुः प्रापुः प्रत्यागताश्च । माधवान्तिकात्प्रावृत्य जग्मुरित्यर्थः । चकारः पूर्वश्लोकोक्तपतनसमुच्चयार्थः । केचित् खण्डितास्तत्रैव पेतुः केचिन्मुखेषु प्रतिहताः प्रतिनिवृत्ताइत्यर्थः । कातरवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २५ ॥

दूतरेतरेति । दूतरेतरसन्निकर्षजन्मा शराणां मिथः संश्लेषोत्थः । जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिरिष्यते । फलसङ्घट्टेन शल्यसङ्घट्टनेन विकीर्णाविस्फुलिङ्गायस्य सः कृशानुरग्निर्बलाहकानां वारि वहन्तीति बलाहकाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । पटलानि

शरदीव शरश्रिया विभिन्ने
विभुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले।
विकसन्मुखवारिजाः प्रकाम
म्बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः॥२७॥

स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः
कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः।
ददृशेऽथ च तस्य चापयष्टा
विषुरेकैव जनैः सकृद्विसृष्टा॥२८॥

लिहन् आस्वादयन् अपरेषु शत्रुषु। समरेष्विति पाठे समरेषु युद्धेषु च्यणमज्वलत अदीप्यत। अत्र बलाहकानाम् अग्निदाहास्वादा सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ २६॥

शरदीवेति। विभुना देवेन कर्त्रा शरश्रिया शरसम्पदा करणेन शरदीव शत्रुशिलीमुखाअभ्राणीव तेषां जाले विभिन्ने सति विकसन्ति मुखानि वारिजानि इव यासां ताः यादवध्वजिन्यः यदुसेनाआशा-दिश इव प्रकामं बभुः। अनेकैवेयम् उपमा॥ २७॥

स इति। कृततिग्मद्युतिमण्डलस्यापलापोयैस्तैराच्छादितार्क-मण्डलैरित्यर्थः। शरौघैर्द्दिवमाकाशं स हरिः समचिच्छदत् छाद-यति स्म। छादेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः सन्यतइत्यभ्यासस्येत्वम्। युक्त-ञ्चैतत्। लघुहस्तत्वादस्येत्याशयेनोत्प्रेक्ष्यते। अथास्मिन्नवसरे तस्य हरेश्चापयष्ट्या इषुः सकृदेकदा विसृष्टा मुक्ता एकैव जनैर्ददृशे दृष्टा च। इषूनां पुङ्खानुपुङ्खगमनाद्द्राघीयानेक एवेषुरेकदैव गच्छतीत्युत्प्रेक्षा। इदंशलघुहस्तस्याकाशसञ्छादनं युक्तमिति भावः॥ २८॥

भवति स्फुटमागतोविपक्षा
न्न सपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।
शिशुपालबलानि कृष्णमुक्तः
सुतरान्तेन ततापतोमरौघः ॥२९॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्त्रै
रिषवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।
विनतासुतवत्तलम्भुवः स्म
व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥३०॥

भवतीति । विपक्षाच्छत्रुकुलादागतः सपक्षः कङ्कादिपत्त्रवान् सुहृच्च निर्वृतेर्विधाता सुखकरोन भवति हि यतः स्फुटम् । तेन कारणेन कृष्णमुक्तस्तोमरौघः शिशुपालबलानि सुतरां ततापददाह । अतः शत्रुकुलादागतः स्वजनोऽपि न विश्वसनीयइत्यर्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वृतिकइति विरोधेऽपिशब्दः । विपक्षादागतइत्यविरोधाद्विरोधाभासः ॥ २९ ॥

गुर्विति। गुरुवेगविराविभिः गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वनन्तीति तथोक्तैः । रौतेर्णिनिः । शीघ्रवेगविरावद्भिः पतत्त्रैः पक्षैरुपलक्षिताः काञ्चनेनपुङ्खलिप्तेन पिङ्गलाङ्गभासः । अन्यत्र काञ्चनवदिति विग्रहः । इषवः शौरिशराः विनतासुतवद्वैनतेयैस्तुल्यं व्यथिताभीषिताः अतएव भ्रान्तामूढाभुजङ्गमायस्मिन् तत्तथा भुवस्तलं पातालं विशन्ति स्म । तद्धितगताश्रौती पूर्णोपमा पातालप्रवेशासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्य्यते॥३०॥

शतशइति । शिशुपालेन पुरोऽग्ये विशङ्कं निःशङ्कं शतशः प्रयुक्ताः

शतशः परुषाः पुरोऽत्रिशङ्कं
शिशुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।
परमर्म्मभिदोऽपि दानवारे-
रपराधाद्इव न व्यथां वितेनुः ॥३१॥

विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये
जयमिच्छन् किल मायया मुरारौ ।
भुवनत्त्रयकालयोगनिद्रे
नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥३२॥

त्रिशङ्कशङ्काविताश्च परुषाः निष्ठुराः परमर्म्मभिदोऽपि शिलीमुखाः शराः । शतशः अपराधाः पञ्चदशसर्गोक्ताः अभिशापाद्इव दानवारे-र्हरेर्व्यथां दुःखं न वितेनुः खलापकारा महतामकिञ्चित्करा इति भावः । समासगतोपमा ॥ ३१ ॥

विहितेति । नृपतिश्चैद्यो विहिता अद्भुता लोकसृष्टिरेव माया यस्मिन् तस्मिन् भुवनत्त्रयकाले प्रलयकाले न त्विदानीमिति भावः उचिता योगनिद्रा । यस्य तस्मिन् मुरारौ मायया जयमिच्छन् किल न तु जेष्यतीति भावः। स्वापयतीति स्वापनम् अस्त्रम् आजहार प्रयुक्तवानित्यर्थः । अनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिसंहारमहानाटकसूत्रधारे सर्वाद्भुतनिधाने सकलकलुषकर्षणपटुतराभिधाने पुराणैन्द्रजालिके भगवति हरावपि मायया जिगीषेत्यहो महानस्य व्यामोह इति भावः । अत्र हरिविशेषणैस्तस्य दुर्ज्जयत्वसिद्धेः काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

सलिलेति । सलिलेनार्द्रीयो वराहदेहस्तद्वल्लीलः भासं प्रकाशं करोतीति भास्करः । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्ययः । तमर्थम्मून्या भास्क-

सलिलार्द्रवराहदेहनीलो
विदधद्भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।
प्रचलायतलोचनारविन्दं
विदधे तद्बलमन्धमन्धकारः ॥३३॥

गुरवोऽपि निषद्य यन्निदद्रु
र्धनुषि क्ष्मापतयो न वाच्यमेतत् ।
क्षयितापदि जाग्रतोऽपि नित्य
न्ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निषण्णाः ॥३४॥

रवत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशून्या संज्ञा भास्कराख्या यस्य तं विदधत् सौरलोकमभिभवन्नित्यर्थः । अन्धङ्करोतीति अन्धकारः स्वापनाख्यप्रभवतमः । कर्मण्यण् । प्रचलानि निद्रा घूर्णितानि आयतलोचनान्येवारविन्दानि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा सूर्यतिरोधानेऽरविन्दमुकुलीभावस्यावश्यम्भावादिति भावः । तद्बलं हरिसैन्यम् अन्धमपश्यं विदधे निद्रा प्राविशदित्यर्थः । अत्रान्धमन्धेति सकृद्व्यञ्जनयुग्मपौनरुक्त्यात् वृत्त्यनुप्रासभेदः । तस्य वराहदेहनीललोचनारविन्देत्युपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरवइति । गुरवोधीराः क्ष्मापतयोऽपि धनुषि निषद्याश्रयितानिदद्रुः सुषुपुरिति यत् एतत् धनुषि निद्राणां वाच्यं निन्द्यं न भवतिः । कुतः हि यस्मात्ते क्ष्मापतयोजाग्रतोऽपि प्रबुद्धा अपि । जागर्तेः शतरि अस्य जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञानाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । क्षयितापदि सर्वापन्निवारकइत्यर्थः । तत्रैव धनुषि नित्यं निषण्णाः संश्रिताअभवन् ननु । अत्र सदाधनुराश्रयवाक्यार्थस्यावाच्यताहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २४ ॥

श्लथतां व्रजतस्तथा परेषा
मगलद्धारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
सुगृहीतमपि प्रमादभाजा
मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
स्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।
भुवनत्रयकार्य्यजागरूकः
स परन्तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

श्लथतामिति । तथेति पूर्वोक्तधनुराश्रयणसमुच्चये यथा तेषां धनुराश्रयणं तथान्येषां धनुर्गलनञ्चाभूदित्यर्थः । श्लथतां प्रयत्नशैथिल्यं व्रजतः भजतः स्वां निजां धारणशक्तिं वाहनसामर्थ्यम् उज्झतः त्यजतः परेषां राज्ञाम् । अग्रञ्चासौ पाणिश्चेति । समानाधिकरणसमासः हस्ताग्राग्रहस्तादयोगुणगुणिनोर्भेदाभेदादिति वामनवचनात् । तस्मादग्रपाणेः सुगृहीतं सुष्ठु धृतमपि अन्यत्र सुभ्यस्तमपि प्रमादभाजां गुणनिकाद्यवधानरहितानां मनसश्चित्तात् शास्त्रं विद्येव अस्त्रमगलद्भ्रश्यत् निद्रापारवश्यादित्यर्थः । इवेन सह नित्यसमासात्समागता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ३५ ॥

उचितेति । नीरराशौ समुद्रे उचितस्वपनोऽपि परिचितनिद्रोऽपि तदानीं सर्वनिद्रावसरे स्वबलाम्भोनिधिमध्यगः स्वसेना सागरमध्यगतः । बलपाथोनिधीत्यपि पाठः । भुवनत्रयकार्य्ये त्रैलोक्यरक्षाविधौ जागरूकः प्रबुद्धः । जागर्त्तेरूकजित्यूकञ् प्रत्ययः । परः पुमान् परमपुरुषः परं केवलं हरिरेवेत्यर्थः । परमव्ययमिच्छन्ति केवलइति विश्वः । तत्र निद्राणलोके अजागः जागर्त्ति स्म । सर्वाभ्य-

अथ सूर्य्यरुचीव तस्य दृष्टा
वुद्‌भृत्कौस्तुभदर्प्पणङ्गतायाम् ।
पटु धाम ततोन चाद्भुतन्त
द्विभुरिन्द्वर्क्कविलोचनः किलासौ ॥ ३७॥

महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
स मणेरंशुचयः ककुन्मुखेषु ।
व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो
ददद्रालोकमनाविलम्बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

कारहारिणोनित्यप्रकाशचिदात्मनः तत्रापि कार्य्यपरस्तस्य कुतोनिद्रेति भावः । जागर्त्तेर्लुङि तिप् अदादित्वाच्छपोलुकि सार्वधातुकगुणे रपरे हलङ्याब्भितितिलोपे च रेफस्य विसर्जनीयः । अत्र समुद्र-निद्रालोस्तत्रैव जागरे विरोध परिहारमुखेन कार्य्यजागरूकत्वपरम-पुरुषत्वयोर्विशेषणगत्या तात्त्विकजागरणहेतुकत्वाद्विरोधाभाससङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अथेति । अथान्धकारव्याप्त्यनन्तरं तस्य हरेर्दृष्टौ चक्षुषि तेजसी-त्यर्थः । सूर्य्यरुचीव सूर्य्यतेजसीव । कौस्तुभोदर्प्पणइवेत्युपमित समासः । सूर्य्यरुचीवेतिलिङ्गात् । तं कौस्तुभदर्पणं गतायां प्रवि-ष्टायां सत्यां ततः कौस्तुभात् पटु सर्वान्धकारद्रावणे समर्थं धाम तेज-उदभूत् उदगात् तद्धामोद्भवनं न चाद्भुतं कुतः असौ विभुर्भगवान् अर्केन्दू विलोचने यस्य स किल खलु अतस्तच्चक्षुषोः सूर्य्यात्मकत्वात्तद-भिहतात् कौस्तुभाद्दर्पणादेरिव धाम प्रादुर्भावो व्यज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गम् ॥ २७ ॥

महतइति । स पूर्वोक्तमणेः कौस्तुभस्यांशुचयः विकसन्ति उन्मी-

प्रकृतिम्प्रतिपादुकैश्च पादै
श्चकृपे भानुमतः पुनः प्रसर्त्तुम् ।
तमसोऽभिभवादपास्य मूर्च्छा
मुद जीवत्सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥
घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्विषन्तः ।
ननु वारिधरोपरोधमुक्तः
सुतरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

लन्ति विलोचनानि येषां तेभ्योबलेभ्योऽनाविलं प्रसन्नमालोकं दर्शनं तत्त्वज्ञानञ्च ददत्प्रतियच्छन् । महतो महात्मनः प्रसादोऽनुग्रहः प्रणतेषु भक्तेषु इव ककुम्मुखेषु ककुभामग्रेषु व्यकसदमूर्च्छत् । पूर्णोपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं प्रतिपादुकैः प्रतिपद्यमानैः । लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भानुमतोऽंशुमतः पादैररश्मिभिश्च पुनर्भूयः प्रसर्त्तुं चक्लृपेऽशके । क्लृपू सामर्थ्ये भावे लिट् कृपोरोलइति ऋकारस्यापि रेफस्य लकारः । जीवलोकः प्राणिवर्गश्च तमसोऽन्धकारस्याभिभवादभिभूतत्वादित्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । सहसैव मूर्च्छामपास्य उदजीवत् उदश्वसीत । अत्रोज्जीवनस्यार्ककर प्रसारहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

घनेति । घनं सान्द्रं सन्तमसमन्धकारोयेषु । अवसमन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । गतेति पाठे गतं सन्तमसं येषान्तैः

व्यवहारदूवानृताभियोग
न्तिमिरन्निर्ज्जितवत्यथ प्रकाशे ।
रिपुरुल्वणभीमभोगभाजा
भुजगानाञ्जननीञ्जजाप विद्याम् ॥४१॥
पृथुदर्व्विभृतस्ततः फणीन्द्रा
विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।
अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा
युगलीढोभय सृक्वभागमाविः ॥४२॥

यदुयोधैर्यादवभटैर्भूयः पुनरपि जवेन युधि द्विषन्तो रेधिरे जिहिंसिरे हताइत्यर्थः । राध्यतेः कर्मणि लिट् । राधोहिंसायामित्येत्वाभ्यास लोपौ । तथाहि वारिधरोपरोधात् मेघापवरणात् मुक्तः प्रभाणां द्युतीनां पतिरर्कः सुतरामुत्तपतएव ननु प्रकाशतएव खलु । उद्विभ्यान्तपइत्यात्मनेपदम् । अत्र यदुयोधानां द्युतिपतेश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्व दोषः लोके चन्द्रार्कादीनामुपमानानामवहुत्वेऽपि चन्द्राननाइतिवत् प्रत्येकमौपम्यात् ॥ ४० ॥

व्यवहारइति । व्यवहारे न्यायवादे अन्टताभियोगं मिथ्याभिशंसनमिव प्रकाशे कौस्तुभतेजसि तिमिरं प्रस्वापनान्धकारं निर्ज्जितवति निरस्तवति सति अथैतन्निरसनानन्तरं रिपुश्चैद्य उल्वणान् महतोभीमांश्च भोगान् फणान् कायांश्च भजन्तीति तद्भाजः । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । भुजगानां जननीमुत्पादिकां विद्यां मन्त्रं जजाप जपति स्म भुजागास्त्रमाजहारेत्यर्थः । उल्वणेत्यत्र कचिदुत्फणेति पाठः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पृथ्विति । ततोभुजगास्त्रप्रयोगानन्तरं पृथुदर्व्विभृतः महाफणाधारिणइत्यर्थः । अतएव दर्वीकरोदीर्घपृष्ठइत्यत्र दर्वीरूपः फणएव करोहस्तोयस्येति प्रकाशादौ व्याख्यातम् । आशीभिर्दंष्ट्राभिः । आशी

गग

४३ कृतकेशविडम्बनैर्विहायो
विजयन्तत्क्षणमिच्छुभिश्छलेन ।
अमृताग्रभुवः पुरेव पुच्छं
वडवाभर्त्तुरवारि काद्रवेयैः ॥४३॥
दधतस्तनिमानमानुपूर्व्या
बभुरक्षिश्रवसो मुखे विशालाः ।

उरगदंष्ट्रायामिति वैजयन्ती । अनारतमश्रान्तं विषं वमन्तः उद्गिरन्तः फणीन्द्राः महासर्पाः विलोलैश्चञ्चलैर्जिह्वायुगैर्लीढावास्वादितावुभौ सृक्कभागावोष्ठप्रान्तदेशौ यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी इत्यमरः । आविरभवन् । अत्रोभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणसामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभशब्दस्य स्थानेऽप्युभयशब्दस्यैव प्रयोगः । उभयपुत्र इत्यादिप्रयोगसिद्धेरिति कव्युक्तमस्माभिः प्रकटितं बहुधा सञ्जीविन्यां घण्टापथे सर्वङ्कषायाञ्च तत्र तत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४२ ॥

कृतेति । कृतकेशविडम्बनैः कार्ष्ण्यादिविहितकेशानुकारैः छलेन कपटेन विजयमिच्छुभिरभिलाषुकैः । विन्दुरिच्छुरिति उप्रत्ययान्तो निपातितः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विहाय आकाशान्तत्क्षणं काद्रवेयैः कद्रुपुत्रैः फणीन्द्रैः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् । पुरा पूर्वमिव अमृताग्रभुवोऽमृताग्रजस्य वडवाभर्तुः उच्चैःश्रवसः पुच्छम् अवारि आवृतम् । वृतेः कर्मणि लुङ् । पुरा किल कद्रुविनतयोः कश्यपभार्य्ययोरुच्चैःश्रवसः पुच्छस्य कार्ष्ण्यश्वैत्यविवादे दास्यपणे काद्रवेयैः स्वमातुर्विजयाय गृहीतवालाकारैरुच्चैःश्रवसः पुच्छाच्छादनं चक्रे इति कथा पुराणादनुसन्धेया । उपमा ॥ ४३ ॥

दधत इति । मुखे मुखभागे मुखसन्धौ च विशालाः विस्तृता आनुपूर्व्या अनुक्रमेण तनिमानं तनुत्वं मुखादन्यत्र शरीरे उत्तरोत्तरं तनुत्वं दधतः अन्यत्र प्रतिमुखादिसन्धिषु गोपुच्छवत् सङ्क्षिप्तत्वं दधानाः अक्षिश्रवसः सर्पाः भरतज्ञो नाट्यशास्त्रज्ञः । भरतो नाट्यशास्त्रेऽपीति विश्वः । तेन कविना प्रणीतं प्रकल्पितं यत्काव्यं कविकर्म लक्षणया काव्यार्थः

भरतज्ञकविप्रणीतकाव्य
ग्रथिताङ्का इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥
सविषश्वसनोद्गतोरुधूम
व्यवधिम्लानमरीचि पन्नगानाम् ।
उपरागवतेव तिग्मभासा
वपुरौदुम्बरमण्डलाभमूहे ॥ ४५ ॥
शिखिपिच्छकृतध्वजावचूल
क्षणसाशङ्कविवर्त्तमानभोगाः ।

तथा वास्तु । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । तेन ग्रथितागुम्फिताः अङ्काः परिच्छेदरूपाः अवान्तर सन्दर्भविशेषायेषु ते तथोक्तानाटक-प्रपञ्चानाटकविस्तारा इव बभुरित्युपमा । प्रबन्धा इति कचित्पाठः । प्रत्य-क्षनेतृचरितोबिन्दुवीजपुरस्कृतः । अङ्कोनानाप्रकारार्थं संविदन्तरमा-श्रय इति अङ्क लक्षणम् । मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शउपसंहृतिरिति सन्ध-यः ॥ ४४ ॥

सइति । तिग्मभासा सूर्य्येण उपरागवता राहुग्रासवतेव राहु-ग्रस्तेनेवेत्यर्थः । उपरागोग्रहोराहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि चेत्यमर वचनं ग्रासस्याप्युपलक्षणम् । पन्नगानां सविषैः श्वसनैः फूत्कारैः उद्गतेनोरुधूमेन योव्यवधिस्तिरोधानं तेन म्लानानिष्प्रभामरीचयो यस्य तत् । अतएवौदुम्बरमण्डलाभं ताम्रपिण्डसच्छायम् । अथ ताम्रकं शुल्वं म्लेच्छमुख द्व्यष्टं वरिष्ठोदुम्बराणि चेत्यमरः । वपुरूहे ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

शिखीति । पुनः पुनर्लेहनशीलाः लेलिहानाः सर्पाः लिहेर्यङ्-लुगन्तात्ताच्छील्ये शानच्प्रत्यये गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः ।

यमपाशवदाशुबन्धनाय
न्यपतन्वृष्णिगणेषु लेलिहानाः ॥४६॥
पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्त
र्विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि।
दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये
नवनिर्म्मोकरुचिं ध्वजांशुकानि ॥४७॥
कृतमण्डलबन्धमुल्लसद्भिः
शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः।

लिहेर्लिटः कानजिति वल्लभः। तदानीमभ्यास गुणानुपपत्तिः भूतार्थासङ्गतिश्च। शिखिपिच्छैर्मयूरवर्हैः कृतेभ्यो ध्वजानामवचूड़ेभ्यः प्रकीर्णेभ्यः च्युताः साशङ्काः जीवन्मयूरभ्रान्त्या सभयाः अतएव विवर्त्तमानकायाः व्यावृत्तदेहाः सन्तः आशु वृष्णिगणेषु यादवसंघेषु बन्धनाय यमपाशैस्तुल्यं यमपाशवत् कालपाशवदित्युपमा। न्यपतन् निपत्य बबन्धुरित्यर्थः॥ ४६॥

पृथ्विति। भुजङ्गमाङ्गमध्ये पृथोर्वारिधिवीचिमण्डलस्यान्तर्मध्ये विलसन्तः फेनाइव वितानपाण्डुरद्युतीनि शुभ्रवर्णानीत्युपमा। ध्वजांशुकानि नवनिर्म्मोकरुचिं नवकञ्चुकशोभां दधति स्म। समौ कञ्चुकनिर्मोकावित्यमरः। निर्मोक रुचिमित्यवान्यधर्मस्यान्यत्वा सम्बन्धेन निर्म्मोकस्येवेति सादृश्याच्चेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना फेनपाण्डुरोपमयाङ्गेन सङ्कीर्य्यते॥ ४७॥

कृतेति। जनता जनसमूहः। ग्रामजनेत्यादिना सामूहिकस्तल् प्रत्ययः। शिरसि कृतोमण्डलबन्धोवलयीभावोयस्मिन् कर्मणि तत्तथा उल्लसद्भिः प्रत्युरसं उरसि उरसि। प्रतेरुरसः सप्तमीस्थादिति समासान्तोटच्प्रत्ययः। विलम्बमानैर्विशेषेण लम्बमानैः भुजङ्गभोगैरहि-

व्यरुचज्जनता भुजङ्गभोगै
र्दलितेन्दीवरमालधारिणीव ॥४८॥

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूला
दुरगैराशिरसः सरत्नपुष्पैः ।
दधुरायतवल्लिवेष्टिताना
मुपमानम्मनुजामहीरुहाणाम् ॥४९॥

बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनील
द्युतयो देहमितस्ततः श्रयन्तः ।
दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेषु
स्फुटपल्याणनिबद्धवद्ध्रलीलाम् ॥५०॥

कायैः दलितेन्दीवरमालधारिणी विकसितनीलोत्पलमालभारिणीवेत्युत्प्रेक्षा । व्यरुचत् व्यरोचिष्ट । द्युद्भ्योलुङीति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितेति । किञ्चेति चार्थः मूलात्पादमारभ्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । आशिरसः शिरोऽन्तम् । अभिविधावाङिति विकल्पादसमासः । रत्नैरेव पुष्पैस्सह वर्त्तन्ते इति सरत्नपुष्पैः । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः । उरगैः परिवेष्टित मूर्त्तयोवेष्टिताङ्गाः मनुजाआयताभिर्वल्लीभिर्लताभिर्वेष्टितानां महीरुहाणाम् उपमानं सादृश्यं दधुरित्युपमा ॥ ४९ ॥

बहुलेति । बहुलाञ्जनस्य सान्द्रकज्जलस्य पङ्कपट्टः पङ्कघनस्तद्वन्नीलद्युतयः श्यामभासः । देहं शरीरमितस्ततः पुच्छपार्श्वादिस्थानेषु श्रयन्तोभजन्तः फणिनस्तुरङ्गमेषु स्फुटानि उज्ज्वलानि यानि पल्या-

प्रसृतं रभसादयोऽभिनीला
प्रतिपादम्परितोऽभिवेष्टयन्ती।
तनुरायतिशालिनी महाहे
र्गजमन्दूरिव निश्चलञ्चकार॥५१॥

अथ सस्मितवीक्षितादवज्ञा
चलितैकोन्नमितभ्रु माधवेन।

योषु पल्ययनेषु निबद्धानि वध्राणि वरत्राः। वध्रं त्रपु वरत्रयोरिति विश्वः। तेषां लीलां शोभां दधिरे दधुः। वध्रलीलामित्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनोक्तलक्षणा॥५०॥

प्रसृतमिति। अयसा अयोवत् अभिनीला पादेषु प्रतिपादम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अभिवेष्टयन्ती आयतेन आयत्या दैर्घ्येण शालते या सा आयतिशालिनी महाहेर्महोरगस्य तनुर्वपुरन्दूः शृङ्खलेव। अन्दूस्तु शृङ्खलायां स्त्रीति वैजयन्ती। रभसात्प्रसृतं पचरन्तं गजं निश्चलं चकार। उपमा॥५१॥

अथेति। अथ नागपाशबन्धनानन्तरं माधवेन कृष्णेन अवज्ञया अकिञ्चित्करत्वादनादरेण चलिता प्रेरिता एका उन्नमिता उत्क्षिप्ता च भ्रूर्यस्मिन् कर्मणि तत्तथा। गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्येति ह्रस्वत्वम्। सस्मितं चैद्यचापल्यदर्शनात्समन्दहासं वीक्षितात् निजकेतुशिरःश्रितः निजध्वजाग्रस्थितात्। श्रयतेः क्विप्। सुपर्णात् पक्षिणां राजः राजानः तेषां पक्षिराजां पक्षिराजानां गरुत्मताम्। राजा राट् पार्थिवइत्यमरः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप्। अयुतानि अयुतसङ्ख्या उदपप्तन्नुत्पेतुः। पुषादित्वाल्लुङि च्लेरङादेशः। पतः पुगिति पुगागमः उदभूवन्निति पाठे भुवोवुगिति वुगागमः। माधवस्य सुपर्णवीक्षणावस्थोचितभ्रूविक्षेपादिचेष्टाविवरणात् स्वभावोक्तिः।

निजकेतुशिरःस्थितः सुपर्णा
दुदपप्तन्नयुतानि पक्षिराजाम् ॥५२॥
द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रा
दलघूदीरितनादमुत्पतन्तः ।
क्षणमैक्षिषतोच्चकैश्चमूभि
र्ज्वलतः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥५३॥
उपमानमलाभि लोलपक्ष
क्षणविक्षिप्तमहाम्बुवाहमत्स्यैः ।

तदुक्तं दण्डिना । नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेति । जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशमिति च ॥ ५२ ॥

द्रुतेति । द्रुतहेमरुचः प्रतप्तकाञ्चनभासइत्युपमा । अलघूच्चैरुदीरितनादम् उच्चरितघोषं यथा तथा खगेन्द्रात् गरुत्मतः उत्पतन्तः उद्भवन्तः खगाः सुपर्णाः ज्वलतः प्रज्वलतः सप्तरुचेः सप्तार्चिषोऽग्नेरुच्चकैरूर्ध्वं प्रसृताः स्फुलिङ्गाइव चमूभिः क्षणमैक्षिषत ईक्षिताः । ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । अत्रोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमिति । गगनमर्णवइव गगनार्णवस्तस्मिन्नन्तरा तस्य मध्ये इत्यर्थः । अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया । अत्रार्णवस्यैकत्वेऽपि तदेकदेशापेक्षया भेदवत्त्वेन मध्यप्रतियोगित्वसम्भवान्न द्वितीयानुपपत्तिः । लोलैः पक्षैः क्षणाद्विक्षिप्तामहाम्बुवाहामत्स्याइव यैस्तैर्गरुडैर्गरुत्मभिः सुमेरोः कुलजानां हेमाद्रिवंश्यानाम् अन्येषामहिरण्मयतया गरुडसाम्यासम्भवादित्यर्थः इलाधराणां भूधराणाम् अर्णवान्तश्चराणामित्यर्थः । गौरिला कुम्भिनी क्षमेति कोषः । उपमानं सा-

गगनार्णवमन्तरा सुमेरो:
कुलजानाङ्गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥
पततामभित: परिस्फुरद्भि:
परिपिङ्गीकृतदिङ्मुखैर्मयूखै: ।
सुतरामभवद्दुरीक्ष्यविम्ब
स्तपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्श: ॥ ५५ ॥
दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थ
भ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

दृश्यमलाभि अलम्भि । लभे: कर्मणि लुङि विभाषा चिण्णमुलोरिति विकल्पान्नुमभाव: । अत्रेलाधराणामुपमानमिति व्यस्तोपमायाश्च-न्याभ्यां समासगताभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर: ॥ ५४ ॥

पततामिति । परिस्फुरद्भि: स्वविषयसङ्क्रमात्समन्ताद्दुल्लसद्भि: अत-एव परिपिङ्गीकृतानि सौवर्णत्वात्पिशङ्गीकृतानि दिङ्मुखानि यैस्तै: पततां पक्षिणां मयूखै: तपन: सूर्यस्तत्किरणैस्तपनकिरणै: सङ्क्रान्तै-रिति भाव: । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽत्र इत्यात्मदर्शो दर्पणइव सुतरां दुरीक्ष्यविम्ब: अभवत् । स्वतएव दुर्दृशइदानीमतिदुर्दर्शोऽभूदित्यर्थ: । अत्र तपनस्य दुरीक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति: ॥ ५५ ॥

दधुरिति । उल्लसमानाभिर्दीप्यमानाभिर्वैनतेयानां द्युतिभिर्भिन्ना: संवलिता: फणभारिण: फणाभृत: अम्बुधिमन्थने समुद्रमन्थने अद्रे-र्मन्दराद्रेरेव मन्थस्य मन्थनदण्डस्य भ्रमणेनायस्तस्य निष्पीडितस्य फणीन्द्रस्य वासुके: पित्तात् पित्तधातोर्जातास्तज्जास्तेषाम् । वैशाख-मन्थमन्थानमन्थानोमन्थदण्डके इत्यमर: । मयेर्भीवादिकस्येदित्त्वा-त्सर्वत्र नुमागम: । तेषां मणीनां मरकतानां रुचं दधु: वैनतेयपीति-

रुचमुल्लसमानवैनतेय
द्युतिभिन्नाः फणभारिणोमणीनाम् ॥५६॥
अभितः क्षुभिताम्बुराशिधीर
ध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः।
जनयन्नभवद्युगान्तशङ्का
मनिलोनागविपक्षपक्षजन्मा ॥५७॥
प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवात
प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः।

मसम्भेदात् कृष्णोरगा मरकतच्छायामार्च्छन्नित्यर्थः। अत्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन रुचमिवेति सादृश्याक्षेपाद् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ॥ ५६ ॥

अभीति। अभितः उभयतः क्षुभितोयोऽम्बुराशिः उद्वेलाम्बुराशिस्तद्वद्धीरध्वनिर्गम्भीरध्वनिरित्युपमा। आकृष्टाः पाटिताः समूलाः पादपौघास्तरुसमूहायेन सः। अत्र पादपोन्मूलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। युगान्तशङ्कां जनयन् कल्पक्षयोत्प्रेक्षां जनयन्नित्यपि सैवातिशयोक्तिः। नागविपक्षपक्षजन्मा गरुड़पक्षोद्भवोऽनिलोऽभवदुद्भवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति। प्रचलतां पतगेन्द्राणां ये पत्रवातास्तैः प्रसभम् उन्मूलितैराकृष्टैरुत्पाटितैःशैलैर्दत्तोमार्गोरन्ध्रं येभ्यस्तैः विवशैः परवशैर्भिस्रष्टैरित्यर्थः। गर्हितं दशन्ति भृशमिति दन्दशूकैः सर्पैः। दन्दशूकोविलेशयइत्यमरः। लुपसदचरेत्यादिना दंशेर्भावगर्हायां यङ्। जपजभदहदशभञ्जपशाञ्चेति अभ्यासस्य नुमागमः यजजपदंशपदइति दंशेर्यङन्तादूकञ्प्रत्ययः। भयेन विह्वलं विक्षिप्तं विचित्रं यथा तथा आशु स्वमेव धाम पातालमेव विवेश। तार्क्ष्यपत्रपवनोन्मू-

भयविह्वलमाशु दन्दशूकै-
र्विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥
खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये
सुकृतैर्दुष्कृतवत्तदोपनीते ।
अयुगार्चिरिव ज्वलन्रुषाथो
रिपुरौदर्चिषमाजुहाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥
सहसा दधदुद्धताट्टहास-
श्रियमुत्त्रासितजन्तुना स्वनेन ।
विततायतहेतिबाहुरुच्चै-
रथ वेताल इवोत्पपात वह्निः ॥ ६० ॥

लितशैलरन्ध्रवर्त्मनि पातालं प्रविष्टमित्यर्थः । विशेः कर्मणि लिट् । दन्दशूकानां रन्ध्रप्रवेशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति । खे चरन्तीति खचरैर्वैनतेयैः । चरेष्टः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति लुग्विकल्पः । अक्षये अनन्ते अहिसैन्ये सर्पसङ्घे सुकृतैः हरिस्मरणादिपुण्यैर्दुष्कृतवद्ब्रह्महत्याद्येनोवत् । तत्र तस्येवेति तत्रार्थे वतिप्रत्ययः । क्षयमुपनीते नाशङ्गमिते सति तदा तत्काले रुषा पौरुषवैफल्यरोषेण अयुगार्चिः सप्तार्चिरिव ज्वलन् दीप्यमानः असौ रिपुश्चैद्यः । उदर्चिषः इममौदर्चिषमाग्नेयं मन्त्रम् आजुहाव आहूतवान् जजापेत्यर्थः । ह्वयतेर्लिट्, अभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्प्रागेव सम्प्रसारणम् । दुष्कृतवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ५९ ॥

सहसेति । अथाग्नेयास्त्राह्वानानन्तरम् उत्त्रासितजन्तुना भीषितप्राणिकेन स्वनेन ध्वनिना उद्धताट्टहासश्रियं महाट्टहास सम्पदं दधत् तेनैवाट्टहासवान् तत्तुल्यनादवानित्यर्थः । वितताः प्रसारिताः आय-

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ
रभसादम्बररोहिरोहिताश्वः ।
द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्
कनकस्यन्दनसुन्दरश्चचाल ॥६१॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं
बहुलार्द्राम्बुदपत्रबद्धधूमम् ।
परिदीपितदीर्घकाष्ठमुच्चै
स्तरुवद्विश्वमुवोष जातवेदाः ॥ ६२॥

तादीर्घाः हेतयोज्वालाकाहवइव हेतिवाहवो यस्य स वह्निर्वेतालो-भूतविशेषः सइव सहसा झटिति उच्चैरूर्द्ध्वमुत्पपात उत्तस्थौ । उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति । चलितश्चलंश्च उद्धतउन्नतश्च धूमएव केतनं केतुर्यस्य सः रभसाद्वेगादम्बररोहिणो रोहितावाहनन्दगा अश्वाइव यस्य सः द्रुतमारुताः शीघ्रवाताएव सारथिर्यस्य सः कनकस्यन्दनसुन्दरः कनकद्रवद्रव्यइत्युपमा । असौ शिखाज्वाला अस्य सन्तीति शिखावान् आशुशुक्षणिश्चचाल ॥ ६१ ॥

ज्वलदिति । जातं वेदोधनं यस्माज्जातवेदास्तनूनपात् । अम्बरं कोटरमिव तस्यान्तरामलभ्यन्तरं ज्वलद्यस्य तत् । बहुलाः सान्द्राः आर्द्राम्बुदाः पत्राणीव तेषु बद्धधूमम् । परिदीपिताः प्रज्वलिताः काष्ठादिशः काष्ठानीव यस्य । तदुच्चैरुन्नतं विश्वं जगत् । तरुणा तुल्यं तरुवत् तरुमिवेत्यर्थः । तुल्यार्थे वति प्रत्ययः । उवोष ददाह । उष दाहे लिट् लघूपधगुणे पश्चात् द्विर्भावः अभ्यासस्यासवर्णे इत्युव-

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभ्राः
क्षणमालग्नकृशानुताम्रभासः ।
स्वमसारतया मसीभवन्तः
पुनराकारमवापुरम्बुवाहाः ॥६३॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः
स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः ।
क्षणमात्रभवामभावकाले
सुतरामापुरिवायतिम्पताकाः ॥६४॥

ङादेशः अनादिष्टादचइति गुणस्य स्थानिवत्त्वाभावात् । स्पष्टोपमा-लिङ्गात् सर्वत्रोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति । गुरुतापेनातिदाहेन विशुष्यदम्बवः क्षीयमाणोदकाः अतएव शुभ्राश्चेति विशेषणसमासः । ततः क्षणमालग्नेन कृशानुना-ताम्रभासोरोहितवर्णाः अथासारतया जलशोषान्निःसारतया मसी भवन्तः अम्बुवाहाः पुनः स्वमाकारन्नीलरूपमवापुः । अत्र मेघानां मसीभावाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितेति । ज्वलितेन प्रज्वलता अनलेन अनलपातेन लोलाः पल्लवान्ताः अञ्चलाग्राणि यासां ताः स्फुरद्भिर्दीप्यमानैरष्टापदपत्रैः कनकरचनाभिः पीतभासः पिङ्गलवर्णाः पताकावैजयन्त्यः अभावकाले विनाशकाले क्षणमात्रभवां क्षणमात्रभाविनीं क्षणमात्रस्थायिनीमि-त्यर्थः आयतिं दैर्घ्यं सुतरामापुरित्यर्थः प्रदीपवदिति भावः अष्टसु लोहेषु पदम् अस्येत्यष्टापदम् । अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः । रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामित्यमरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति । अथानन्तरं मुरारिः इतीत्थं निखिलां द्यामा-

निखिलामिति कुर्व्वतश्चिराय
द्रुतचामीकरचारुतामिव द्याम्।
प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्ने
रथ मेघङ्करमस्मरन्मुरारिः ॥६५॥

चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षे
र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्व्वसिन्धोः।
उदगुः सलिलात्मनस्त्रिधाम्नो
जलवाहावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥६६॥

काशं द्रुतचामीकरचारुतां प्रतप्तहेमकर्वुरामिवेत्युत्प्रेक्षा। चारुता-मित्यत्र। चिराय कुर्वतोऽग्नेः प्रतिघातसमर्थं प्रशमनक्षमं मेघान् करोतीति मेघङ्करं मेघजननम्। मेघर्त्तिभयेषु कृञः खच्प्रत्ययः अरु-र्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः। अस्त्रं वारुणास्त्रम् अस्मरत् अध्या-हरत्॥ ६५॥

चतुरिति। चत्वारोऽम्बुधयएव गर्भास्तेन धीरोगम्भीरः कुक्षि-र्यस्य तस्य वपुषः सन्धिषु लीनाः सर्वाः सिन्धवोनद्योयस्य तस्य सलि-लात्मनस्तोयात्मकस्य। त्रीणि धामानि स्थानानि भूरादीनि सत्वादीनि वा यस्य तस्य त्रिधाम्नोहरेः शिरोरुहेभ्योजलवाहावलयः मेघपर-म्पराउदगुः उद्गभूवुः। इणोगा लुङीति गादेशे गातिस्थेत्यादिना सिचोलुक्। यस्य केशेषु जीमूतानद्यः सर्वाङ्ग सन्धिषु। कुक्षौ समु-द्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमइत्यागमोक्तं प्रमाणमिति भावः॥ ६६॥

ककुभइति। कृतनादं कृतगर्जारावं यथा तथा ककुभः चास्तृणन्तः आच्छादयन्तः। स्तृणातेर्लटः शत्रादेशः श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपः। भानुभासामर्कांशूनां पटलानि तिरयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः। तिरःशब्दात्त-

घघ

ककुभः कृतनादमास्तृणन्त
स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।
उदनंसिषुरभ्रमभ्रसङ्घाः
सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥६७॥

तपनीयनिकर्षराजिगौर
स्फुरदुत्तालतडिच्छटाट्टहासम् ।
अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह
ध्वनिताडम्बरमम्बरम्बभूव ॥६८॥

सवितुः परिभावुकैर्मरीची
नचिराध्यक्तमतङ्गजाङ्गभाभिः ।

स्करोतीति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः णाविष्टवद्भावाट्टिलोपः । अभ्रमाकाशं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामलत्वं प्रापयन्तः । अभ्रसङ्घाः मेघौघा सपदि सद्यउदनंसिषुरुन्नेतुः । उत्पूर्वान्नमतेर्लुङि यमरमनमातां सक्चेति सगिडागमौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । स्वभावोक्तिः ॥६७॥

तपनीयेति । तपनीयस्य हेम्नो निकर्षराजयः कषणलेखाइव गौर्य्यः पीताः । गौरोऽरुणे सिते पीते इत्यमरः । स्फुरन्त्यउत्ताला उद्धतास्तडिच्छटाविद्युल्लताएवाट्टहासायस्य तत्तथोक्तम् अनुबद्धोऽनुस्यूतस्समुद्धतस्तारोऽम्बुवाहानां ध्वनिताडम्बरोगर्जिताडम्बरोयस्य तदम्बरं बभूव तदाम्बुवाहैर्विद्युत्प्रभाभिर्गर्जिताडम्बरैश्चाट्टहासं कुर्वाद्भिरिवाम्बरम्बभावित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सवितुरिति । सवितुर्मरीचीन् मयूखान् परिभावुकैस्तिरस्कुर्वद्भिः । लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्यये न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः । अचि-

जलदैरभितः स्फुरद्भिरुच्चै
र्विदधे केतनतेव धूमकेतोः ॥६९॥

ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः ।
प्रलयाप्लावमिवाभिदर्शयन्तः ।
ववृषुर्वृषनादिनोनदीना
म्मतटारोपितवारि वारिवाहाः ॥७०॥

मधुरैरपि भूयसा स मेध्यैः
प्रथयम्मत्युत वारिभिर्दिदीपे ।

राभ्यक्तस्य सद्यःकृताभ्यङ्गस्य मतङ्गजाङ्गस्य नागदेहस्येव भासोयेषां तैस्तथोक्तैः । भोभगोइत्यादिना रोर्यकारस्य हलि सर्वेषामिति लोपः। अभितः स्फुरद्भिर्जृम्भमाणैरुच्चैरुन्नतैर्जलदैर्धूमकेतोरग्नेः केतनता केतुत्वं विदधइव विहितेव धूमकेतोः केतुत्वं प्राप्तमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६९ ॥

ज्वलतइति । ज्वलतश्चित्रभानोरग्नेः प्रशमनाय प्रलये कल्पान्ते यआप्लावोमहापूरः तमभिदर्शयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । वृषवद्वृषभवत् नदन्ति गर्जन्तीति वृषनादिनः । कर्त्तर्युपमाने इति णिनिः । अतएवोपमा । वारि वहन्तीति वारिवाहामेघाः । कर्मण्यण् । नदीनां प्रतटेषु प्रतीरेषु आरोपितानि भावितानि वारीणि यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा-तथा ववृषुः प्रलयकालमेघवदवर्षन्नित्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुरैरिति । इतीत्थं पवतइति पवमानोवायुः । पूङ्यजोः शानच् । तस्य सखा पवमानसखः अग्निः । राजाहसखिभ्यष्टच् । मैत्रीभावविवक्षायामयन्निर्देशः स्वसहकारिणी मैत्रीति नियमात् सहकारित्वाविवक्षायां वैपरीत्यात् बहुब्रीहौ तु न समासान्तः ।

पवमानसखस्ततः क्रमेण
प्रणयक्रोधइवाशमद्विवादैः ॥७१॥
परितः प्रसभेन नीयमानः
शरवर्षैरवसायमाश्रयाशः ।
प्रबलेषु कृती चकार विद्यु
द्व्यपदेशेन घनेष्वनुप्रवेशम् ॥७२॥

स्वामी तु रोहिताश्वोवायुसखेति असमासान्तपाठेन बहुव्रीहिमाह । अत्रापि तथा पाठे न कश्चिदुपद्रवः । सोऽग्निः मधुरैः प्रियैरपि विवादैर्विविधवाक्यैः प्रणयक्रोधः प्रणयप्रयुक्तकोपइव मधुरैः स्वादुभिः अनुद्दीपकैरित्यर्थः मेघ्यैर्मेघभवैः । दिगादिभ्योयत् । वारिभिः प्रथमं प्रत्युत वैपरीत्येनापि प्रत्युतेति वैपरीत्यइति गणव्याख्याने भूयसात्यन्तं भृशमित्यर्थः दिदीपे प्रजज्वाल ततः क्रमेण शमत् शान्तोऽभूत् । शाम्यतेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । जलाहतोऽग्निर्ज्वलितोनश्यति प्रणयकोपोऽपि प्रियैः भृशायित्वा शाम्यतीति प्रसिद्धम् । उपमा ॥७१॥

परितइति । परितः प्रसभेन बलात्कारेण शरवर्षैर्नीरसेकैः । शरं नीरे शरोबाणइति विश्वः । अवसायमवसादं नीयमानः । कृती कुशलः आश्रयमश्नातीति आश्रयाशोऽग्निः । कर्मण्यण् । प्रबलेषु घनेषु मेघेषु विद्युद्व्यपदेशेन तड़िच्छलेन अनुप्रवेशं चकार । अत्राग्निर्विद्युद्रूपेण मेघेष्वेव प्रविष्टः । बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशोवेति नीतेरिति भावः । अत्र विशेषणसाम्यादप्राव प्रकृतदुर्बलत्वप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ७२ ॥

प्रयतइति । प्रशमं नाशं प्रयतः गच्छतः । प्रैतीति प्रयन् तस्य प्रयतः । इणः शतरि यणादेशः । हुताशनस्याग्नेः सम्बन्धि मुक्तमूलं त्यक्तमूलं त्यक्ताश्रयमर्च्चिर्ज्वाला । ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्च्चिरित्य-

प्रयतः प्रशमं हुताशनस्य
क्वचिदालक्ष्यत शुक्लमूलमर्चिः ।
बलभित्प्रहितायुधाभिघाता
त्त्रुटितम्पक्षिपतेरिवैकपत्रम् ॥७३॥
व्यगमन् सहसा दिशाम्मुखेभ्यः
शमयित्वा शिखिनङ्घनाघनौघाः ।
उपकृत्य निसर्गतः परेषा
मुपरोधन्न हि कुर्वते महान्तः ॥७४॥
कृतदाहमुदर्चिषः शिखाभिः
परिषिक्तम्मुहुरम्भसा नवेन ।

मरः । बलभिदा शक्रेण प्रहितस्य प्रयुक्तस्यायुधस्य वज्रस्याभिघातात् प्रहारात् त्रुटितं छिन्नं पक्षिपतेः पक्षिराजस्य गरुत्मत एकं पत्रं पक्षमिव क्वचिदालक्ष्यत अदृश्यत इत्युपमा । पुरा मातृदास्य विमो-कायामृतमाहरता गरुडेनेन्द्रप्रयुक्तवज्रगौरवादेकं पत्रं त्यक्तमित्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्निति । घनाघनौघाः वर्षुकाब्दसमूहाः । शक्रघातुकमत्ते भवर्षकाब्दाघनाघनाइत्यमरः । शिखिनमग्निं शमयित्वा सहसा दिशां मुखेभ्योव्यगमन्नपसस्रुः । गमेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । तथा हि महान्तोनिसर्गतः स्वभावादेव परेषाम् उपकृत्य उपकारं कृत्वा उपरोधं न हि कुर्वते । महतां निष्फलावस्थानं परोपरोधायेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥७४॥

कृतेति । उदर्चिषोऽग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः कृतदाहं विहित तपनं ततोनवेनाम्भसा मुहुः परिषिक्तं विगताम्बुधराएव व्रणादोषा-

विगताम्बुधरव्रणमपेदे

गगनन्तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥७५॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्चकार

प्रकुपितइव रोगः क्षिप्रकारी विकारम् ।

भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण

क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥७६॥

शुद्धिङ्गतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा

बाणैरजय्यमविघट्टितमर्म्मभिस्तम् ।

यस्य तद्गमनं सन्तापितस्तापं प्रापितः स चासौ पायितः पानं कारितः । पिवतेर्ण्यन्तात्कर्म्मणि क्तः । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति युगागमः । तस्य तापितपायितस्य तप्तसिक्तस्यासेः खड्गस्य लक्ष्मीं प्रपेदे प्रापे । इति निदर्शनालङ्कारः अम्बुधरव्रणेति रूपकसङ्कीर्णः ॥ ७५ ॥

इतीति । इतीत्थं क्षिप्रं करोतीति क्षिप्रकारी शीघ्रप्रयोक्ता अन्यत्र विकारकारी नरपतिश्चैद्यः प्रकुपितः प्रक्षुभितः सन् यद् यदस्त्रम् आविश्चकार रोगोविकारमिव अथ क्रमवित्परिपाटी वेदी मुरारिर्भिषग्वैद्यइव गुरुदोषच्छेदिना गुरुदोषप्रतिघातकेन दोषनिवर्त्तकेन चोपक्रमेणोपायेन प्रत्यस्त्रप्रयोगेणेत्यर्थः अन्यत्र महौषधप्रयोगेण तत्तदस्त्रम् आशु शीघ्रं तद्विकारमिवेति भावः प्रत्यहन् प्रतिजघान । हन्तेर्लङ् अदादित्वाच्छपोलुक् हलङ्याबितितिलोपे । उपमा ॥ ७६ ॥

शुद्धिमिति । तदा तस्मिन् समये विपक्षोऽरिश्चैद्यः परामुत्कृष्टां शुद्धिं लोहशुद्धिं गतैर्ऋजुभिरप्यविघट्टितमर्म्मभिरस्पृष्ट मर्म्मस्थानैः तं हरिमजय्यं जेतुमशक्यम् । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपातः । विदित्वा-यास्मिन्नवसरे मर्म्माणि अतिगच्छन्तीति मर्म्मातिगैर्मर्म्मभेदिभिरन्य-

मर्म्मातिगैरनृजुभिर्नितरामशुद्धै
र्वाक्सायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः॥ ७७ ॥

राज्ञ्स्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन
व्यापारैकविनोददुर्ल्ललितयोः कार्क्कश्यलक्ष्मीर्द्दृथा।
तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित्तत्काललोलानल
ज्वालापल्लवितेन मूर्द्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः॥ ७८ ॥

श्रिया जुष्टन्दिव्यैः सपटहरवैरन्वितमथ पुष्पवर्षै
र्वपुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानन्निरीय।
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षै
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे॥ ७९ ॥

॥ अथ कविवंशवर्णनम् ॥

सर्व्वाधिकारी सुकृताधिकारः
श्रीधर्मनाभस्य बभूव राज्ञः।
आसक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव
देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा॥ ८०॥

जुभिर्वक्रैः नितरामशुद्धैरपवित्रैः वाच एव सायकास्तैः वाक्सायकै-
रिति रूपकं तुतोद व्यथयामास। चक्रप्रयोगस्यायमुपोद्घातइति
भावः। अत्र वाक्सायकानां प्रसिद्धसाधनव्यतिरेकोक्तेर्व्यतिरेकरूप-
कयोः सङ्करः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ७७॥

कालेमितं वाक्यमुदर्कपथ्य-
न्तथागतस्येव जनः सुचेताः ।
विनानुरोधात्स्वहितेच्छयैव
महीपतिर्यस्य वचश्चकार ॥८१॥

तस्याभवद्दत्तकइत्युदात्तः
क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः ।
यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रो-
र्वचोगुणग्राहि जनैः प्रतीये ॥८२॥

सर्वेण सर्वाश्रयइत्यनन्दमा-
नन्दभाजा जनितञ्जनेन ।
यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयोमुख्यः
सताङ्गौणमवाप नाम ॥८३॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म
लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्त्तनचारु माघः ।
तस्यात्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयादः
काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये श्रीदत्तक सूनुकविश्रीमाघविरचिते शिशुपालवधोनाम विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ २० ॥

॥ समाप्तमिदमुत्तरार्द्धम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्य-व्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ २० ॥

॥ अथ टीकायां पाणिनिव्याकरणानुयायिन्यां प्रमापकाः ॥

श्रुतिः	सज्जनः	मार्त्तण्डकोषः
स्मृतिः	भट्टोत्पलः	मेदिनीकोषः
पुराणम्	वल्लभः	त्रिकाण्डशेषकोषः
वाल्मीकिः	जैमिनिः	रत्नावलीकोषः
महाभारतम्	हरिकारिका	अभिधानचिन्तामणिः
पाणिनिः	वाङ्गः	काव्यप्रकाशः
वार्त्तिकम्	अमरकोषः	अलङ्कारसर्वस्वम्
भाष्यकारः	हेमचन्द्रकोषः	दण्डी
कैयटः	विश्वप्रकाशकोषः	वृत्तरत्नाकरः
माधवः	हलायुधकोषः	वृत्तरत्नाकरटीका
शाकटायनः	शाश्वतकोषः	नीतिवाक्यामृतम्
न्यासोद्योतः	वैजयन्तीकोषः	कामन्दकः
काशिका	शब्दार्णवकोषः	वसन्तराजीयम्
वामनः	यादवकोषः	हयलीलावती
क्षीरस्वामी	केशवकोषः	दशरूपकम्

॥ इति टीकाप्रमापकाः ॥

विज्ञापनम् ।

कलिकाताराजधान्यां श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित संवादज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे देवनागराक्षरे मुद्रितपुस्तकविवरणम् ।

(निमतलाघाटष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।)

वेणीसंहार नाटकम् (महाकवि भट्टनारायण प्रणीतम्) श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पतिकृत व्याख्यान सहितम् । मूल्य २

सुश्रुतः, आयुर्वेदः, भगवताधन्वन्तरिणोपदिष्टेन सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः । मूल्य ७

कुमारसम्भवम्, सप्तमसर्गान्तम् (महाकवि कालिदास कृतम्) श्रीमल्लिनाथ कृत व्याख्यान सहितम् । मूल्य २

कुमारसम्भव, उत्तरखण्डम् (कालिदासकृतम्) मूलमात्र । मूल्य ॥०

किरातार्ज्जुनीयम् (भारविकृतम्) मूलमात्रम् । मूल्य ।०

दशकुमारचरित, पूर्वखण्डम् (दण्ड्याचार्य्य कृतम्) मूल्य ॥०

वसन्ततिलकभाण (वरदाचार्य्यकृत) मूल्य ।=

साहित्यदर्पण (विश्वनाथकविराजकृत) मूल्य ३

रघुवंश (महाकविकालिदास कृत) मल्लिनाथ कृत टीका सहित । मूल्य ६

शिशुपाल बध (महाकवि माघकृत) मल्लिनाथकृत टीका सहित मूल्य ८

किरातार्ज्जुनीयम्, (भारविकृत) मल्लिनाथकृत टीका सहित । ४

हिन्दी ।

श्रीमद्भगवद्गीता	मूल्य २
प्रेमसागर	” २
वैतालपच्चीसी	” १
माधवविलास	” ॥००